

nominal de propietaris, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que satisfacen menos de cincuenta pesetas anuales de contribución, por tierras cultivadas directamente, o que pagan menos de veinticinco, por tierras cedidas en arriendo; i, finalment, (3) una Relación nominal de los arrendatarios o aparceros, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que explotan menos de diez hectáreas de secano o una de regadío. Aquests censos ocasionalment poden localitzar-se en els arxius municipals i permeten obtenir una imatge complementària a la del *Registro de Fincas Expropiables*, una imatge des de l'altre angle. Ens aporten informació sobre els règims de tinença en les petites parcel·les. Les grans explotacions -els masos- resten ocults.

Taula 5.5 : Règims de tinença en les petites propietats, segons el Censo de Campesinos, en hectàrees

Municipi	(A) Extensió censada	(B) propietat	(C) arrendament	(D) parceria	((C+D)/A) x 100	(E) Extensió conreu	(A/E) x 100	Població censada	Població total 1936
Casavells	111,2	70,6	33,2	7,4	36,5	434,5	25,6	123	279
Corçà	111,9	48,0	63,9	-	57,1	617,4	18,1	220	632
Palau Sator	252,3	52,5	171,4	28,4	79,2	665,9	28,1	204	545
S. Sadurní	258,0	71,9	159,9	26,2	72,2	555,8	46,4	366	468
Conjunt mostra	733,4	243,0	428,4	62,0	67,1	2473,6	26,8	913	1944

Nota : El quadre només recull les famílies censades a la segona i tercera de les relacions esmentades en el text, que són les que disposaven de terra bé en propietat bé sota qualsevol altre règim de tinença. La població censada, per tant, es refereix només a aquesta part de la població. Les informacions sobre superfície conreada procedeixen dels amillaments de les dècades de 1940 i principis de 1950. Fonts : AHC La Bisbal, Casavells, XIV.1; AHC La Bisbal, Corçà, 152; AHC La Bisbal, Palau Sator, 84; AHC La Bisbal, Sant Sadurní.

Hem localitzat els censos referits a quatre poblacions baixempordaneses, concretament els de Casavells, Corçà, Palau Sator i Sant Sadurní de l'Heura i els hem sintetitzat en la taula 5.5. Com pot observar-se, incloïen quasi el 50% de la població del conjunt de municipis censats i una extensió que representava una mitjana del 30% del total de superfície conreada. La conclusió més rellevant que permet plantejar la taula és que aquest segment de la població rural presentava una forta dependència respecte els arrendaments de terres i, en menor mesura, les parcel·les. Amb l'excepció de Casavells, on la terra en propietat de les famílies censades superava amb escreix les altres formes de tinença, a la resta de municipis es constata com les terres arrendades o en parceria constituïen el gruix de les tinençes d'aquests petits pagesos, amb una mitjana mostral del 67% sobre el total de terres censades.

Tot i no permetre'ns obtenir una imatge global dels règims de tinença, ens permet deduir que entorn el 20% de la superfície conreada de la mostra, durant la dècada de 1930, estava explotada en règim de no-propietat i, sobretot, d'arrendament, per part de famílies pageses que, en conjunt, no arribaven a disposar de les terres suficients per a garantir llur autosuficiència econòmica.

En aquesta exposició cronològica de les informacions disponibles sobre els règims de tinença, no podem acabar sense esmentar una font de caràcter realment excepcional i que, sense pretendre-ho, ens aporta dades sobre la qüestió que ens interessa. Ens referim al cens de masos realitzat de manera confidencial per la Guàrdia Civil a la província de Girona el 1946 amb l'objectiu de controlar el maquis²⁶. Es tracta d'una relació dels masos aïllats dels nuclis de població feta per cada comandància de la Guàrdia Civil on, a més de constar-hi amb detall els residents en el mas -inclosos mossos i criades-, les seves dades personals i llur simpatia pel G.M.N.²⁷, sovint s'explicita si el mas era propietat dels residents o si eren masovers. A partir d'aquesta última informació podem realitzar una última contrastació del pes que podia tenir la masoveria sobre el conreu directe. Altra volta serà una contrastació segmentària perquè la font només ens permet observar masos²⁸ i, entre aquests, només aquells que integren l'hàbitat dispers. Tampoc tenim referències sobre l'extensió de cadascun d'ells. Però, tot i així, creiem que dóna un resultat digne de comentari.

El total de masos censats per la Guàrdia Civil al Baix Empordà va ser de 930. Però, donada la desigual qualitat de la informació, només coneixem el règim de tinença en 540, sobretot de la part septentrional i litoral de la comarca. El mapa 5.1.A sintetitza la localització d'aquests casos que ens informen sobre la tinença. La dada més rellevant és que dels 540 masos esmentats, només el 47 % (253 masos) estaven habitats per masovers i la

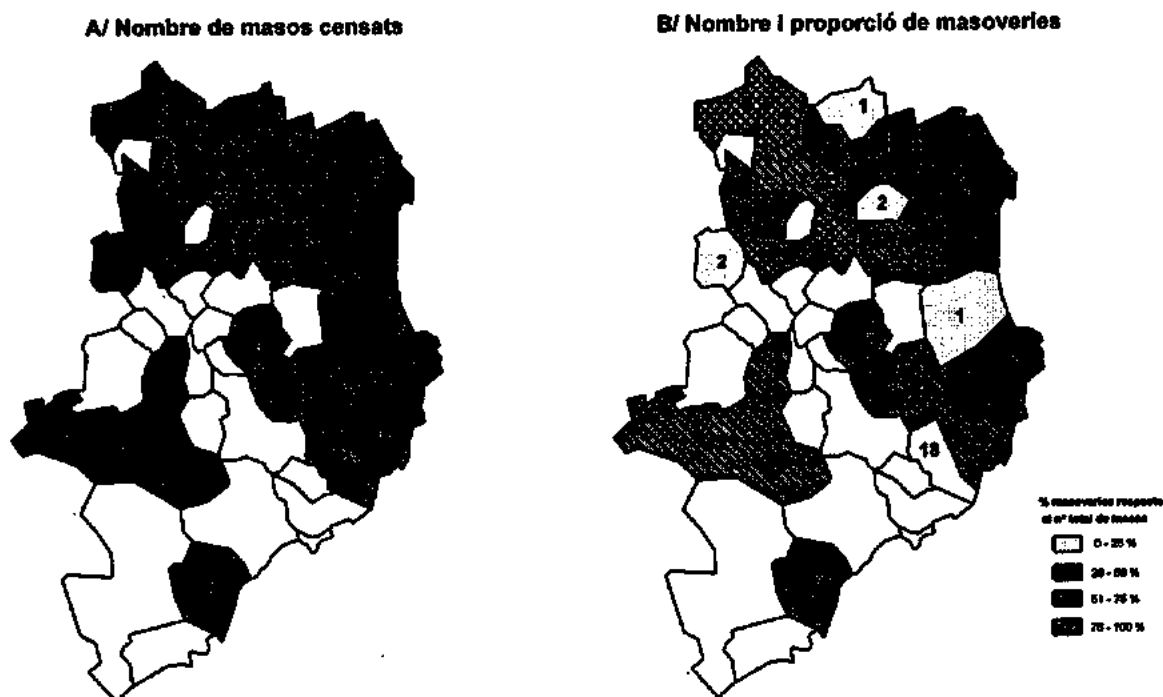
²⁶ AHG, fons Govern Civil lligalls 198 i 199. La circular adreçada pel Governador Civil a tots els comandants de casernes de la Guàrdia Civil el 28 d'abril de 1946 diu explícitament: *"Acontece con alguna frecuencia que, individuos que realizan hechos delictivos en las ciudades y aglomeraciones urbanas, emprenden la huida buscando la frontera a través del campo, por donde no podrían pasar sin la ayuda y colaboración de los naturales. Es propósito de mi Autoridad tener a mi alcance los datos necesarios para en un momento dado poder dirigir una intervención rapidísima en las masías y puntos sospechosos ... donde tienen cobijo esta clase de delincuentes..."*

²⁷ Inicials de "Glorioso Movimiento Nacional"

²⁸ Tot i que la font es refereixi explícitament a masos, de fet, pot incloure altres edificacions aïllades dels nuclis de població (casetes de peó caminer, xalets,...), segons el criteri de cada comandància.

seva família. Al mapa 5.2.B pot observar-se la distribució municipal del pes de les masoveries. Generalment no supera el 50% o ho fa per molt poc, tot i que també trobem casos més espectaculars, com el de Rupià, on el 100% dels masos censats es troben en règim de masoveria. Tampoc sembla que pugui establir-se una pauta territorial de comportament a partir d'aquests mapes. La distribució de la masoveria, en l'estret marc comarcal, no sembla respondre a cap lògica coherent. Al costat d'un municipi com Garrigoles, amb un elevat pes de masoveries (80%), n'hi podem trobar un altre com Albons, on la rellevància d'aquestes és mínima (11%).

Mapa 5.1 : Masos i masoveries segons el cens de la Guàrdia Civil (1946)

Nota : Elaborat a partir del cens de masos realitzat per les comandàncies de la Guàrdia Civil del Baix Empordà (AHG, fons Govern Civil lligals 198 i 199). Donat que els territoris coberts per cada comandància no concordaven amb els municipis i els seus límits, i donat que cada comandància va adoptar criteris propis a l'hora d'elaborar el cens, succeeix que sovint no tenim la mateixa informació per la totalitat de masos dispersos d'un municipi. Això afecta, en particular, la informació sobre masoveria / conreu directe. En casos com Cruïlles, per exemple, no disposem de les dades per tot el municipi, sinó només per Santa Pellaia i per Els Metges. Per això el nombre de masos censats que figura en el mapa A és baix en relació al territori. El mateix passa a Begur, Fontanilles, La Pera, Parlavà, Peratlallada i Serra.

En qualsevol cas, la xifra del 47% de masoveries pel conjunt de la mostra ens permet calibrar la importància de l'explotació directa en aquest segment de masos aïllats i dispersos. Certament, desconeixem com es traduïa aquest percentatge en termes territorials i sabem que les dimensions dels masos

podien ser força variables (malgrat que el caràcter familiar d'aquestes explotacions imposava un límit a la superfície cultivable). Tot i això, és un indicatiu de que a la dècada de 1940 el conreu directe dels propietaris tenia molta importància en aquestes explotacions més grans. No té massa sentit intentar casar les xifres de fonts diferents que expliquen coses diferents, però cal reconèixer una aparent concordança entre aquell 43% sobre la superfície conreada que representaven les finques expropiables per estar cedides en arrendament o parceria el 1933 i aquest 47% de masoveries sobre masos d'hàbitat dispers. D'altra banda, també cal tenir present que la situació de 1930 o 1940 podia ser notablement diferent a la de mitjan segle XIX, especialment pel fet que molts informadors asseguren que s'ha produït una transferència de la propietat dels masos que ha repercutit en un augment del conreu directe. Aquesta és la qüestió que abordarem en la segona part d'aquest treball.

En conclusió, després d'aquest llarg repàs a diferents fonts documentals, cal tornar insistir en la impossibilitat d'arribar a conclusions precises. La dificultat d'obtenir dades per períodes anteriors a 1930 limita, a més, la possibilitat d'observar directament els canvis en els règims de tinença que, indubtablement, varen produir-se des de mitjan segle XIX i, especialment, d'ençà la crisi agrària. En conjunt, es destaca la gran importància dels règims de no-propietat sobre la superfície agrària. Per a la dècada de 1930 probablement fora raonable apuntar, a partir de l'agregació de les informacions del Registre de finques expropiables amb les dels censos de pagesos, que almenys entorn el 60 % de les terres de conreu eren explotades en arrendament o en parceria. De ser això correcte, el testimoni del Registrador de la Propietat de La Bisbal (1906) mantindria una certa concordança amb la situació posterior, sempre i quan s'hagués produït un cert procés d'accés a la propietat i d'increment del conreu directe. En qualsevol cas, la magnitud dels règims de no-propietat ens obliga a replantejar les condicions de reproducció de les UFP.

5.2 Els arrendaments de parcel·les

L'arrendament de les parcel·les de terra podia realitzar-se sota diferents fórmules contractuals o de captació de renda. L'arrendament monetari, l'arrendament fix en espècie i l'arrendament a parts de fruits s'alternaven

segons els usos locals o segons les conveniències de l'arrendador. Com hem observat en l'exemple del Mas Llobet (taula 5.1), un mateix propietari solia combinar diferents modalitats de cessió per a les seves terres. El tipus d'ús o de conreu incidia notablement en cada decisió. A mitjan segle XIX era habitual que les parcel·les d'horta paguessin una quantitat monetària fixa i que la terra campa de secà s'arrendés per una quantitat també fixa bé de cereals, bé de diner. Les fórmules de cessió a parts de fruits, quan es tractava de parcel·les, es donaven especialment en els conreus arbustius²⁹, tot i que també s'aplicaven puntualment a la terra campa i les hortes. Que els fruits pagats pels *parcers* del Mas Estany (Belcaire) fossin blat, ordi, civada i llegums indica prou clarament quin tipus de terres els havien estat cedides a parts³⁰. També podem trobar parceries de terra campa en el patrimoni Bru, tot i que hi predominaven les parceries de vinyes i olivets. En el cas d'aquest patrimoni, donat que s'arrendaven plantacions consolidades, el propietari exigia la meitat dels fruits³¹. Però si la parceria implicava la realització de plantacions, la part de fruits exigida solia reduir-se al terç. En algunes ocasions, el propietari assumia i es feia càrrec del pagament de les contribucions d'aquestes parceries.

L'evolució conjuntural dels preus podia determinar canvis en les fórmules dels arrendaments de parcel·les, impulsant els pagaments monetaris o en espècies, segons les conveniències de la propietat. Però més enllà d'aquests moviments conjunturals, sembla detectar-se una tendència a la desaparició dels arrendaments fixos en espècie i la seva monetarització a partir de finals del segle XIX i, sobretot, durant les primeres dècades del segle XX. Fins el punt que quan Jaume Rosich va publicar el 1932 el seu article sobre les modalitats d'arrendament a la província de Girona³², casualment, no va fer cap esment dels primers. Cal atribuir-ho a un oblit poc justificable? O potser es tracta d'un reflex del retrocés real que havia experimentat aquesta pràctica després de la nova situació creada amb la crisi finisecular? La nostra hipòtesi es decanta cap aquesta segona opció. En el llibre de rendes del patrimoni Bru, observem com moltes de les rectificacions a les anotacions de 1877 es

²⁹ Rosich, 1932 : 82

³⁰ ACA, Patrimonials, Sentmenat, Empordà, lligall 13

³¹ Contractes d'arrendament de dos olivets a Julià, a favor d'Esteve Bota i Josep Carreras, 1852.

³² Rosich, 1932

refereixen a aquest canvi en la forma de percepció de la renda³³. Algunes de les anotacions corresponen a la dècada de 1920. Altres corresponen a la última dècada del XIX. La resta és difícil precisar-ho perquè la major part d'aquestes anotacions no estan datades. També apunta en aquesta direcció el fet que els arrendaments realitzats per Josep Maria de Grassot o la seva vídua Antònia Puig entre 1924 i 1940 fossin sempre a canvi d'una quantitat monetària fixa³⁴.

Les parceries, en canvi, varen persistir amb més impuls que els arrendaments fixos en espècie, sobretot en els conreus arbustius i arboris i per a les terres de menor qualitat. En l'informe sobre el sistema contractual gironí elaborat per encàrrec del Consell de Foment de Girona i adreçat a la comissió estatal que havia de redactar un Codi Rural, Pelai Negre estableix una vinculació nítida entre les terres més dolentes amb la parceria :

... conviene tener presente que los terrenos menos fértiles (aspres) y todos aquellos dedicados a un solo cultivo suelen ser objeto de aparcerías, pues el precio que debería imponerse en un arrendamiento a precio fijo debería ser excesivamente bajo para que resultara remunerador para el colono, de ahí que el propietario prefiera cualquiera de las distintas formas de aparcería³⁵.

Tot i això, les parceries de petites parcel·les tenien un rellevància relativament marginal, en comparació amb els arrendaments monetaris. De fet, de les comptabilitats analitzades es dedueix que en cap moment del període analitzat foren una fórmula àmpliament utilitzada. Probablement la reculada de la vinya i l'olivera per malures i crisis de malvenda va reduir encara més el pes de les parcel·les cedides a parts. Els *Censos de campesinos* de l'IRA reproduïts a la taula 5.5 ens permeten constatar el seu abast durant la dècada de 1930. A Palau Sator³⁶, per exemple, el *Censo* ens indica que de parcers que tinguessin cedides menys de 10 hectàrees de conreu només n'hi havia tres, probablement petits masovers més que no vessaraires, ja que les extensions que els constaven oscil·laven entre les 8,5 i les 10 hectàrees. D'arrendataris a *preu*

³³ Arxiu privat família Masó, *Libro de relaciones de cobro de arrendamientos, censos, censales, debitorios y productos de arbolaje de Francisco Brú y Puigdevall de Domeny*.

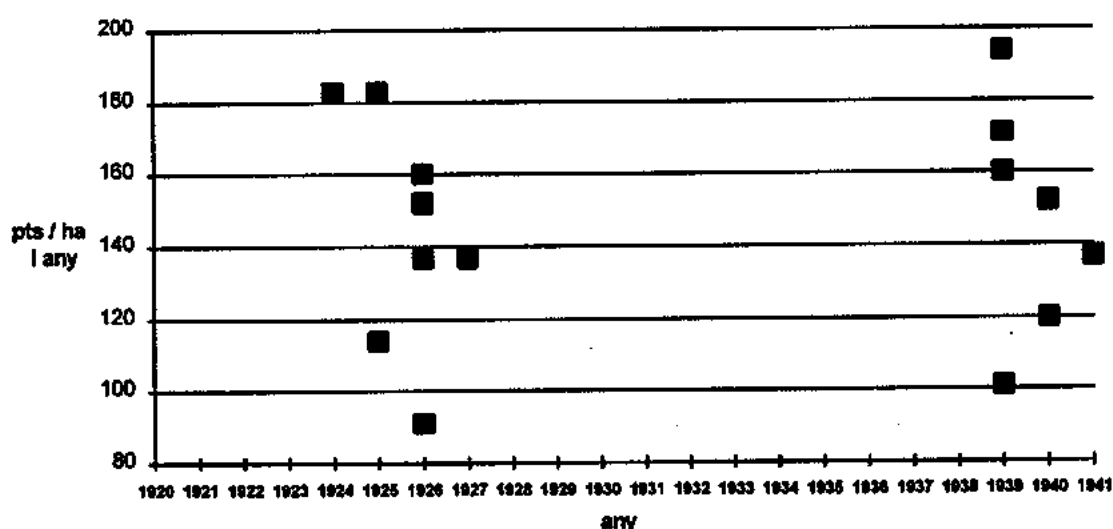
³⁴ Es tracta de 18 arrendaments de parcel·les d'Ultramort, Sant Joan de Palamós i Peratallada. Només en un d'ells, referit a 3 vessanes de vinya, a més d'una quantitat monetària (100 pts) s'exigeix el pagament de 20 kg de raïm. Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, lligalls 25 i 29

³⁵ Negre, 1925 : 6

³⁶ AHC La Bisbal, Palau Sator, lligall 64

cotat que l'IRA considerava petits pagesos³⁷, en canvi, n'hi havia 42. A Casavells³⁸, de parcers que explotessin menys de 10 hectàrees n'hi havia cinc; en canvi de petits arrendataris en constaven 23. Els primers conreaven, entre tots, 7,4 ha de secà; els segons 33,2 ha. Sobre el conjunt de localitats de la taula 5.5, la parceria representava el 12,5 % de les parcel·les explotades en règim de no-propietat. Insistim, per tant, en el predomini dels arrendaments monetaris i el caràcter relativament marginal de les parceries.

Gràfic 5.1 : Preu de l'arrendament de parcel·les (patrimoni Grassot-Fuster)

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, lligalls 25 i 29. Es tracta en tots els casos d'arrendaments monetaris de petites parcel·les de terra camps ubicades a Ultramort, Peratallada i S. Joan de Palamós. L'extensió de cada parcel·la oscil·la entre una i set vessanes (menys de 2 ha).

No és fàcil determinar quina era la renda mitjana per unitat de superfície en un moment determinat d'aquestes parcel·les, ni tampoc la seva evolució. Les

³⁷ Els *Censos de campesinos* de l'IRA inclouen només aquells agricultors (propietaris, arrendataris o jornalers) que no arriben a posseir terres suficients per llur autosuficiència. Consten de tres relacions : una *Relación nominal de obreros agrícolas y obreros ganaderos, propiamente dichos, o sean campesinos que no labren ni posean porción alguna de tierra*; una *Relación nominal de propietarios, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que satisfacen menos de cincuenta pesetas anuales de contribución, por tierras cultivadas directamente, o que pagan menos de veinticinco, por tierras cedidas en arriendo*; i, finalment, una *Relación nominal de los arrendatarios o aparceros, cabezas de familia, vecinos de este Ayuntamiento, que explotan menos de diez hectáreas de secano o una de regadío*.

³⁸ AHC La Bisbal, Casavells, XIV.1

informacions que tenim disponibles tenen un caràcter massa puntual per considerar-les representatives³⁹. Rosa Congost va observar que la renda monetària dels arrendaments, en blat equivalent, va experimentar un notable augment durant la primera meitat del segle XIX. Igualment va observar que els arrendaments fixos en espècie tendien a passar de la renda d'una quartera per vessana a una quartera i un quartà⁴⁰. La disminució de la pressió demogràfica a partir de la dècada de 1860, l'evolució dels preus agraris i la caiguda de la renda des de finals del segle XIX, fan que sigui raonable pensar en una inversió, a llarg termini, d'aquesta tendència. Però la gran variació del preu per unitat de superfície dels arrendaments monetaris (que es dedueix de la documentació d'alguns patrimonis com el de Josep Maria Grassot, sintetitzada en el gràfic 5.1) i les poques fonts de què disposem no ens permeten d'aproximar-nos-hi amb la suficient garantia.

5.3 Els pactes de masoveria (segona meitat del segle XIX)

El contracte de masoveria era un document complex, que contenia un conjunt variable de clàusules sobre les condicions de cessió del mas. El contingut dels contractes de masoveria de la regió de Girona ja ha estat estudiat en els seus termes generals per Rosa Congost⁴¹, motiu pel qual no ens estendrem en el comentari de les nombroses reserves, obligacions, prohibicions i pràctiques de conreu imposades pels propietaris. Ens interessa, però, posar de relleu aquells elements que ens permetin analitzar quina era la

³⁹ En aquest sentit cal destacar el baix nivell d'escripturació dels contractes d'arrendament de parcel·les. Molts d'ells eren simplement acords verbals, o bé contractes particulars que no es protocolitzaven. A tall d'indicador, en un estudi sobre les demandes de revisió de contractes de conreu presentades davant les Comissions Arbitrals de Girona, La Bisbal, Figueres i Santa Coloma de Farners, Josep Matas constata que el 58% dels tractes eren exclusivament verbals. El percentatge de contractes verbals afectava especialment als arrendaments de petites parcel·les i tendia a disminuir a mesura que augmentaven les dimensions de la finca. Així, el percentatge de tractes verbals en els arrendaments inferiors a 1 vessana era del 78%, mentre que en els masos de més de 100 vessanes es reduïa al 18% (Matas, 1991a : 28)

⁴⁰ Congost, 1990 : 142-143. Una quartera equival a 0,7232 hl i un quartà a 0,1808.

⁴¹ Congost, 1990 : 153-179. Hom pot consultar, a més, articles d'època on es descriuen bé les pràctiques consuetudinàries d'aquest tipus d'arrendaments, bé les pràctiques excepcionals : Vayreda, 1908; IACSI, 1912; Anglada, 1917; Sabater, 1925; Negre, 1921 i 1925; Rosich, 1932. Pel Bages, vegeu Ferrer, 1987 : 466-470.

situació econòmica i laboral del masover i com es distribuïa l'ingrés generat per una masoveria.

La fórmula habitual de cessió era l'arrendament en espècies proporcional a la collita (*a parts de fruits*). Hom pot trobar excepcions a la norma, òbviament. En començar aquest capítol posàvem de relleu l'existència d'arrendaments de masos per una quantitat monetària fixa; també existien alguns casos puntuals de mitgeria, com al Mas Pinell, on el propietari participava en concepte de *mig masover* en l'explotació de l'heretat. Però allò estadísticament més freqüent era l'arrendament a parts de fruits en el qual el propietari aportava la terra i el pagès el treball i el capital d'explotació. Generalment s'exigia el terç per a tot gra d'aresta i el quart per altres productes. Dels fruits arboris (olives/oli, nous, etc.), el propietari solia quedar-se'n la meitat, a voltes pagant els jornals d'escatir les oliveres. De la producció vitícola era normal el terç de raïms i, en algunes ocasions, amb l'obligació d'elaborar-ne el vi.

La renda de les masoveries, a diferència de les parceries de parcel·les, no finia amb una part de la collita, sinó que s'ampliava a altres prestacions. La major part de contractes preveïen alguns pagaments en metàl·lic (*l'adjutori*) i en determinades espècies de bestiar (anomenats *agressos*, que també podien reduir-se a una quantitat en metàl·lic). Segons P. Negre l'adjutori era un pagament que originàriament hauria estat un "*auxilio al propietario para el pago de las contribuciones y demás impuestos*", tot i que els pagaments en metàl·lic també podien ser-ho en concepte d'agressos⁴². Josep Bru, en canvi, en el seu llibre de rendes, explicitava clarament que aquest pagament monetari es realitzava en concepte de lloguer de la casa-mas on residia el masover. Pel que fa als pagaments en bestiar, Pelai Negre els atribueix a una "*indemnización por las yerbas, pastos y demás productos en los que el propietario no tiene parte alguna*"⁴³. Es tractava d'una quantitat fixa i anual d'animals (un porc, un xai, un cabrit i/o un o més parells d'aus de corral), a lliurar en dates determinades (per Nadal, per Carnestoltes, per Pasqua), i sovint es determinava el seu pes, havent-se de satisfer el valor de les lliures que manquessin, segons el preu de la carnisseria⁴⁴.

⁴² Negre, 1925

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Congost, 1990 : 154

Taula 5.6 : Pagaments addicionals (anuals) en diner i bestiar en algunes masoveries

Mas	Any	en diner	en bestiar
Baulida (S.Cebrià de Liadó)	1853	(1)	1 cabrit de 6 lliures + 1 xai de 10 lliures + 4 gallines
Vilademarch (S. Sadumi)	1853	(1)	1 cabrit de 6 lliures + 1 xai de 10 lliures + 2 gallines
Ginjoan (La Bisbal)	1858	-	4 capons + 1 xai 8 lliures + 1 porc de 40 lliures
Casagran (Ullastret)	1858	-	1 xai de 9 lliures + 4 gallines + 2 capons
Ramon (S.Feliu de Boada)	1858	-	1 xai de 6 o 7 lliures + 4 gallines
Moratell (S.Sadumi)	1862	240 pts	6 pollastres + 1 cabrit de 7 o 8 lliures
Geronès (Fonteta)	1862	-	3 capons + 3 gallines + 1 porc de 100 lliures
Batlle (Pantaleu)	1865	-	1 porc de 80 lliures + 1 xai de 8 lliures + 6 pollastres + 2 gallines

Nota : El quadre només inclou els pagaments monetaris complementaris percebuts per l'arrendador. No conté aquells pagaments en espècie o diner que corresponen a censos que graviten sobre el mas. S'indica amb (1) aquelles masoveries que no són parcel·les i que, per tant, paguen la renda monetaritzada.

Una altra part de la renda era percebuda en forma de treball, per conceptes ben diversos. Entre aquestes prestacions n'hi havia que suposaven un servei gratuït a favor de l'arrendador qui, utilitzant llur posició en la negociació que suposa tot contracte, aconseguia utilitzar el treball pagès per a activitats que no tenien res a veure amb l'explotació o que no generaven cap benefici o remuneració pel masover. Aquests treballs francs són, simplement, un mostra de la subordinació dels masovers respecte els seus amos⁴⁵. De manera sintètica, les prestacions en treball que consten en els contractes de la masoveria eren les següents :

- Tragines de les rendes pagades pel masover. S'obligava el masover a transportar les parts de fruits i altres pagaments a casa del propietari, de l'administrador o d'algun altres mas del mateix propietari. A voltes es tractava de distàncies considerables (des de les rodalies de La Bisbal fins Girona o Sant Feliu de Guíxols, per exemple), que comportaven almenys un jorn de trajecte, i que s'havien de recórrer diverses vegades al llarg de l'any.

- Tragines de llenya o palla per servei al propietari, i segons la conveniència d'aquest, fins algun dels seus domicilis. A voltes s'especifica una distància límit.

- Jornals de manobre pel manteniment dels edificis i la finca. A més d'una obligació genèrica de mantenir i netejar recs, camins, tanques i marges, s'exigia al masover un nombre determinat de jornals de paleta o manobre a l'any (sovint entre 5 i 10, tot i que es podia arribar fins a més de 20), el

⁴⁵ Amo era el terme utilitzat pels masovers per referir-se al propietari que els havia arrendat el mas. La terminologia també és, per tant, un indicatiu del caràcter subordinat que implicaven els tractes de masoveria

manteniment dels mestres de cases o fusters durant els jornals pactats i la conducció dels materials a peu d'obra. Aquesta era una obligació amb caducitat anual : els jornals no realitzats un any no podien ser acumulats els següents.

- Plantacions. Era freqüent l'aparició de clàusules referides a plantacions d'olivera, vinya, àlbers o altres plantes. El propietari acostumava a pagar el cost de la planta i el masover hi posava el treball de transportar, llaurar, plantar, regar i adobar. Moltes d'aquestes plantes probablement no serien productives abans de la fi del contracte i, per tant, no redundaven en benefici del masover, almenys si se l'acomiadava als cinc anys.

- Treballs no remunerats al servei del propietari. Els masos surers de les Gavarres, per exemple, acostumaven a exigir que el masover treballés en el transport de les panes, sense cap mena de remuneració. En altres casos podia obligar-se al masover a fer el vi del propietari, a mantenir-li alguns caps de bestiar o a llaurar-li una determinada peça de terra els fruits de la qual se'ls reservava els propietari.

Les detraccions en concepte de contribucions i censos era habitual que també pesessin sobre el masover⁴⁶. Aquest tenia *"la obligació de pagar totes las tallas, tant ordinarias com extraordinarias y demes servituds a que esta obligat dit mas"*. Ocasionalment, el propietari es comprometia a assumir una part dels impostos extraordinaris o de les contribucions de guerra, generalment equivalent a la part de grans d'aresta que percebia. Els censos en grans (no així els monetaris o els d'aviram) es podien pagar del modoló, abans de partir els fruits, fet que implicava també una participació del propietari en proporció a la renda obtinguda. Pelai Negre (1925) insisteix en la *"muchísima variedad"* de pactes sobre aquestes càrregues. Però, almenys a mitjan segle XIX, el més freqüent era que les contribucions i els censos gravessin exclusivament l'ingrés del masover; i quan no succeïa així, una anàlisi detallada dels contractes

⁴⁶ En el conjunt de Catalunya, les pràctiques de distribució de la càrrega fiscal divergeixen notablement. Al Bages, Llorenç Ferrer fa notar que *"cada cas és diferent"*. En algunes ocasions amo i masover anaven a mitges, en altres el masover havia d'assumir tot el pes de la fiscalitat i, encara, en altres ocasions podia pactar-se la contribució del propietari en el pagament d'impostos determinats (Ferrer, 1987 : 467-468). A la Segarra, el més freqüent era que el propietari es fes càrrec del pagament de les contribucions (Garrabou, Sagner i Sala, 1993). A la Plana de Vic, durant la dècada de 1930, era relativament usual que els propietaris es fessin càrrec almenys del pagament de la contribució territorial.

permet intuir que probablement es tractava d'una compensació per altres deures, serveis i càrregues a què estava obligat aquell.

Tot i que en les descripcions que els contractes feien sobre la composició de l'heretat que es cedia hi figuraven els boscos (entre camps, cases, patis, corrals, horts, eres, porxos, sèquies, marges, closes, vinyes, etc.), de fet, els espais forestals es reservaven pel propietari. Sistemàticament es prohibia al masover que tallés, assoqués o esbranqués cap planta sense el permís del primer, preveient sancions en cas d'incompliment. Òbviament, també se li prohibia realitzar autònomament artigues per reduir el bosc a conreu. La permisivitat del propietari arribava fins la brossa i el baix bosc pel consum de la família masovera i, en certs casos, es permetia tallar llenya per construir arades o carros. A les Gavarres, l'existència d'una vegetació arbustiva força densa també possibilitava que alguns masovers es fessin carbó de rabassa (amb bruc o arboç). L'explotació de les sureres, tant podia reservar-se-la l'arrendador com pactar amb el masover el repartiment de les panes a canvi de traspasar-li la feina de pelar els suros⁴⁷.

5.4 El capital d'explotació

Tot i la propaganda dels propietaris i llurs associacions insistint en què els contractes de masoveria (en especial a parceria) constituïen una associació entre el capital i el treball, aquesta és una idea fal·laç. No hi havia una part que aportés el capital i una altra part el treball perquè la part "treballadora" també havia d'assumir el cost d'una gran part del capital : aquella part del capital fix que no formava part de l'infraestructura de l'heretat i la totalitat del capital circulant que calia per afrontar les despeses de producció fins el moment de la recol·lecció i la seva comercialització. Aquesta nítida separació entre capital i treball és una mera manipulació ideològica que no concorda amb la realitat.

Que, de fet, la parceria/masoveria realment existent no tenia el caràcter d'associació que alguns li volien donar ja ho insinuava el mateix Narcís Fages de Romà, quan criticava el que, al seu entendre, era la desnaturalització que aquest contracte havia experimentat al llarg del temps fins a convertir-se en

⁴⁷ Congost, 1990 : 168-169

un "mero arrendamiento o contrato en que no ha llevado el arrendador otro objeto que sacar el precio más elevado posible de la cosa arrendada, librándose de hacerla valer por sí y endosándola por completo al arrendatario"⁴⁸

La participació del propietari en l'activitat productiva es limitava, bàsicament, a la cessió de la terra i els edificis. No realitzava aportacions de capital ni per a l'adquisició de llavors, ni per a la compra o el manteniment d'animals de treball. Tampoc hi posava arades, eines o altres útils. El capital circulant i una part del que considerem capital fix era aportat íntegrament pel masover, fet que implicava que un dels requisits per accedir a una masoveria fos el de disposar d'aquest capital mínim pel correcte funcionament de l'explotació. Tot i que assumia els costos salarials d'algunes feines determinades (mestre d'obres, fuster, escatidors,...), sovint el masover havia d'avançar el pagament d'aquestes quantitats. Al Mas Cancell (Gualta) el masover avançava el salari dels escatidors, el de mestres d'obres i fusters, el valor del material d'obra i el total de despeses generades per aquelles produccions en les que anaven a mitges. L'aportació de capital per part del propietari es traduïa, simplement, en el deute que el masover li descomptava quan, un cop l'any, anava al mas a cobrar la seva part. Des d'una perspectiva ricardiana, l'arrendador d'un mas a parts de fruits no era un soci capitalista, sinó simplement un rendista que bé per raons socials (la inexistència d'una classe d'arrendataris amb el capital suficient per pagar en diner i per avançat el preu d'arrendament, assumint els riscos de la collita), bé per raons d'oportunitat (per a beneficiar-se de la conjuntura de preus i de les possibilitats d'especulació) optava per cedir-lo a parts.

Les úniques intervencions del propietari en l'esfera productiva solien tenir un caràcter prohibitiu : prohibició d'estendre el conreu de determinades espècies vegetals, prohibició de reduir l'àrea del conreu cerealícola, prohibició de vendre palles i fems,... La inversió en aquestes explotacions era molt baixa. Quan es

⁴⁸ Fages, 1863a : 20. Cal advertir que Fages de Romà, el 1863, apostava decididament per un model de parceria que implicués una *verdadera* associació entre les parts. El text citat correspon al model d'escriptura de parceria que va guanyar el premi en el concurs convocat per la *Junta de Agricultura* provincial. En les consideracions inicials que la precedien, Fages de Romà criticava amb duresa l'arrendament a preu fet pel seu caràcter merament rendista i optava per la parceria com a instrument pel progrés de l'economia agrària i, també, per l'increment de les rendes de la propietat. Aquestes propostes, que les va mantenir amb posterioritat (Fages, 1877), implicaven un gir en rodó respecte al que havia mantingut fins aleshores i, en especial, respecte l'avantatge de l'arrendament a preu fix sobre la parceria sostingut a propòsit d'un model d'escriptura d'arrendament presentat a un altre concurs de la *Junta de Agricultura* (recollit a Fages, 1863a i 1863c). Vegeu Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b

tractava de plantacions o roturacions, com ja hem observat, el gruix dels costos requeia sobre el masover a qui s'exigia que assumís els treballs, mentre el propietari només aportava els plançons o els mallols. Però el fet que el masover no tingués cap dret a indemnització per les millores realitzades en el mas⁴⁹, juntament amb la curta durada legal dels contractes, indica el poc interès que podia tenir en aquest tipus de tasques.

D'altra banda, tampoc sembla que els propietaris tinguessin molt interès en reinvertir en la mateixa finca, i a costa seva, una part significativa dels ingressos que anualment percebien. Josep Poch de Feliu, jove hisendat de Camallera autor d'una *thèse agricole* presentada a l'*Institut Agricole International de Beauvais*, apuntava que el capital d'explotació agrícola era molt baix i explicava la manca d'aquest en les grans propietats per les despeses de reproducció social dels fills (legítimes i dots) i per els elevats rendiments del deute públic :

"Dans les grandes propriétés, la culture n'y est plus si soignée (...). Le besoin de capital s'y fait sentir et souvent il fait défaut; cela provient surtout du système usité en Espagne par rapport au partage patrimonial. Le fils aîné garde ordinairement la propriété pour son héritage, mais il doit désintéresser ses frères et soeurs et ainsi se détruit le capital. Se trouvant sans argent il lui est peu possible de se livrer à la culture intensive laquelle demande une certaine réserve.

(...) Généralement aussi les capitaux sont placés à la banque où le taux est de 4% et parfois même 5%. Nous croyons que ces placements élevés sont une des causes de l'état arriéré de l'industrie, du commerce et de l'agriculture espagnoles, car un grand nombre de capitalistes qui se contentent de convertir leurs capitaux en rentes sur l'Etat, pourraient avantageusement les placer dans les entreprises industrielles, commerciales et agricoles⁵⁰

El bestiar es mereix una consideració a part. Generalment, s'obligava als masovers a tenir bestiar propi⁵¹ pel correcte conreu de les terres, s'exigia una renda en volateria, porcs o xais, i es posaven límits, per activa o per passiva, a l'explotació pecuària. Límits explícits, com al Mas Mansello, prohibint mantenir més de *"un par de bueyes, otro de bacas y otro de caballar ó mular"*⁵². O límits implícits, com les multes que penalitzaven l'expansió dels pinsos i, sobretot, de

⁴⁹ Negre, 1925 : 5

⁵⁰ Poch, 1909 : 35

⁵¹ *"Deurá lo dit arrendatari tenir espresada herelat tot lo vestiar necessari per lo bon cultiu de sas terras"*, diu l'arrendament del Mas Pinell de 1857. Altres contractes podien ser molt més concrets en la definició de quin era el bestiar necessari. Com al Mas Ramon, on el masover estava obligat a tenir *"de continuo dos pares de bueyes y una yegua o caballo buenos, para cultivar las tierras del indicado manso"*

⁵² AHC La Bisbal, fons Grassot, lligall 5, arrendament privat, 1 juny 1890

les lleguminoses farratgeres que tenien un cicle vital superior a l'any. Era habitual que els propietaris es desentenguessin de la cria i engreix del bestiar i, d'acord amb això, limitessin aquesta branca de la producció per evitar que perjudicés els seus interessos. Fages de Romà els havia advertit amb insistència de l'error que cometien deixant l'explotació pecuària a mans dels masovers, suggerint-los que transformessin els vells tractes en una mitgeria, compartint a parts iguals despeses i guanys⁵³. Però, en general, com deia Pere Vayreda, el bestiar no era

*"mes que un aditament a la heretat, sols apreciable pels fems que a n'aqueixa n'hi pertanyien (...); el masover tenia franch el bestiar a cambi d'un cànon anyal que pagava al amo en concepte d'adjutor"*⁵⁴.

Potser algú li feu cas, però de manera aïllada. Hom troba rastres dispersos de parceries pecuàries durant tota la segona meitat del XIX en les quals el propietari participava en l'adquisició de l'animal, ocasionalment en el seu manteniment, i rebia la meitat dels guanys obtinguts. Aquestes mitgeries pecuàries tot i no ser generals, tampoc eren estranyes, sobretot en determinades àrees com el Baix Ter. Al Mas Cancell, els tractes referits a grans i fruits seguien les pautes habituals: terç de tots els grans i meitat de l'oli, pagant l'amo la meitat dels jornals per escatir. Per a la producció pecuària, però, els tractes eren radicalment diferents. Hom es partia a mitges els ingressos generats per les vendes de bestiar i els seus subproductes, i també es repartien en iguals proporcions les pèrdues experimentades per defunció dels animals. El propietari no només aportava la meitat del capital necessari per a la compra de les cries que s'engreixaven o dels adults destinats a la reproducció, sinó també una part del capital pel manteniment i cura d'aquests animals, concretament la meitat del cost d'arrendar i conrear un camp d'userda, la meitat de les despeses de capar i tondre els xais i la totalitat dels salaris d'un pastor (6 mesos) i un bover (tot l'any). El masover, a més de contribuir amb les meitats corresponents, es feia càrrec del cost íntegre d'alimentació a partir dels fruits de la finca (invisible en la comptabilitat), amb l'excepció de l'userda. La taula 5.7 il·lustra el funcionament dels tractes sobre bestiar al Mas Cancell en un any, el 1873, escollit a l'atzar.

⁵³ Fages, 1863a, 1863b i 1877. De fet, Fages de Romà ho plantejava com un abús: "l'abús" que suposava que el masover s'apropiés amb exclusivitat dels beneficis de l'explotació pecuària.

⁵⁴ Vayreda, 1908: 366

Taula 5.7 : Distribució de despeses i ingressos en l'explotació del bestiar al Mas Cancell, de Gualta, de novembre de 1872 a novembre de 1873 (en rals)

Despesa	Part masover	Part propietari	Total
compra animals	5144,5	5144,5	10289
arrendament camp	120	120	240
llavor userda	190	190	380
jornals userda	428	428	856
resta alimentació	?	-	?
tondre i capar xais	51,5	51,5	103
soldada pastor	-	240	240
soldada bover	-	528	528
TOTAL	5934 + ?	6702	12636 + ?

Ingrés	Part masover	Part propietari	Total
venda boví	1160	1160	2320
venda oví	5851	5851	11702
venda llana	1280	1280	2560
TOTAL	8291	8291	16582

Font : Anxiu privat família Ruffi-Pagès, Llibre de comptes del Mas Cancell

Un altre cas de mitgeria pecuària es donà al Mas Pinell (Torroella), amb la particularitat que, en aquest cas, les aportacions del propietari no es limitaven només a l'explotació del bestiar, sino que s'estenien a les principals produccions agrícoles. No es tractava exactament d'una mitgeria ja que, segons el contracte de 1877⁵⁵, signat amb Vicenç Romaguera, la renda del propietari (Joaquim de Carles) superava la meitat de la collita i, en el cas dels grans d'aresta, arribava a les 2/3 parts (1/3 en tant que senyor i propietari -la part dominical-, i l'altre terç en tant que *mig masover*). A canvi el propietari assumia la meitat de les llavors, dels salaris, de les conductes, de l'utilatge de conreu... i la totalitat de les contribucions. La cria i recría de porcí, oví i boví, així com el bestiar de treball, era a mitges de guanys i pèrdues. I es pactava que també ho seria l'eugassada quan es reconstituís la ja existent en el mas (reservada a l'arrendador) per una altra "*con ganado de mejores condiciones*".

En certes ocasions, si el propietari no estava interessat en participar -i aportar capital- en la cria i engreix d'animals, al masover li podien convenir tractes amb tercers. És el que s'anomena *conlloc*, pràctica consistent en la cura i manteniment de bestiar adquirit per un individu que res té a veure amb el mas o la masoveria a canvi d'una part dels beneficis pel pagès. Un exemple

⁵⁵ A.D.G., fons Casa Carles, lligall-foli 31

d'aquesta pràctica ens el proporciona l'inventari de Joan Ametller, masover "del Mas de D. Felip de Martines hacendat de la ciutat de Gerona, situat en los aforas del poble de Fontanillas"⁵⁶, qui tènia en l'esmentat mas quatre bous que eren de Francisco Puig, comerciant de Begur, a més de sis bous, una brava, un matxo, una mula, una truja i un porc de la seva propietat⁵⁷.

5.5 La condició de masover

Rosa Congost caracteritza la figura del masover apuntant que es tracta d'un treballador que assumia alhora el paper de treballador "assalariat" i d'empresari "capitalista"⁵⁸ :

"En algun sentit, els masovers eren els capitalistes de la regió de Girona : eren els empresaris, els amos dels instruments de treball, els experts en qüestions tècniques, els patrons dels obrers assalariats; però el títol de "capitalistes" no pot recaure sobre les espatlles d'una població que treballava durament i vivia en condicions precàries i inestables. En tots els sentits, els masovers formen part de la classe treballadora"⁵⁹.

Salvant moltes distàncies i en un sentit diferent, els hisendats i propietaris també coincidien en destacar el caràcter obrer dels masovers, reduint el seu paper econòmic a l'aportació de treball, com hem comentat planes enrera. Vegeu, per exemple, el que deia una publicació de l'IACSI aplicant-ho tant als masovers com a altres arrendataris :

"... lo general es que sean dos personas de distinta condición social las que constituyen la asociación, en que una aporta el capital, el instrumento tierra, y otro el trabajo; aquella es el Señor de la finca, el director de la explotación..."⁶⁰.

O, en la mateixa línia, el que escrivia Josep Anglada i Piferrer des de les planes del *Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán* :

"el masover, per la seva part, deurá fer-se càrrec de que'l treball es l'únic capital que té"⁶¹.

⁵⁶ Probablement es tracti del Mas Bagur o del Mas Rodonell.

⁵⁷ AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Tomás Cortada, 5 octubre 1858, inventari de béns de Joan Ametller

⁵⁸ Congost, 1990 : 147

⁵⁹ Congost, 1990 : 148

⁶⁰ IACSI, 1912 : 16

⁶¹ Anglada, 1917 : 97

Llorenç Ferrer, analitzant el Bages, considera que no es pot parlar dels masovers com a grup social diferenciat de la petita pagesia, d'on apunta que provenen. Però puntualitza que cal investigar amb major profunditat aquesta qüestió⁶².

En un treball col·lectiu publicat fa cert temps, on avaluàvem els ingressos agrícoles obtinguts per una explotació familiar de mida òptima en diverses situacions socials possibles (conreu directe, parceria, explotació amb treball assalariat), sosteníem -a la llum dels resultats- que pels anys de finals de segle XIX la remuneració per dia laborable dels parcers era inferior al salari mig que percebien els obrers agrícoles⁶³. Amb anterioritat a la dècada de 1880, quan la caiguda dels preus agraris encara no s'havia produït, la remuneració d'aquells era sensiblement superior al salari agrícola. Però aquesta situació favorable a la parceria va erosionar-se irreversiblement a partir de les últimes dècades del vuit-cents. Els ingressos per dia laborable que un parcer podia obtenir pel conreu de la terra no eren molt millors que el salari d'un jornaler, tot i que -apuntàvem- el primer tenia tres avantatges sobre aquest : (a) la continuïtat del treball i de l'ingrés era més segura que la d'aquell que depenia d'un jornal; (b) les despeses d'alimentació podien satisfer-se, en gran part, autoconsumint els productes de l'explotació, amb l'estalvi que això comportava; i (c) podien obtenir altres productes per l'explotació de petits horts i per la ramaderia.

En termes generals, doncs, sembla existir un cert consens sobre el fet que la posició econòmica dels masovers no era massa distant del conjunt de la petita pagesia. En les planes següents provarem de verificar-ho o de contrastar-ho amb aquelles informacions que hem pogut obtenir pel Baix Empordà. Ho farem a dos nivells, intentant avaluar els ingressos del masover a partir d'un exemple concret i identificant qui eren i quina fou la condició d'alguns d'aquests masovers.

El primer requisit per a ésser masover era conèixer bé la feina de pagès, haver adquirit l'experiència necessària per a menar una explotació de certes dimensions. Potser per aquest motiu, la mitjana d'edat dels masovers era relativament alta. Una mostra de 33 masovers obtinguda a partir del cens de població de 1936 de Sant Sadurní de l'Heura, dóna una edat mitjana de 49,5

⁶² Ferrer, 1987 : 476-479

⁶³ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b : 36 i ss.

anys, i el més significatiu és que només un d'ells (que representaria el 3%) té menys de 30 anys. Els mateixos resultats s'obtenen del cens de masos de 1946 : dels 256 masovers censats, només 11 (el 4%) són menors de 30 anys, i la mitjana d'edat és de 49 anys.

Taula 5.8 : El factor edat en la condició de masover (1946)

edat del masover / cap de família	nº de casos	%
< 30	11	4
30 - 39	62	24
40 - 49	58	23
50 - 59	74	29
60 -69	32	13
> 70	19	7
Total	256	100

Font : Elaborat a partir del cens de masos realitzat per les comandàncies de la Guàrdia Civil del Baix Empordà (AHG, fons Govern Civil Iguals 198 i 199).

A més dels coneixements, calia disposar d'un cert capital per a menar l'explotació i també per a respondre dels seus resultats. Tot arrendament de mas incloïa una clàusula de garantia, amb la qual les parts asseguraven l'acompliment del contracte amb els seus béns presents i futurs. Tot i jugar amb la fal·làcia que eren les dues parts -arrendador i arrendatari- les qui obligaven llurs béns, aquesta clàusula no era pas retòrica formal. Per això sovint es valoraven les rendes que el propietari esperava obtenir. "*Los frutos que debe percibir el Señor concedente durante los espresados cinco años no valen de mucho la cantidad de ocho mil reales de vellón*", especifica l'arrendament del Mas Casagran, d'Ullastret⁶⁴. Si el propietari dubtava de la capacitat del masover per respondre del contracte, podia exigir-li un fiador. Quan Antoni Torró, la seva mare i Leandre Johera arrenden el Mas Ginjoan, de La Bisbal, l'arrendador (Josep M. Barraquer, hisendat de Girona) els exigeix un avalador que respongui amb els seus propis béns⁶⁵. Està clar que la clàusula de garantia no era només retòrica. Salvador Bona Coll i la seva esposa, que havien estat masovers del Mas Blanch d'Ullastret, el 1895 varen veure's forçats a fer una venda condicional de 1,2 ha per 1.000 pts a favor del qui havia estat

⁶⁴ AHG, Notarial, La Bisbal, Ranter, 3 gener 1858. Segons el Registre de la Propietat el mas tenia una extensió de 9,7 hectàrees, totes conreables (tom 142, finca 229)

⁶⁵ AHG, Notarial, La Bisbal, R. Trias, 9 setembre 1858

el seu *amo* (Narcís de Grassot Ferrer, com a curador dels béns d'Adolf de Grassot i Camps) per afrontar el deute del preu d'arrendament de dit mas. Si en el termini de sis anys els deutors, venedors i arrendataris "*no devuelven al comprador Sr Grassot... igual cantidad de 1000 pesetas... quedará esta consumada a perpetuidad*", tal com va esdevenir-se⁶⁶.

Hom pot resseguir a través dels inventaris quin era el capital d'un masover. No és fàcil, però, trobar inventaris de masover. Dels 245 inventaris que hem localitzat als registres notariais pel període 1850-1865, només 7 corresponen a masovers. I no tots tenen la qualitat suficient per a ser-nos d'utilitat. A partir dels 4 casos millor documentats podem descriure a l'engrós el capital que podia exigir una masoveria. Els dos capítols més importants eren, sens dubte, el bestiar i els pagaments a assalariats. Respecte els darrers, cal tenir en compte no només els pagaments monetaris, sinó també les despeses de manutenció i altres pagaments no monetaris (calçat, vestit,...). Vicenç Cals, masover del Mas Gallaret, pagava anualment al seu mosso un parell d'espardenyes i un altre d'esclops, i a la criada, a més del calçat, un davantal, unes faldilles, un mocador de coll i una camisa⁶⁷. El cost de la manutenció d'aquests treballadors fixos generalment depassava el salari monetari. Mentre que el primer, valorat a la baixa segons els criteris establerts en l'apartat 3.2, podia ascendir a 300 pessetes anuals per un home adult, el salari monetari d'un mosso oscil.lava entre les 140 i les 180 pessetes anuals, aproximadament.

Tot i ser un cas excepcional, tant per les dimensions de l'explotació com pels tractes de mitgeria, el masover del Pinell (Vicenç Romaguera), entre 1878 i 1885, va pagar una mitjana de 2.350 pessetes anuals a jornalers, mossos, guardes de bestiar i criades⁶⁸. Una quantitat realment elevada. Els pagaments es feien mensualment i, periòdicament, es passaven comptes amb el propietari, el qual rebia la seva part després de descomptar-hi la meitat de les despeses que havia pagat el masover per avançat. A part, s'ha de considerar la manutenció d'aquests treballadors, que anava al càrrec exclusiu del masover, excepte en l'oli i el vi consumits, que eren pagats per l'*amo*.

⁶⁶ Informació extreta del Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret, tom 698, finca 1000

⁶⁷ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 31 desembre 1859

⁶⁸ ADG, fons Casa Carles, llibre 50

Considerant els casos reproduïts a la taula 5.9, el cost dels treballadors fixos, incloent-hi mantenció, oscil·lava entre les 750 i les 1.300 pessetes anuals, en funció del nombre i tipus de treballadors contractats, i suposant que a tots se'ls havia de mantenir. A aquesta quantitat, caldria afegir-hi el valor dels salaris pagats a jornalers eventuais durant la sega o en altres moments del cicle. En el Pinell, els pagaments a eventuais representaven el 30% dels salaris en diner.

Taula 5.9 : Valoració del capital d'explotació dels masovers, segons alguns inventaris, en pessetes (1850-1860)

Masover	V. Cals	N. Estela	J. Ametlier	J. Santamaria	M. Cristófol
Mas	Gallaret	Sardó	-	Quintana	Casa Nova
Localitat	S. Pol	Pals	Fontanilles	S. Iscle	Torroella
Bestiar					
nº caps					
boví	1	6	3 (+4)	7	5
cavall	-	1	-	8	2
mular/asini	1	-	2	-	-
oví/cabrum	25	36	-	-	-
porcí	18	3	2	14	-
aviram	2	37	-	24	13
valor bestiar treball	450	1600	[640]	[4000]	[1750]
valor oví, cabrum i porcí	770	67	50	[270]	-
valor aviram	[3]	55	-	[38]	[20]
Total valor bestiar	[1223]	[1722]	[690]	[4306]	[1770]
Treballador fixos					
nº mossos	1 mosso		1 boer + 1 mosso gran		
nº criades	1 criada		1 criada + 1 porcaterra		
salari monetari	210		340		
mantenció i altres	[570]		[960]		
Valor estimat eventuals (*)	[80]		[100]		
Total despeses salarials	[840]		[1400]		
Llavor					
hectàrees sembrades	2,8	9,7			10,9
valor llavor	115	[500]			[450]
Utilitatge					
Valor estimat	[300]	[300]	[300]	[300]	[300]

Notes : Els valors entre claudàtors corresponen a estimacions realitzades per nosaltres a partir de les dades dels inventaris i les sèries de preus i salaris disponibles. La resta són valors originals. Els quatre bous que apareixen entre parèntesi en la columna de J. Ametlier, no els hem valorat perquè els té a conlloc. El valor dels salaris de jornalers eventuais l'hem estimat seguint l'exemple del Mas Pinell, i considerant que equivalien al 30% dels salaris monetaris pagats a treballadors fixos. Finalment, per a la valoració de l'utilitatge hem seguit els criteris establerts en l'apartat 3.3. Font: AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 31 desembre 1859, inventari de V. Cals; AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 10 abril 1864, inventari de N. Estela; AHG, Notarial, La Bisbal, Cortada, 5 octubre 1858, inventari de J. Ametlier; AHG, Notarial, Corçà, Corominas, 28 novembre 1858, inventari de J. Santamaria; AHG, Notarial, Torroella, Ballester, 14 març 1861; inventari de M. Cristófol

L'altra gran partida era el bestiar, especialment el bestiar de treball. Algun contracte arriba a especificar el nombre mínim de caps que el masover havia d'aportar. Al Mas Ramon, de Sant Feliu de Boada, per exemple, s'obligava al masover a tenir *"de continuo dos pares de bueyes y una yegua o caballo buenos, para cultivar las tierras del indicado manso"*⁶⁹. El valor d'aquest cinc animals probablement depassava les 1.000 pessetes. La taula 5.9 recull el nombre de caps de bestiar en els inventaris de masovers. Tot i que les valoracions realitzades pels perits presents en el moment d'inventariar els béns probablement siguin baixes, hem optat per utilitzar-les perquè tenen en compte les característiques peculiars de cada animal. En general, pot observar-se com el capital immobilitzat en bestiar era important (entre 1.000 i 5.000 pessetes, o entre 500 i 2.000 si es tractava només de bestiar de treball). Ho seria encara més si tinguéssim en compte no el valor d'estoc, sinó el valor inicial, de compra. D'altra banda, les despeses originades pels animals no es limitaven a la inversió inicial que suposaven, sinó també als costos d'alimentació i cura (les conductes del manescal i del ferrer), que cal considerar en tant que capital circulant aportat pel masover.

El masover més petit, disposant només d'allò indispensable i sense bestiar d'engreix (que podia ser una de les seves principals fonts d'ingrés), podia requerir un capital equivalent al treball continuat d'un assalariat durant tres o quatre anys. Fins i tot reduint la contractació de treball assalariat a zero, necessitava dos parells de bous (o un parell i una euga o una burra); necessitava una determinada quantitat de llavor per iniciar el cicle productiu; necessitava almenys una arada, algun carro i altres estris; havia de pagar trimestralment les contribucions i havia de disposar dels recursos per alimentar-se ell, la família i els animals fins la primera collita, mig any després d'haver-se instal·lat al mas. Quants anys havia de treballar un jornal·ler, guanyant una mitjana de 2 pessetes per jornal, per aspirar a instal·lar-se com a masover?. Si aconseguia treballar tots els dies laborables de l'any podia fer-se unes 600 pessetes. Potser amb tres o quatre anys sense gastar arribaria a reunir les condicions.

No és estrany que els masovers haguessin de recórrer al crèdit amb freqüència i que sovint s'entrapessin en una teranyina de deutes cada vegada més asfixiant. Quan va morir Joan Ametller, el masover de Fontanilles,

⁶⁹ AHG, Notarial, La Bisbal, Ranter, 3 gener 1858

va deixar darrera seu un deute de 2.547 pessetes. Una part corresponia a salaris dels mossos i criades. La retenció dels salaris dels treballadors permanents era una estratègia habitual per afrontar i aplaçar les necessitats de diner fins després de la collita. Però la proporció que aquests significaven sobre el deute d'Ametller era molt petita (8%). El gruix del deute no el composaven els pagaments aplaçats.

Taula 5.10 : Deutes deixats en morir per Joan Ametller, masover de Fontanilles (1858)

Tipus	valor del capital (pts)	creditor	motiu
censal	267	Església parroquial Fontanilles	
censal	400	Hospital de Pobres de Begur	
debitori	1068	Maria Xicars, de Fontanilles	
deute	360	Comú de Fontanilles	deute contribucions
préstec	120	Josep Ametller, de Fontanilles	per alçar un constrenyiment que pesava sobre Joan Ametller
deute	45,5	F. Planells, notari de La Bisbal	per lluir varis censals
deute	37,5	Josep Vilar, bover	soldada
deute	130	Ponç Font, mosso gran	soldada
deute	35	Caterina Rovira, criada	soldada
deute	7,5	Paula Figueras, porcatèra	soldada
préstec	65	F. Puig, comerciant de Begur	
préstec	11	J. Darnaculleta, de La Bisbal	per meica i panís que li va vendre
Total	2546,5		

Font : AHG, Notarial, La Bisbal, Cortada, 5 octubre 1858, inventari de J. Ametller

L'endeutament dels masovers prolongava i ampliava els mecanismes de captació de l'excedent a una altra esfera, la usurària. A vegades era el mateix propietari del mas el qui actuava com a prestamista. Jaume Darnaculleta, hisendat de Monells i propietari del Mas Castelló, de Gualta, va arrendar-lo a Josep Ribas i Dalmau (que fins aleshores havia estat masover al Mas Pelegrí de Castell d'Empordà) el gener de 1854⁷⁰. Dos anys més tard va haver de deixar blat al masover "*para sembrar y para el consumo de la casa*", fet que va repetir-se el 1857⁷¹. Abans de l'abandonament definitiu del mas per part del masover, el propietari va fer escripturar el deute d'aquells dos anys, que

⁷⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 20 gener 1854

⁷¹ El procés d'endeutament es va produir en un context de males collites i crisis de subsistència que va afectar el conjunt de l'estat espanyol. Sobre la crisi dels anys 1856 i 1857, vegeu Sánchez-Albornoz, 1963 i Garrabou, 1980b.

ascendia a la notable quantitat de 900 pessetes⁷², i va exigir-ne el retorn sis mesos més tard, just després de la collita. Aquest seria un bon exemple de situació d'endeutament que condueix a una venda forçada, compulsiva, de la collita en el moment en què cauen els preus. Però aquest no és l'objecte que ens interessa remarcar, sinó el paper jugat pel propietari prestamista. Desconeixem quina era la taxa d'interès que el propietari aplicava a aquest tipus de bestretes i si n'aplicava alguna. El debitori signat el 1858 pot enganyar-nos : explícitament no consta cap tipus d'interès, però ja sabem que això no vol dir que no n'hi hagi, perquè era freqüent ocultar-lo rera un augment del capital a retornar. D'altra banda no sembla que, en aquest cas, el propietari utilitzés el préstec com a instrument de subjecció del masover ja que el va acomiadar tant punt el contracte ho permeté. Caldria no menysprear la possibilitat que el propietari es veiés forçat a concedir bestretes de certa magnitud simplement per garantir el funcionament del mas. Quan el masover no disposava ni de llavor, és clar que a l'amo l'interessava assegurar la sembra. En altres casos, la vulnerabilitat del masover en moments de males collites podia forçar el paternalisme del propietari qui, aplicant una mesura de gràcia que contribuïa a reforçar els vincles clientelars i la seva pròpia autoritat, condonava una part de la renda. El llibre de rendes del patrimoni Bru deixa constància d'aquesta pràctica : quan el 1878 es perd una gran part de la collita, Francesc Bru condona les 80 pessetes en moneda que els masovers pagaven en concepte d'arrendament de la casa-mas⁷³. Retornant al Mas Castelló, no sembla que pas que el nou masover ho tingués més fàcil que Josep Ribas. Poc temps després d'haver-s'hi instal·lat el propietari va haver de deixar-li diners i gènere per valor de 1.300 pessetes⁷⁴. La precarietat d'aquells que exercien de masover semblava tenir un punt negre en el Mas Castelló.

L'endeutament crònic conduïa alguns parcers a perdre les seves escasses possessions. Ratlles amunt hem comentat el cas de Salvador Bona i la seva esposa que varen perdre 1,2 ha per a poder pagar 1.000 pessetes d'endarreriments de l'arrendament del Mas Blanch d'Ullastret. Un altre cas il·lustratiu és el de la família de Miquel Vilà i Corcoll, masover d'una finca de la

⁷² AHG, Notarial, La Bisbal, Ferrer, 15 febrer 1858

⁷³ "Se ha condonado el arriendo de este año por la gran escasez", anota el propietari en el seu Libro de relaciones de cobro... (arxiu privat família Masó)

⁷⁴ AHG, Notarial, La Bisbal, Trias, 28 desembre 1860

Casa Mas, a Monells. La primera notícia que tenim d'ells correspon al 1851, quan es veuen forçats a acceptar tractes draconians per aconseguir préstecs relativament petits : a canvi de 90 lliures (240 pessetes), signen un debitori on es comprometen a cedir 2 vessanes a carta de gràcia si no retornen els diners en un termini de 6 mesos. Tarden poc més d'un any en liquidar aquest deute i recuperar la terra. Però immediatament es tornen a endeutar i s'emboiquen en una roda de crèdits que els conduirà, abans de 1865, a la pèrdua successiva de dues petites parcel·les que tenien a Monells. Paral·lelament experimentaran un canvi de masoveria que podria ser interpretat com una degradació de la seva condició de masovers, ja que passen de ser arrendataris d'un mas a Monells, a ser-ho d'una casa amb 7 peces de terra a Fitor que el contracte no reconeix com a mas.

5.11 : Trajectòria d'endeutament i empobriment de Miquel Vilà i Corcoll, masover a Monells i a Fitor

any	notícia
1851	● 28 febrer - Signa debitori de 90 lliures a Josep Moner, ferrer de Monells. Si no les retorna abans de primer de setembre, queden venudes a carta de gràcia 2 vessanes a Monells
1852	● 25 març - Paga deute de 90 lliures a Josep Moner ● 20 maig - Signa debitori de 180 lliures a Joan Ganiguer, amb hipoteca de 2 vessanes a Monells ● Bateja la seva filla Maria Dolors ● La Casa Mas ven una finca de 3,25 vessanes que ell menava. S'obliga al comprador a respectar els drets de l'arrendatari
1853	
1854	● 31 març - Arrenda a Sebastià Torroella, hisendat de Fitor, una casa i 7 peces de terra a Fitor, a parts de fruits ● 12 abril - Ven "tots los drets i accions que mos competeixen" sobre 2 vessanes a Monells, per 285 lliures. El comprador reté 119 lliures per cancel·lar un debitori de 85 lliures, pagar el salari del debitori (25 lliures) i pagar dues anyades endarrerides de cens (9 lliures)
1855	
1856	● 22 setembre - Signa debitori de 200 lliures a Joan Mulà, de Monells. Si no les retorna en el plaç pactat, queda venuda a carta de gràcia una peça de 3 vessanes a Monells. ● 22 setembre - Ven el dret de fadiga de les 3 vessanes anteriors a Joan Mulà, per 50 rals ● 21 desembre - Signa debitori de 109 lliures sense interès a Joan Mula, que s'afegeixen al preu del debitori anterior
1857	● 28 abril - Augment de preu de 75 lliures del debitori signat el 22 de setembre de 1856 ● 6 novembre - Signa debitori de 100 lliures, sense interès, a favor de Joan Mulà
1858	● 20 juny - Signa nou debitori a Joan Mulà, agrupant els signats fins aleshores, per valor de 504 lliures, amb hipoteca sobre les 3 vessanes de terra
1859	● 3 abril - Signa debitori de 100 lliures amb interès del 6% i hipoteca sobre les mateixes 3 vessanes a Joan Mulà
... 1865	● Segurament ha perdut les 3 vessanes esmentades perquè no consta en l'amillament de Monells d'aquest any

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 25 març 1952 i 20 maig 1852; AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 31 març 1854, 22 setembre 1856, 21 desembre 1856, 28 abril 1857, 6 novembre 1857, 20 juny 1858 i 3 abril 1859.

És difícil afirmar que l'endeutament fos una constant en la condició masovera. De masovers n'hi havia de moltes menes i la seva situació no té perquè ser equiparable. Ens cal encara molta recerca per a conèixer a fons les diverses posicions econòmiques i socials dels masovers abans de poder erigir-ne una com a representativa. Però el que està clar és que les necessitats de finançament de l'activitat agrària en un mas els impulsa vers el mercat del diner majoritàriament com a deutors.

La mobilitat sí que era característica dels masovers⁷⁵. La durada dels contractes era, generalment, de cinc anys⁷⁶, els tres primers forçats, termini que es renovava automàticament fins que alguna de les dues parts donava a l'altra el comiat amb el temps d'anticipació prèviament pactat (generalment un any i mig). Sovint el propietari feia aixecar acta notarial del desnonament, per evitar actes de resistència per part del masover. En altres ocasions, s'arribava als tribunals per fer-lo efectiu. Els fons documentals dels jutjats municipals estan plens de judicis de desnonament que encara ningú ha analitzat amb exhaustivitat. La discussió de fins a quin punt els masovers vivien en una situació inestable i precària pel risc de ser desnonats és, fins a cert punt, un debat estèril perquè l'observació d'un recanvi constant no permet interpretar si es tractava de trajectòries ascendents o descendents. Un sol desnonament d'un masover d'una gran masoveria podia generar una cadena de comiats voluntaris de masovers que aspiraven a millorar llur situació.

Tenint en compte aquesta advertència per evitar interpretacions equívokes, podem il·lustrar el nivell de mobilitat de la població masovera a través del cens de 1936, que, a més de detallar meticulosament quines eren les famílies masoveres, ens informa dels seu temps de residència en la localitat. Utilitzarem el temps de residència com a indicador d'estabilitat / mobilitat d'aquest segment de la població. Cal advertir, tanmateix, de dos problemes : (1) a partir del cens no podem saber si una família masovera ha canviat de mas dins el mateix terme municipal on està censada; i (2) per aquells masovers que son naturals de la mateixa localitat on resideixen, el cens no indica temps de residència i, en conseqüència, desconeixem si han estat absents i,

⁷⁵ Sobre la mobilitat, vegeu Congost, 1990 : 176-177

⁷⁶ La durada màxima de 5 anys s'ha explicat, basant-ho en els escrits dels comentaristes del dret català, com una mesura per evitar que l'arrendament fos considerat una alienació i, en conseqüència, estés subjecte al pagament de lluíisme. Vegeu Fages, 1863c : 130

posteriorment, retornat. Fets aquests aclariments, podem observar a la taula 5.12 una mostra obtinguda a partir del cens de població de Sant Sadurní de l'Heura.

Taula 5.12 : Temps de residència dels masovers a S. Sadurní (1936)

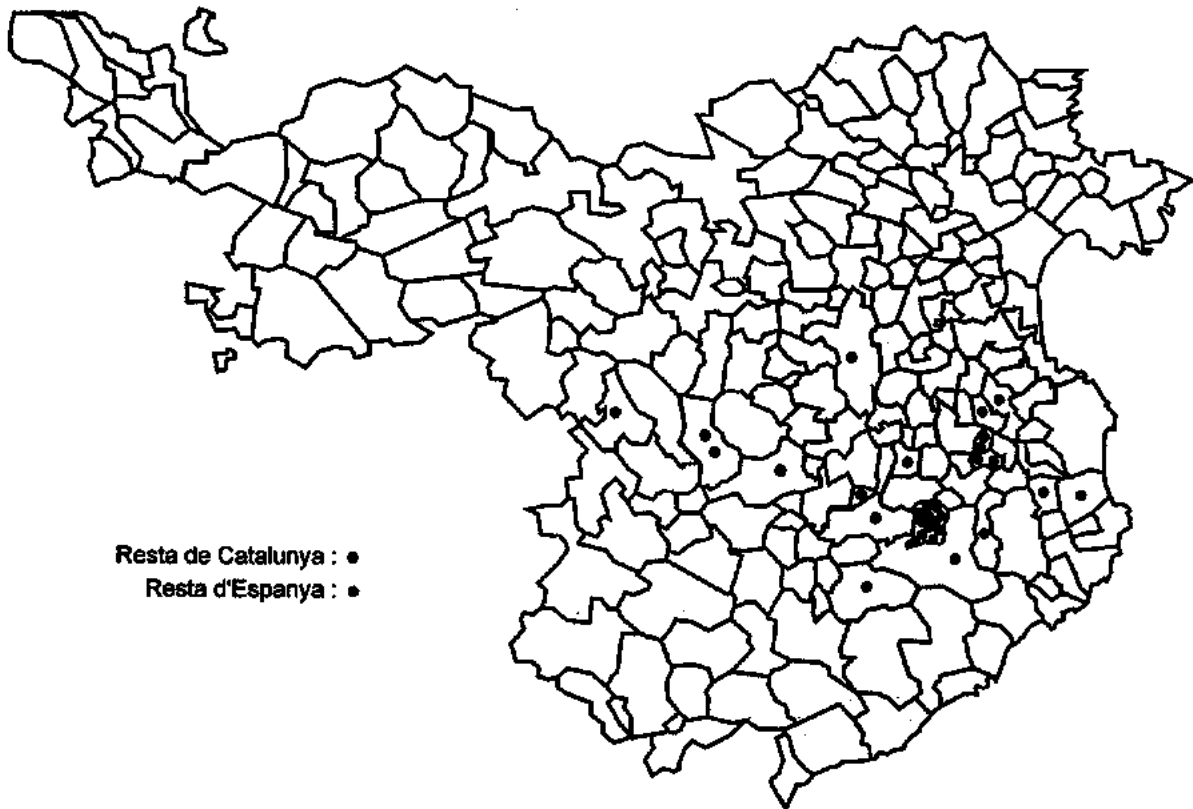
anys	nº	% sense naturals de S. Sadurní	% amb naturals de S. Sadurní
≤ 5	9	43	27
6 - 10	4	19	12
11 - 15	1	5	3
16 - 20	1	5	3
21 - 30	4	19	12
> 30	2	9	6
naturals de S. Sadurní	12	-	37
Total	33	100	100

Font : AHC La Bisbal, fons Sant Sadurní, lligall 100

S'observa una forta presència de naturals de la mateixa localitat que pot distorsionar les conclusions. Si rebutgem aquests casos, el pes dels masovers de residència recent (fins a 10 anys) supera el 60% de la mostra, percentatge que decau fins quasi el 40% si considerem els qui són fills de la localitat. En qualsevol cas, la taula apunta un nivell de mobilitat notablement elevat, però també dóna pistes sobre casos de llarga estabilitat, en especial si considerem els naturals de la població, entre els quals s'hi podrien trobar -cas d'ésser-hi- els mítics masovers centenaris.

L'origen geogràfic dels masovers es reparteix de manera relativament equitativa entre el municipi, la comarca i la resta. Una tercera part són naturals de la mateixa localitat, una altra tercera part procedeix d'altres localitats de la mateixa comarca i només el terç restant no ha nascut al Baix Empordà. Entre aquests darrers, la major part són nascuts a la província de Girona i només un procedeix de la de Barcelona i un altre de Zamora.

Mapa 5.2 : Origen geogràfic dels masovers de Sant Sadurní

Font : AHC La Bisbal, fons Sant Sadurní, llegall 100. Cada punt correspon a un masover - cap de família.

Tot i que la mobilitat de les famílies masoveres podia dificultar la formació de patrimonis propis, no és estrany trobar masovers amb terres en propietat. En algun cas, el masover podia ser propietari d'un petit mas, tal com es dedueix de l'exemple del parcer del Mas Fel, citat per Rosa Congost⁷⁷. Hom també pot trobar alguns masovers que varen esdevenir propietaris de certa importància, com Joan Vila i Bañeras, que morí "en la casa o mas Martí" d'Ullastret, de la seva propietat, "despues de haberse retirat de la masoveria del poble de Serra" i deixant un llegat impressionant per a un antic masover : una casa i 11,7 ha a Ullastret, una altra casa i 9 ha a Serra, i 1,6 ha a Llavià⁷⁸. Però el més freqüent era que, si posseïen terres, fossin parcel·les de reduïdes dimensions, com el cas de Miquel Vilà i Corcoll que hem comentat anteriorment (taula 5.11). Podem esmentar altres exemples :

⁷⁷ Congost, 1986 : 255

⁷⁸ AHG, Notarial, La Bisbal, Planells, 22 desembre 1857, inventari de Joan Vila Bañeras

- Josep Santamaria, masover del Mas Quintana de S. Iscle, posseïa casa, hort i 2,5 ha de terra a Corçà.
- Narcís Estela, parcer del Mas Sardó de Pals, era propietari de 1,1 ha a la mateixa localitat on residia.
- Vicens Cals, del Mas Gallaret de S. Pol, tenia 0,7 ha a Sant Pol i altres 0,7 ha comprades *al quitar* a Fonteta.
- Joan Ametller, masover de Fontanilles, tot i els deutes comentats anteriorment, posseïa un patrimoni una mica més extens, format per quasi 4 hectàrees repartides entre Ullastret, Gualta i Fontanilles, a més de dues cases en aquesta darrera localitat.
- Narcís Mont, masover del Mas Racolta de S. Cebrià dels Alls, va heretar del seu oncle dues cases, un pati, un hort i 0,5 ha a Calonge.

La llista podria allargar-se indefinidament, però no és necessari per observar que el masover sovint era, també, un petit propietari. No sempre les seves terres estaven ubicades en la localitat on residia. En aquests casos, el més raonable és suposar que el mateix arrendatari d'un mas esdevenia, alhora, arrendador de petites parcel·les. Quan propietats i masoveria coincidien geogràficament, el ventall de possibilitats s'obria, tenint però en compte que el propietari del mas podia prohibir o limitar el seu treball a l'exterior.

5.6 L'ingrés masover : els Coloma del Mas Coloma.

Les condicions de reproducció d'una família masovera variaven notablement respecte les que hem establert per aquelles famílies pageses en les que suposàvem que, de la terra que conreaven, en tenien almenys el domini útil. El pes de la renda podia arribar a fer-se molt feixuc. Alhora, però, la plena dedicació que exigia la masoveria limitava les possibilitats de complementar els recursos al marge de l'explotació. L'ingrés d'una família masovera depenia, també, de la mida de l'heretat arrendada. No era el mateix un mas petit com el Casagran d'Ullastret (que no arribava a les 10 hectàrees d'extensió ni disposava d'espais de pastura i bosc) que el Pinell de Torroella, amb 88 ha (sense comptar les 110 ha de La Fonollera). És difícil imaginar la subsistència - la reproducció econòmica, si voleu - dels masovers del Casagran i de tants altres petits masos. En canvi, els masovers amb heretats de 20 o més hectàrees podien gaudir d'una situació més folgada. Les ratlles que segueixen

són un intent d'il·lustrar la qüestió de l'ingrés masover a partir d'un exemple concret : el Mas Coloma⁷⁹. Com veurem, aquesta era una heretat de dimensions relativament grans i que proporcionava un nivell d'ingrés realment elevat. Malgrat els problemes de representativitat de qualsevol cas particular, aquest exemple ens serà útil com a punt de reflexió sobre la complexitat de la condició masovera.

El Mas Coloma estava ubicat al poble de Sant Iscle d'Empordà, municipi de Serra de Daró, enmig de la plana baixempordanesa. Era la finca més gran del patrimoni Grassot, que a mitjan segle XIX estava en mans de Salvador de Grassot i de Ciurana, hisendat bisbalenc. Quan el 1866 va ser inscrit al registre de la propietat, el Mas Coloma tenia una extensió total⁸⁰ de 36,4 ha, de les quals se'n conreaven 31,3 ha. La producció agrícola del Mas Coloma era bàsicament cerealícola. El forment acaparava el 65% de la collita en termes físics (hl), mentre que les lleguminoses només significaven l'11,5%. La resta de la producció la integraven cereals inferiors com la civada (9,9%), el blat de moro (7,1%), el mill (5,1%), l'ordi (1,7%) i altres (0,5%)⁸¹. La finca la va menar durant molts anys la família de Miquel Coloma⁸², i disposem d'un dels contractes d'arrendament signats amb el propietari el 1834. Segons aquest, el masover estava sotmès als següents pagaments :

⁷⁹ La major part de documentació sobre el patrimoni Grassot i el Mas Coloma procedeix del fons privat de la família Fina, l'accés al qual me l'ha proporcionat Ramon Garrabou.

⁸⁰ Segons l'inventari de béns de Salvador de Grassot d'aquell mateix any l'extensió era una mica superior : 37,3 ha (AHC La Bisbal, Notarial, Casañas, 24 febrer 1866)

⁸¹ Les dades sobre estructura de la producció corresponen a la mitjana del període 1841-1865.

⁸² Tot i que el 1801 el mas, que ja era conegut amb el nom de Coloma (probablement perquè aquest era el cognom de l'antiga família propietària que va entroncar amb els Grassot), el menava Llorenç Vilavedra, els Coloma eren masovers en un altre mas dels mateixos propietaris (Mas Sabater, també de S. Iscle). La següent notícia que tenim data del 1821, i aleshores Miquel Coloma ja constava com a arrendatari del Mas Coloma (Arxiu Particular família Fina, *Quadern de varias notas relativas al patrimonio de Joseph Grassot y Coloma*)

Taula 5.13 : Pagaments a què estava sotmès el masover del Mas Coloma (1834)

parts de fruits	terç de grans i fruits meitat de les nous meitat dels grans de la peça Els Quadrons (10,5 vessanes) meitat del valor del gra i palla que s'obtingui del subarrendament d'aquells guarets que el masover no vulgui conrear
bestiar	1 porc de 80 lliures carniceres 2 païells de capons 4 parells de gallines Si cria ovelles, 1 anyell
palla i herba	3 carretades de palla 1 carretada d'herba seca de civada La meitat del valor de la palla venuda [La palla de blat dels Quadrons queda a favor del masover]
censos	1 quartera de forment del modoló al rector de S. Iscle 1 quartera de forment del modoló a l'Hospici 1,8 quarteres d'ordi del modoló a la Comanda d'Aiguaviva 1 parell de capons a la Comanda d'Aiguaviva
impostos	cadastre real i personal servituds reals, personals i locals Meitat de les talles extraordinàries si es paguen en metàl·lic, si són en espècie es paguen del modoló

Font : Arxiu particular família Fina, contracte privat del 8 de juny de 1834.

A més d'aquests pagaments, Miquel Coloma estava obligat a realitzar altres prestacions :

Taula 5.14 : Altres prestacions a què estava sotmès el masover del Mas Coloma (1834)

Manteniment recs i camins	Mantenir nets i condrets els recs i camins
noves obres en recs i camins	Dos terços del cost
manteniment casa	Fer sis jornals de mestre de cases o fuster Traginar els <i>bestrets</i> per les obres
tragines	Traginar cada any 3 carretades de raïm de la vinya que el propietari té a Ullastret fins La Bisbal Traginar la llenya que el propietari vulgui fer

Font : Arxiu particular família Fina, contracte privat del 8 de juny de 1834

El coneixement detallat dels tractes, de la finca i de les rendes percebudes pel propietari ens permeten intentar una aproximació no només a l'ingrés del propietari, sinó també a l'ingrés pagès. Utilitzant les informacions contigudes en la documentació i suposant el manteniment de les condicions d'arrendament estipulades en el contracte de 1834, hem reconstruït la distribució de l'ingrés brut entre propietari i masover, per quinquennis, entre 1841 i 1860, valorant-ho a preus de mercat (taules 5.15 i 5.16).

**Taula 5.15 : Valoració de l'ingrés brut obtingut al Mas Coloma, 1841-1860
(mitjanes quinquennals)**

	forment	ordi	civada	mill	b. moro	faves	fesols	favó	SUMA
Estimació de la collita total, en hl									
1841-45	199,5	5,6	30,8	11,9	23,7	15,6	9,3	10,6	307,2
1846-50	209,3	10,7	27,6	7,9	15,7	23,2	5,3	11,1	310,7
1851-55	194,8	9,1	25,8	14,5	18,3	13,5	4,5	10,3	290,7
1856-60	197,9	1,7	28,7	30,7	19,9	14,6	1,6	10,4	305,6
Valoració de la collita segons preus de mercat, en pessetes									
1841-45	18.618	266	1.263	704	1.380	1.050	1.028	715	25.024
1846-50	20.337	548	1.114	503	960	1.627	577	776	26.442
1851-55	19.097	410	992	854	1.064	925	500	708	24.550
1856-60	21.015	96	1.313	2.105	1.390	1.183	201	843	28.146

Nota : La collita total s'ha reconstruït suposant que es mantenia el pacte del terç per a tota la finca i tots els fruits, excepte per a la peça Els Quadrons, dels fruits de la qual el propietari en rebia la meitat. La valoració de les quantitats collides ha estat realitzada amb els preus del mercat de la ciutat de Girona.

**Taula 5.16 : Distribució de l'ingrés brut de la collita al Mas Coloma, 1841-1860
(mitjanes quinquennals, en pessetes)**

	ingrés brut propietari	ingrés brut masover	Total
1841-45	8.656	16.368	25.024
1846-50	9.118	17.324	26.442
1851-55	8.481	16.069	24.550
1856-60	9.725	18.421	28.146

Nota : El mètode seguit per a estimar la distribució de l'ingrés s'explica en la nota de la taula anterior

Però més que la distribució de l'ingrés brut, ens interessa l'ingrés net que podia percebre el masover. La taula 5.17 és un intent de descomptar tot un seguit costos que aquest assumia. Cal advertir, d'entrada i per evitar confusions, que no hi són tots. Per això l'ingrés del masover resulta espectacularment elevat, de l'ordre de les 9.000 pessetes anuals en comparació amb les 2.000 que estipulaven necessàries per a la reproducció d'una petita UFP. Però, com argumentaré a continuació, ni descomptant alguns capítols de despeses que ens resten foscos podem evitar de concloure que els masovers del Mas Coloma gaudien d'una situació econòmica notablement millor que la resta de les UFP.

Taula 5.17 : Estimació de l'ingrés net del masover del Mas Coloma, 1841-1860 (mitjanes quinquennals, en pessetes)

	ingrés brut masover	renda en bestiar	cost animals treball	cost llavor	reposició utilitatge	fiscalitat	censos	ingrés net masover
1841-45	16.368	144	3.640	3.216	60	500	201	8.607
1846-50	17.324	144	3.680	3.346	60	500	212	9.382
1851-55	16.069	144	3.480	3.348	60	500	205	8.332
1856-60	18.421	144	4.000	3.684	60	500	231	9.802

Nota : El valor de la renda en bestiar s'ha calculat a partir del preu del porc, capons i gallines extret d'altres comptabilitats. Donat que els preus de la carn, a mitjan segle XIX, tendien a ser molt estables i que no disposem d'un deflactor adequat, hem considerat un valor constant. Pel que fa al bestiar de treball, donat que les tasques en una explotació són més grans que les considerades per a una parcel·la, no hem seguit el procediment emprat en l'apartat 3.2 consistint en considerar el cost dels jornals d'animal necessaris per a treballar la superfície conreada. A partir de l'observació de Ramon de Sabater sobre la necessitat, en les heretats, d'un parell de bous cada 25 vessanes, hem estimat que al Mas Coloma calien els parells o, considerant equivalent un cavall / euga a un parell de bous, tres parells de bous i tres cavalls. El cost de manteniment i amortització d'aquests animals s'ha calculat seguint els criteris definits a 3.2 i el valor resultant l'hem deflactat amb l'índex ponderat del preu dels pinsos produïts al mas. La quantitat de llavor sembrada s'ha deduït aplicant a les xifres de producció bruta la relació llavor/collita habitual (veure apartat 1.6), i s'ha valorat a preus del mercat de Girona. Per l'utilitatge, seguint els raonaments exposats a 3.2, i suposant que, donada la grandària de l'explotació, el capital immobilitzat per aquest concepte havia de ser superior al d'una petita explotació, s'ha atribuït el doble de la quantitat estimada a 3.2 en concepte de reposició i reparació de l'utilitatge. També s'ha preferit considerar-lo constant abans que sotmetre'l a les fortes variacions del preu del blat, que no reflecteixen ni l'evolució dels salaris, ni la dels preus dels productes industrials o artesanals. Pel que fa a la fiscalitat, hem consultat les primeres sèries de contribucions conservades en el fons municipal de Serra de Daró, corresponents a la dècada de 1870 (AHC La Bisbal, Serra de Daró, 2.4.1.9). Segons aquesta documentació, els hereus de Salvador de Grassot (de fet, els masovers d'aquests) pagaven pel Mas Coloma entorn les 500 pessetes anuals en concepte de rústica, urbana i pecuària, més els recàrrecs corresponents. Abans que establir hipòtesis més arriscades, hem preferit conservar aquest valor i projectar-lo enrera, esperant que l'error comés sigui d'escassa magnitud. Finalment els censos que es paguen pel mas, bàsicament en forment i ordi, també han estat valorats a preus de mercat.

L'estimació de la taula 5.17 té dos aspectes foscos, justificables pels condicionaments de les fonts documentals. En primer lloc, el treball assalariat. Tot i que podem suposar que els masovers del Coloma havien de recórrer al treball no familiar, no sabem en quina magnitud, ni com es repartia entre jornalers, mossos o criades. Si apliquem el model d'exigències laborals dels conreus cerealícoles (amb i sense guaret blanc) que hem utilitzat en el capítol 2, deduïm que calien entorn 1.500 jornals anuals per a la realització de les feines bàsiques vinculades a les rotacions cerealícoles, dels quals uns 800 corresponien a treball masculí. A més, cal afegir el cost laboral de totes aquelles tasques que depassaven el marc de la parcel·la, però que exigia el bon funcionament de l'explotació. Òbviament, la contractació de mà d'obra exterior depenia també de la composició de la família masovera i aquesta era una realitat fluctuant.

Difícilment les despeses salarials superaven el nivell de les 3.000 pessetes anuals. El gruix d'aquestes s'esmerçaven en la remuneració i l'alimentació de mossos i criades. En el supòsit que els masovers del Mas Colom contractessin

un mosso i una criada per tot l'any⁸³, el cost estimat d'ambdós treballadors significava pel masover entre 800 i 850 pessetes. Si la força de treball "estable" es doblava, també ho feia el seu import. Pel que sabem, però, no era molt freqüent que un masover tingués quatre persones en aquestes condicions. Al cost de mossos i criades, a més, cal afegir-hi els jornalers eventuals : dones per arrancar males herbes, segadors al mes de juny, algun bracer per la batuda,.... No podem primfilar massa les xifres però, insistim, pensem que tot plegat difícilment superava les 3.000 pessetes/any.

L'altre aspecte fosc, tot i que menys, és el bestiar. Segons Ramon de Sabater, un mas havia de tenir un parell de bous per cada 25 vessanes (5,5 ha)⁸⁴. Les heretats amb menor superfície conreada, entorn les 50 vessanes, eren masos de dos parells, mentre que les més grans eren masos de sis parells. Al Mas Coloma, que tenia més de 140 vessanes de conreu, li corresponia el darrer nivell. L'estimació dels costos del bestiar de treball l'hem realitzat a partir d'aquesta indicació, però substituint tres dels sis parells de bous per tres cavalls, per aproximar-nos a la composició ramadera real del mas. Això ens ha donat un cost anual de 4000 pessetes en l'últim quinquenni (vegeu taula 5.17). No creiem haver comès massa errors en aquest sentit. Allò que resta fosc, però, és la ramaderia de renda, que podia ser una font d'ingressos complementària de gran rellevància. El mateix Ramon de Sabater indicava que les heretats solien disposar de més bestiar d'aquell estrictament necessari pels treballs agrícoles :

*... así es que en las haciendas de dos pares suelen criar 5 ó 6 bueyes; en las de tres, 4 pares, y finalmente en las de 150 besanas es comun ver 18 ó 20 cabezas de ganado vacuno de trabajo, con la añadidura por cada par de bueyes, de una yegua de vientre á lo menos con sus lechales que venden á los seis meses, ó bien doble número de estas si las yerbas de la hacienda son mas á propósito para la recría ...*⁸⁵

⁸³ Aquest valor inclou tant el salari monetari (200 pessetes/any per mosso i 90 pessetes/any per criada) com el cost de la manutenció (300 pessetes/any per un home adult i 240 pessetes/any per una dona adulta). El salari monetari l'hem estimat a partir de la comptabilitat del Mas Pinell (ADG, Casa Carles, llibre 50). Segons aquesta, un mosso podia percebre entre 140 i 240 pessetes anuals, en funció de la seva edat, qualificació i, també, de les seves absències. El valor de 200 pessetes correspon a una mitjana arrodonida dels casos que hem documentat pel període 1879-1885. El mateix procediment s'ha utilitzat per a valorar el salari d'una criada, es valors del qual oscil.laven entre 70 i 115 pessetes/any.

⁸⁴ Sabater, 1853a : 247

⁸⁵ Sabater, 1853a : 247

Segons l'amillament de 1860, el Mas Coloma concordava amb aquesta darrera observació : hi havia més bestiar del que podria considerar-se estrictament necessari. Varen declarar-se 6 bous, 6 cavalls i una euga, a més de 4 porcs⁸⁶. Probablement, el nombre de caps que solia tenir l'explotació encara era més alt que el declarat. La cria i engreix de bestiar era una activitat reservada al masover. L'única intervenció de l'amo en aquesta esfera tenia un caràcter limitant: el contracte de 1834 prohibia "*mantenir mes que nou entre Cavalls y Eugas*". La venda d'animals o el seu lloguer per a la realització de determinats treballs generava un flux d'ingressos que podia ser realment important i que caldria afegir als càlculs realitzats anteriorment.

Tot i els problemes que acabem de plantejar, no hi ha massa dubtes que el nivell d'ingressos del masover del Mas Coloma es situava molt per damunt del que obtenien la major part de famílies rurals. Dificilment la seva condició de masover pot assimilar-se a la d'un treballador, quan a més d'actuar com a empresari que contractava treballadors obtenia un nivell d'ingressos nets que podia ser dues o tres vegades superior. La qüestió que cal plantejar-se, però, és quants masovers podien compartir una situació similar. Quants conreaven una extensió de 30 hectàrees⁸⁷ o obtenien collites de 300 hectolitres? Si no podem parlar de pagesos com a classe social⁸⁸, probablement tampoc sigui correcte fer-ho pels masovers. Sempre ens haurem de plantejar de quins masovers parlem.

5.7 Crisi i transformació de la masoveria (1900-1930)⁸⁹

El contracte de parceria ha estat sotmès a fortes crítiques i discussions, periòdicament reobertes. Des dels fisiòcrates, els economistes de més renom (i

⁸⁶ AHC La Bisbal, Serra de Daró, 2.4.1.2, amillament de 1860

⁸⁷ Els indicis de què disposem indiquen que la situació del Mas Coloma no era la més freqüent. Joan Pelegrí (1918) observava que "*en la part de la comarca que volta La Bisbal no es trobaven masoveries o grans propietats, conreables, de major cabuda de 20 hectàrees, éssent la major part de 4 o 5...*". I Josep Anglada Piferrer (1917) indicava que aquelles masoveries amb més de 15 o 16 hectàrees de terres de conreu tendien a dividir-se perquè aquesta era l'extensió que podia conrear una família.

⁸⁸ Vegeu Congost, 1990 : 286-287

⁸⁹ Bona part de les dades i idees contingudes en aquest apartat provenen d'un treball anterior realitzat col·lectivament amb R. Garrabou, J. Pujol i J. Colomé (1992b)

de totes les tendències : Smith, Marx, Marshall,...) han qüestionat l'adequació d'aquesta forma d'explotació pel creixement econòmic en un context capitalista. La parceria ha estat entesa com un contracte ineficient pels neoclàssics i com un residu semifeudal per gran part de la tradició marxista. L'enlluernament exercit pel model anglès d'agricultura capitalista, caracteritzat pels arrendaments en renda fixa de grans explotacions, per la figura del gran arrendatari mogut per la lògica del benefici i per noves alternances de conreus, també ha contribuït a reforçar les interpretacions crítiques.

A Catalunya, durant el segle XVIII i la primera meitat del XIX, el debat sobre les institucions agràries va centrar-se més en l'emfiteusi i la rabassa morta que en la parceria o les diverses modalitats d'arrendament⁹⁰. Però, a mitjan segle XIX, sota l'impuls de la consolidació d'una classe de propietaris, d'una nova legalitat favorable a un desenvolupament de tipus capitalista, de l'expansió de nous sectors econòmics i de l'articulació del mercat interior espanyol, va obrir-se una discussió sobre la necessitat de canvis en les formes d'explotació de la terra que va girar entorn la masoveria/parceria⁹¹. Varen avaluar-se els avantatges, els costos i les possibilitats d'una gestió directa amb assalariats, i va propugnar-se una reforma dels pactes de masoveria, lligada a una participació més activa del propietari tant en la direcció com en el finançament de l'explotació. En aquells moments, la parceria tradicional estava encara lluny de la crisi que l'afectaria temps després, però ja es posaven sobre la taula les seves rigideses i hom començava a preguntar-se fins quan podria durar la prosperitat de propietaris i masovers amb el sistema de conreu i els pactes habituals :

"Con el sistema de cultivo y pactos de parcería espresados, parece formar el propietario y el colono una misma familia y que la finca sea propiedad de ambos... Mas ¿será duradera esta prosperidad de propietarios y colonos de las comarcas de Gerona? ¿Aumentará el valor de los cereales y caldos en lo sucesivo, tan decadentes en la actualidad, que lleguen á sufragar los gastos de cultivo? Plumas mejor cortadas que la mía han demostrado con toda evidencia lo contrario. ¿Podremos formar cuadros tan halagüeños dentro de una docena de años?"⁹²

De fet, durant les dècades següents, i al marge d'algunes provatures aïllades realitzades per hisendats emprenedors, el contingut dels contractes de

⁹⁰ Vegeu les observacions fetes per Lluch (1973 : 108-111, 247-251 i 327-331) a les obres de Manuel Barba i Roca, Guillem Oliver i Eudald Jaumeandreu.

⁹¹ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b : 108-115

⁹² Sabater, 1853a : 249

parceria va mantenir-se dins els paràmetres tradicionals. Hom ha indicat l'existència d'un cert avenç dels arrendaments de masos a renda fixa sobre les parcel·les durant la segona meitat del XIX⁹³. Però les evidències que tenim al respecte són -encara- poc sòlides. Igualment les experiències d'explotació directa varen tenir un caràcter molt puntual i, sovint, la seva durada fou curta.

Fou a partir del que coneixem com a crisi agrària finisecular, que més enllà de la conjuntura de depressió dels preus va significar una ruptura qualitativa en la dinàmica del creixement agrari capitalista, quan les formes d'explotació indirecta varen veure's realment afectades. L'esgotament de les vies vuitcentistes de creixement agrari, la contracció del mercat de treball agrari per l'atracció exercida per altres sectors econòmics i per la creixent pèrdua de població rural, i la caiguda dels preus en un context d'augment de la producció mundial pel mercat, varen deteriorar l'ingrés agrari i varen impulsar la transformació de les relacions socials i econòmiques que s'havien mantingut durant la llarga etapa expansiva anterior⁹⁴.

Les reaccions no varen ser immediates. No és fins els anys del canvi de segle que comencem a trobar els primers indicis de canvi en la gestió de les masoveries. Agricultors i propietaris estaven avesats a les crisis periòdiques - tot i que d'una altra naturalesa- i les respostes donades inicialment no varen deixar d'enquadrar-se en les pautes tradicionals. Per això la idea que calia reformar en profunditat la masoveria si es volia garantir la seva pervivència, va difondre's amb un cert retard.

Els debats sobre la parceria i la masoveria en les primeres dècades del s. XX

Amb el nou segle, les polèmiques sobre la parceria varen reprendre's amb renovada intensitat, paral·lelament a l'impuls experimentat per l'associacionisme agrari i la proliferació d'òrgans de premsa. Un dels motius que va mobilitzar moltes plomes just en els primers anys de la centúria fou aquella sentència del Tribunal Suprem (de 29 juliol 1902) en la qual s'emetia un judici desfavorable contra la facultat d'un propietari de desnonar el seu parcer.

⁹³ Vegeu els paràgrafs introductoris d'aquest mateix capítol.

⁹⁴ Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b; i Pujol, 1995

La sentència, que podia establir jurisprudència i, per tant, depassava l'àmbit particular del cas sotmès a judici, es basava en l'article 1.579 del Codi Civil per negar que, en les parceries, el propietari pogués desnonar el parcer per manca de pagament de les parts de fruits pactades en el contracte. S'argumentava que, segons el Codi Civil, la parceria no era un contracte d'arrendament, sinó de societat i, en conseqüència, una part no tenia la facultat d'acomiadar l'altra. Des de la perspectiva dels propietaris, la sentència, a més de comprometre tots els contractes en vigor, suposava la liquidació de la parceria com a institució, donat que ningú estaria disposat a mantenir-la sota les noves condicions. Mig segle de discurs sobre el caràcter societari de la parceria s'ensorrava per les implicacions jurídiques que tenia el fet de considerar-la una societat entre capital i treball.

Immediatament varen posar-se en marxa tots els mecanismes defensius de la classe propietària. L'IACSI i altres associacions patronals agrupades en la Federació Agrícola Catalano-Balear varen endegar una campanya de pressió destinada tant a les instàncies polítiques estatals com als masovers. Es creà una comissió de la FACB, integrada per Maspons, Vergés i Espona, que va preparar una exposició adreçada a les Corts (on comptaven amb el suport de diputats i senadors, com el Marquès de Camps o Joan Maluquer Viladot, qui a més de membre de la Comissió de Codis era fiscal del Tribunal Suprem⁹⁵). Paral·lelament s'endegà una campanya de propaganda a través de la premsa i de conferències adreçades als agricultors⁹⁶. Al capdavant, aconseguiren que el projecte de llei presentat per l'IACSI per evitar que als arrendaments a part de fruits no els fos aplicable el desnonament rebés un dictamen favorable de la Comissió de Codis i, en conseqüència, s'anul·lessin les implicacions de la sentència de 1902 en la jurisprudència⁹⁷.

A aquest debat de naturalesa estrictament jurídica se li va sobreposar una polèmica sobre l'idoneïtat de la parceria/masoveria com a instrument de *progrés* agrari. El 1904, l'advocat i diputat provincial Leopold Batlle, en una conferència donada a Palafrugell, sostenia

⁹⁵ Vergés, 1906

⁹⁶ Vegeu, a tall d'exemple Pons (1904), IACSI (1904), Saguer (1905), Vergés (1906) o la ressenya de la conferència donada per Mariano de Linares publicada al *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán* el març de 1904.

⁹⁷ Vergés, 1906

"...la idea de que debían reformarse las relaciones que el contrato de aparcería establece entre el propietario y el colono, en beneficio de uno y otro y como medio de mejorar la situación de la Agricultura en general, haciéndola progresar con mayor rapidez"⁹⁸.

El convenciment que calia reformar la masoveria i la parceria va estendre's amb rapidesa, almenys en els cercles vinculats a publicacions agràries. Un article de l'empordanès Joan Torrent, publicat en el suplement agrícola de *La Veu de Catalunya*, proposant la substitució de la masoveria per un model d'explotació basat en la trilogia propietari - director tècnic - treballadors, va desencadenar una cadena de rèpliques i contrarrèpliques⁹⁹ que posen de relleu l'interès que tornava a generar el tema després d'un llarg període de reflux. El 1909, Josep Poch de Feliu recollia, en la tesi sobre l'agricultura gironina presentada a Beauvais, aquest estat polèmic en relació a la masoveria :

"Ce mode de faire valoir (la parceria) est en ce moment très critiqué dans notre province"¹⁰⁰

A banda de l'esmentat Joan Torrent, l'esperit que predominava en els escrits de Pere Vayreda, d'Isidoro Aguiló, de Fulgenci Vila, del vigatà Josep Callís o del mateix Poch de Feliu era el de modernitzar i reformar la masoveria, mantenint la seva vigència. Aquest darrer reconeixia que les crítiques eren justes, però insistia en que calia atribuir-les a un mal ús de la parceria :

"Les critiques sont justes, il est vrai, mais elles sont bien justifiées par la mauvaise application du système que par les défauts inhérents à sa nature"¹⁰¹

Els problemes amb què es trobava, a principis del segle XX, el règim tradicional de masoveria eren múltiples. Els contractes no s'adequaven a les exigències del canvi tècnic i plantejaven molts problemes a l'hora assumir inversions i acceptar uns certs riscos. L'ús d'inputs industrials (fertilitzants químics, plaguicides,... o nova maquinària) o la introducció de nous conreus topava amb uns contractes que es regien a *ús i costum de bon pagés*, segons les pràctiques agrícoles tradicionals. Qualsevol modificació d'aquestes pràctiques en un sentit modernitzador generava discussions i desavinences

⁹⁸ Ressenya apareguda al *Boletín de la Cámara Agrícola del Ampurdán* el 15 d'octubre de 1904.

⁹⁹ Torrent (1907a i 1907b), Callís (1907a i 1907b), Vayreda (1908).

¹⁰⁰ Poch, 1909 : 26. A més dels autors ja esmentats, potser caldria afegir-hi a Pere Casanova, autor d'un conjunt d'articles publicats el 1905 al *Boletín de la Cámara Oficial Agrícola del Ampurdán* criticant l'explotació indirecta de la terra i, en especial, el comportament dels masovers.

¹⁰¹ Poch, 1909 : 26

entre *amo* i *masover*¹⁰²; discussions sobre qui i com s'havien d'assumir els costos i sobre com es distribuïa l'augment de producció o de guanys resultant.

Fulgenci Vila (1908) indicava un aspecte important quan assenyalava que la curta durada dels arrendaments era un fre al canvi tècnic i, en particular, a la difusió de rotacions llargues amb *userda* i *trèvol*¹⁰³. Ell mateix, al llarg de la seva trajectòria com administrador del patrimoni dels Moixó a l'Empordà, havia pogut comprovar els entrebancs que sorgien davant els seus propis intents d'impulsar el conreu de l'*userda* als cortals d'aquest patrimoni a Castelló d'Empúries¹⁰⁴.

Però, potser, major rellevància que la durada formal d'uns arrendaments que preveïen la seva renovació automàtica, era la reticència dels propietaris a acceptar la reducció de la superfície sembrada de cereals. L'obligació de sembrar anualment la meitat de la terra de cereals continuava caracteritzant el sistema de conreus seguit en les masoveries. L'enginyer Isidoro Aguiló, en un opuscle publicat el 1909, no es cansava de repetir que la nota general a tota la província era *"el abuso de los cereales en perjuicio de la buena producción"*¹⁰⁵ i n'atribuïa la responsabilitat al sistema de parceria vigent :

"Hemos procurado indagar cual es el móvil de ese abuso de cereales: quizá sea la forma de la renta de la tierra, que muchos propietarios exigen en especie -trigo- y

102 Un reconeixement d'aquestes desavinences ens el proporciona J. Anglada (1917), quan escriu: *"Respecta a la part intelectual, regularment el propietari disposa de més instrucció i té més coneixements teòrics, i el masover es més pràctic i es troba més al corrent en l'art de conreuar, segons els costums del país. (...) Debem tenir en compte que generalment els dos (propietari i masover) no marxen d'acord sobre aquest punt. ¿Qui en té la culpa? Ni l'un ni l'altre, tots obran guiats per la mateixa intenció, o sia, la de augmentar el rendiment de les terres; mes parteixen de diferent criteri"*. Clar està que hi ha qui ho interpreta en clau positiva, com Joaquim d'Abadal en el discurs pronunciat en l'onzè congrés de la FACB : *"Tampoch se poden fer canvis sobtats en el sistema de conreu ni en els productes sembrats perquè es precis la conformitat del amo y masover, però aixó es més una ventatja que un inconvenient ja que la pràctica nos demostra que no impideix pas les reformes progressives y, en cambi, deté projectes fills a vegades més d'un entusiasme momentani que de la reflexió"* (reproduït a la *Revista de la Càmera Agrícola Ausetana*, 1909, nº 42)

103 Segons ell, *"una de las causas que más concurren á postergar la aplicación de los buenos principios á la agricultura es ciertamente la corta duración de los arrendamientos"* (Vila, 1908). Tot i referir-se, probablement, a contractes d'arrendament de parcel·les més que de masos, l'argument és fàcilment extensible. Amb un termini de tres anys, afirma, l'arrendatari ni té temps de conèixer la naturalesa de les terres ni, per tant, d'establir un bon sistema de rotació de conreus, ni està interessat en la plantació de prats artificials, que tenen una vida mitjana molt superior a la durada de l'arrendament (de 12 a 15 anys).

104 Fulgenci Vila, el 1887, va proposar al propietari la sembra de 70 vessanes d'*userda* als cortals Liebrer, Modèguer, Roger i Moixó; per a la qual cosa va elaborar un detallat projecte del sistema de cultiu a seguir i dels rendiments econòmics potencials (AHNC, fons Moixó, 7415.2.4)

105 Aguiló, 1909 : 17

*no percibiendo apenas renta de la tierra que no lleba trigo, viene el labrador obligado a cultivarlo*¹⁰⁶.

Y més endavant, tornava a insistir-hi :

*"El pago del arrendamiento de la tierras en trigo, es causa del abuso del cultivo del mismo, en contra de las leyes agronómicas de la alternativa de cosechas, pues al propietario le conviene que sus tierras lleven siempre trigo"*¹⁰⁷

Tot i no ser exacte que els propietaris no percebessin "apenas renta" dels conreus no cerealícoles, és cert que la proporció fixada pel costum era inferior que la dels grans d'aresta (la quarta part, en comptes del terç). Però és difícil pensar que aquest fos un obstacle seriós. Probablement, darrera aquest *abús de cereals* hi havia la resistència dels propietaris a augmentar la proporció de renda en unes espècies que tradicionalment no havien tingut tan bon mercat com el blat o l'ordi.

En estreta relació al canvi en els conreus i usos del sòl es trobava la qüestió de la ramaderia. El desinterès dels propietaris per l'explotació pecuària fou la pauta tradicional en les masoveries i explica les rigideses imposades al sistema de conreus. Tot i els canvis enregistrats durant la segona meitat del segle XIX (dels quals el Mas Pinell n'és un exemple), abans dels anys de canvi de segle la tònica predominant va mantenir-se en els mateixos paràmetres. Encara el 1909, I. Aguiló constata l'existència de certa resistència

*"á entrar en inteligencia con el labrador (masover) para establecer la cría de ganado, bajo la forma de repartición de beneficios, y quizá sea porque implica la intervención del propietario, cuando esta es necesaria y á nuestro modo de ver indispensable"*¹⁰⁸

La qüestió de la ramaderia en les masoveries va incrementar la seva rellevància a mesura en que s'ampliava el consens sobre les sortides a la crisi estructural que afectava la cerealicultura i la viticultura, que havien estat les bases del creixement agrari anterior. Progressivament, va difondre's la idea d'una especialització ramadera pel conjunt de la regió de Girona i això implicava una certa revisió dels contractes de conreu i, també, una major

¹⁰⁶ Aguiló, 1909 : 18. En certa mesura recupera el que mig segle abans havia sostingut Narcís Fages de Romà, quan afirmava que *"el sistema (de conreu) hasta ahora seguido (es refereix a l'obligació de sembrar cada any la meitat de les terres de cereals) y que constituye la regla general en el país respecto á los arrendamientos á parte de frutos, lejos de corresponder á las reclamaciones de una economía rural bien entendida, las contraria completamente, enoceanando la producción y esterilizando el suelo"* (Fages, 1863b : 76)

¹⁰⁷ Aguiló, 1909 : 29

¹⁰⁸ Aguiló, 1909 : 18

participació dels propietaris en el finançament de l'explotació. A mesura que avançava el segle, la transformació de les masoveries al terç en masoveries a mitges amb bestiar va esdevenir la qüestió central en les discussions mantingudes a través de la premsa agrícola. Com afirmava, Jaume Rosich,

*"el que ha passat, al nostre entendre, és que el sistema d'explotació a terç, resulta antiquat, contraproductiu, avui que la ramaderia té tanta importància, al revés del temps passat, que en tenia molt més la producció de cereals, vi, oli, etc."*¹⁰⁹

Durant la dècada de 1920, les dificultats econòmiques del sector agrari varen augmentar. En un article de 1926 un propietari empordanès, Josep Sabater, es lamentava de la baixa remuneració obtinguda amb els conreus cerealícoles, la vinya i l'olivera, indicant que

*"l'únic cultiu que és remunerador a les nostres terres és el dels farratges, ja sigui esparcet (trepadella), ja sigui userda (alfals) i tota altra mena de farratges que es facin, tant si són de pastura com per dallar i empallarar, com d'arrel o tubèrcul per donar cult o cru al bestiar"*¹¹⁰

Y set anys més tard, tornava a insistir-hi :

*"... el cultiu dels grans i de les oliveres i altres són ruïnosa a la nostra pagesia, i (...) l'únic que salva el pagès és el bestiar, tant el de cria com el d'engreix. (...) Si els masovers en surten sense pèrdues de les masoveries és sols degut al cultiu de farratge que el destinen al bestiar sia de cria o de recría o per a la producció de carns o la lletera. Amb els guanys que tenen del bestiar en tenen per a pagar l'arrendament de les terres, i per a rescabalar-se les pèrdues dels cultius"*¹¹¹.

En definitiva, les creixents dificultats econòmiques i la progressiva conflictivitat social agrària varen aplegar voluntats per propugnar la substitució dels vells pactes al terç per nous pactes de mitgeria amb bestiar¹¹² com a sortida més remuneradora a una situació que, després d'un parèntesi durant els anys de la Gran Guerra i la immediata postguerra, havia empitjorat els equilibris tradicionals en la distribució de l'ingrés agrari¹¹³.

¹⁰⁹ Rosich, 1925 :434

¹¹⁰ Sabater, 1926b

¹¹¹ Sabater, 1933)

¹¹² Vegeu Sabater, 1925a, 1925b, 1926a i 1926b; i Rosich, 1925.

¹¹³ Que la cria de bestiar fou la principal sortida a la precarització de l'economia dels parcers i masovers també ho mostren les tensions i conflictes que es produïren entre masovers grassos i petits parcers en determinades localitats. En una comarca no massa llunyana, la Plana de Vic, la Secció de parcers i masovers de la Càmera Agrícola Ausetana, el 1931, denunciava la misera remuneració que els parcers obtenien amb el conreu de la terra. Comparant-ho amb el salari d'un manobre, la categoria més baixa de l'escala laboral, l'esmentada secció sostenia que l'ingrés per dia laborable d'un parcer equivalia al 66% del jornal de manobre. Només aquells masovers privilegiats que disposaven d'un mas gran amb terra suficient per criar bestiar vivien folgadamente. Les tensions entre ambdós col·lectius varen anar

Del paper al mas : alguns exemples de la transformació dels pactes de masoveria.

La premsa agrària comarcal i regional ens permet observar una creixent preocupació per l'adequació dels sistemes de tinença tradicionals a les noves condicions econòmiques. Però, fins a quin punt això va traduir-se en una transformació real de les velles fórmules de masoveria? I en quin sentit va orientar-se tal transformació, cas d'haver-se produït? És incorrecte suposar, com a principi, que els textos dels polemistes i propagandistes siguin un reflex més o menys fidel del que realment està succeïnt. De la mateixa manera que de proliferació d'articles sobre batedores mecàniques no pot deduir-se'n la seva difusió, les discussions sobre la parceria de mitjan segle XIX no sembla que anessin acompanyades de canvis substantius i duradors. I sovint hi havia gran distància entre allò que predicaven els dirigents agraris que considerem més representatius i el que ells mateixos realitzaven com a gestors del seu patrimoni, tal com ha mostrat J. Planas en el seu estudi sobre Jaume Maspons i Camarasa¹¹⁴.

Ara com ara, la migradesa documental només ens permet una aproximació grollera a la qüestió. La impossibilitat de consultar fons notariais fins cent anys després de llur protocolització limita enormement la recerca i ens obliga a utilitzar com a alternativa documentació que, de fet, és complementària : alguns testimonis de caràcter literari i els migrats papers d'alguns fons patrimonials. Tot i això, ens permeten obtenir unes primeres conclusions.

Les descripcions sobre la masoveria publicades en les dècades de 1920 i 1930 insistien en contraposar els *tractes vells* amb els *tractes nous*, indicant així la magnitud de la transformació experimentada. Pelai Negre, després d'explicar el funcionament de les masoveries al terç tradicionals, aclaria :

*"Difieren de estos contratos tradicionales de aparcería los modernos, que se han generalizado bastante"*¹¹⁵.

augmentant, a mesura que els petits parcera pressionaven per arrendar parcel·les dels masos més grans (Vegeu els números 420, 425 i 428 de la Revista de la Càmera Agrícola Ausetana i del Sindicat Agrícola de Vich, corresponents a l'any 1931). El mateix succeí a Castelló d'Empúries o a L'Escala, localitats on els cortals ramaders tenien un pes important (vegeu Negre, 1928). La possibilitat de tenir terra per alimentar el bestiar va esdevenir clau.

¹¹⁴ Planas, 1994a : 34-47 i 1994b

¹¹⁵ Negre, 1925

I Jaume Rosich contraposava les modalitats d'arrendament i parceria vigents a principis dels anys trenta amb les de cinquanta anys enrera. Dels seus textos es dedueix que la masoveria i la parceria tradicionals encara pervivien, però que al seu costat s'havien desenvolupat i estès altres formes de gestió dels patrimonis agraris. És impossible, ara per ara, donar xifres i percentatges sobre un fet que altres contemporanis, com J. Sabater¹¹⁶, consideraven més marginal del que es dedueix de Rosich i Negre.

Segons aquests testimonis, el canvi s'hauria produït en estreta vinculació amb l'expansió de la ramaderia i hauria fet evolucionar la parceria al terç cap a la mitgeria amb participació del propietari en el capital d'explotació, alhora que hauria modificat el sistema de conreu basat en la rotació biennal dels blats. Així ho afirma J. Rosich :

"...d'ençà que la ramaderia s'ha extès, amb el conreu de l'alfals, que en aquells temps es desconeixia, i amb el major preu de llurs productes, s'han adoptat els contractes de parceria a la meitat de fruits aportant-hi el propietari el capital per a la compra del bestiar de tals explotacions"¹¹⁷

I, segons P. Negre :

"La principal diferencia estriba en una mayor participación del propietario en la explotación, mientras antiguamente éste no contribuía a los gastos de la misma, hoy es frecuente que costee la mitad de las simientes, abonos químicos, alguna que otra vez maquinaria agrícola y otros gastos extraordinarios de la explotación; asimismo contribuye en igual proporción a la compra del ganado y a los gastos que ocasione su manutención y engorde, especialmente cuando se le quiere dedicar a la cría o recría para la explotación del mismo. En estos casos el propietario percibe también la mitad de todos los productos"¹¹⁸.

L'escassa documentació disponible confirma la idea que a partir dels anys del canvi de segle es produeixen assajos i provatures que intenten readequar els tractes de masoveria, tot i que no sempre els van en la mateixa línia. Sintetitzem a continuació, els elements més destacables dels casos documentats :

● *El Pinell (Torroella de Montgrí)*

Els pactes del Mas Pinell, que ja s'havien modificat el 1877 per establir la participació del propietari tant en la cria de bestiar com en la resta de

¹¹⁶ Sabater, 1925a i 1933

¹¹⁷ Rosich, 1932

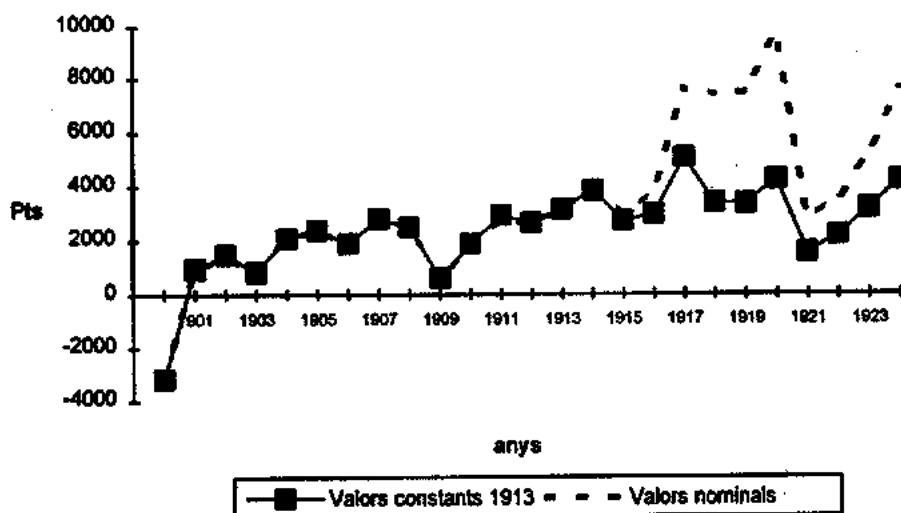
¹¹⁸ Negre, 1925

produccions, es varen refer el 1898 (simplificant els pactes de 1877 i, sobretot, reduïnt la renda percebuda pel propietari dels dos terços a la meitat) i, una altra vegada, el 1904 (rectificant la manera de distribuir els salaris pagats a mossos i jornalers)¹¹⁹.

● *El Mas Reig (Palau de Santa Eulàlia, Alt Empordà)*

Josep Sabater dona l'any 1900 com a data de modificació dels pactes al Mas Reig de Palau de Santa Eulàlia. A partir d'aquell moment s'estableix que propietari i masover es reparteixen a parts iguals les despeses d'explotació de la finca (excepte el treball dels masovers) i també els ingressos generats per ella. També modifiquen el sistema de conreus, orientant-los cap a la producció de farratges i pinsos.

Gràfic 5.2 : Ingress net del propietari del Mas Reig (Palau de Santa Eulàlia) d'ençà l'establiment de pactes de mitgeria

Font : Sabater, 1925

En un article de 1925, a més d'explicar el funcionament de la masoveria, reproduïx els comptes de l'explotació entre 1900 i 1924 (gràfic 5.2). Els anys anteriors a 1900, segons els seus propis càlculs, hauria obtingut un producte equivalent a unes 1300 pessetes, en valors de 1913. Els primers anys dels

nous tractes, a conseqüència de les inversions realitzades, els guanys no foren molt bons. En altres ocasions, hi hagué pèrdues importants a causa d'agents naturals o d'epidèmies que delmaven el bestiar. Però, segons l'autor de l'article i propietari de dit mas, a mig termini, els resultats dels nous tractes foren molt millors del que podien haver estat amb una parceria al terç :

"Aquests pactes han donat prova d'ésser bons perquè ha prosperat el masover, que com qui diu no tenia res al començament del contracte (...) . I per al propietari són més que bons, perquè no sols han donat prou, sinó que potser massa, si comparem les 2.000 (pts) que exegerant-ho molt podria donar amb els pactes antics i les 9.650 que va donar el 1920"¹²⁰

● *Un mas de Jaume Rosich*

Jaume Rosich exposa l'exemple d'un mas arrendat a mitgeria pel seu pare el 1880 i que revisa els tractes el 1907, mantenint la mitgeria però incrementant l'extensió de prats artificials i pactant una major intervenció del propietari per adquirir nova maquinària i millorar les races vacunes¹²¹.

● *El patrimoni Bru (Gironès)*

Josep Bru, que fins 1900 havia mantingut unes pautes d'allò més tradicionals pel que fa a les seves masoveries, aquell any va establir una parceria pecuària amb un dels seus masovers. Concretament amb Josep Casals, que menava la poca terra de La Roureda, de Domeny¹²². Aquests tractes, que hem resseguit a través de la comptabilitat, implicaven que el propietari avancés el capital necessari per a la compra del bestiar. Varen explotar-se tres espècies d'animals : bovina, porcina i ovina. En les dues primeres, els tractes funcionaven de la següent manera : el propietari adquiria el bestiar per engreixar, el masover s'encarregava d'encebar-los i, amb el diner obtingut per la seva venda, el primer recuperava el capital invertit més un terç de la diferència entre preu de compra i preu de venda, mentre que la remuneració del parcer (en concepte de treball i alimentació) eren els dos terços restants. A diferència dels porcs i vedells, una part dels caps ovins

¹²⁰ Sabater, 1925a

¹²¹ Rosich, 1925

¹²² Tot i haver-ho advertit amb anterioritat, tomem a aclarir que al llarg d'aquest treball utilitzarem les dades del patrimoni Bru, tot i no correspondre's amb el territori del Baix Empordà. Raons de proximitat, similitud i, sobretot, d'escassetat de comptabilitats pel segle XX, ens han convençut a utilitzar-lo.

adquirits va destinar-se a la reproducció. Per això els tractes varen ser diferents. El propietari contribuïa amb l'adquisició dels animals i el masover amb la cura i manutenció. A canvi es repartien a mitges tots els ingressos generats per la venda de xais o els seus productes. La taula 5.18 sintetitza el funcionament d'aquesta parceria pecuària i els guanys obtinguts pel propietari durant els anys en què la documentació era més coherent (1900-1903).

Taula 5.18 : Parceria pecuària de J. Bru i J. Casals (1900-1903)

any	animals comprats			animals venuts		
	boví	oví	porcí	boví	oví	porcí
1899	2	23	4			
1900	3			5	1	
1901	2	2		2	19	2
1902	3			2	7	2
1903	2			2	7	
	valor compra (pts)			guanys de l'amo (pts)		
1899	250					
1900	410	446,5	61,5	100,6	6	
1901	197,5			40,8	152,9	10,8
1902	330	65		32,5	56	69,2
1903	260			64,1	79	

Nota : Sota el concepte de guanys hi apleguem la tercera part del sobrepreu obtingut amb la venda de porcs i vedells i la meitat dels ingressos bruts generats per la venda de xais i els seus productes.
Font : Anxu patrimonial família Bru, comptabilitat.

És important indicar, per la discussió que mantenim sobre el nivell de transformació dels pactes de masoveria, que la parceria pecuària de Josep Bru amb Josep Casals fou una experiència singular per dos motius : pel caràcter peculiar de La Roureda¹²³ i perquè Josep Bru no ho va estendre a cap altre mas del patrimoni, almenys fins molts anys després. El buit documental dels anys 1907-1922 no ens permet resseguir l'evolució de la gestió del patrimoni durant aquest període. Entre 1923 i 1925 tornem a tenir constància d'una altra parceria pecuària, però ara no amb Josep Casals (tot i que continuava essent arrendatari de La Roureda), sinó amb Tomàs Carreras, masover del Mas Oliver de Domeny. Amb posterioritat a 1925 no sembla que J. Bru torni a interessar-

¹²³ La Roureda era una minúscula masoveria dependent del Mas Oliver de Domeny. En algun moment apareix anomenada com a *Hostal de la Roureda*. Això podria explicar les seves reduïdes dimensions. Tenia només 6 vessanes de terra camp, per les quals pagava una renda fixa anual de 4,7 hl de blat, i una extensió indeterminada d'hort. Per l'arrendament d'aquest i la casa, pagava 160 pessetes anuals, a més de 60 pessetes per contribucions.

se per participar en l'explotació de bestiar de manera conjunta amb els seus masovers.

● *El patrimoni Grassot-Fuster (Baix Empordà)*

L'últim exemple que analitzarem és el del patrimoni Grassot-Fuster¹²⁴. Aquest cas és particularment interessant perquè constatem (1) que un mateix propietari alternava múltiples modalitats d'arrendament de masos alhora, sense que existís una orientació compartida, i (2) que la cronologia d'aquells canvis que podrien indicar una certa adequació de la masoveria a les noves condicions econòmiques és molt dispersa i no manté massa coherència. La taula 5.19 sintetitza les clàusules referides a la renda del propietari i la seva participació en el finançament de les despeses d'explotació en aquells masos pels quals disposem de més d'un contracte. Les dues constatacions que hem anticipat poden comprovar-se en aquesta taula. D'ella també pot concloure's un cert fracàs, a mig termini, de les fórmules de transformació de la parceria. Només en el cas del Mas Delfau i Oliver, els tractes de parceria sobreviuen més enllà de la guerra civil. És precisament l'explotació on varen perdurar les fórmules més tradicionals, on va mantenir-se la parceria. En canvi el Mas Fel i el Mas Blanch, que en moments diferents varen experimentar canvis i novetats en els tractes, varen acabar arrendats en diner (el 1939 i el 1918, respectivament).

En el cas del Mas Blanch, probablement, tal com es dedueix del gràfic 5.3, els ingressos del propietari varen tendir a deteriorar-se progressivament en termes reals, amb la salvetat d'alguns anys de l'excepteional conjuntura de la Primera Guerra Mundial. L'anàlisi de la comptabilitat ens permet deduir que, entre 1903 i 1906, els resultats de la mitgeria pactada el 1898 foren relativament bons (tot i eliminant els valors de 1906, engreixats per la liquidació del bestiar compartit amb el masover). El retorn a una parceria al terç no va pas millorar els resultats del propietari, al contrari, tot i que caldria tenir en compte els rendiments que podia obtenir invertint en altres activitats els

¹²⁴ Per evitar confusions, cal aclarir que no es tracta dels mateixos Grassot esmentats anteriorment, en relació al Mas Coloma. A mitjan segle XIX el titular d'aquest patrimoni era Carles de Grassot i Fuster, hisendat de La Bisbal. Després de la mort d'aquest (1880), la cadena d'hereus passarà pel seu fill Adolf de Grassot i Camps (mort sense descendència el 1908), pel cosí d'aquest Josep M. de Grassot i Guinart (mort el 1931), pel fill d'aquest Ricardo de Grassot i Puig (mort el 1936) i pel fill del darrer, Josep M. de Grassot i Vidal (mort el 1968).

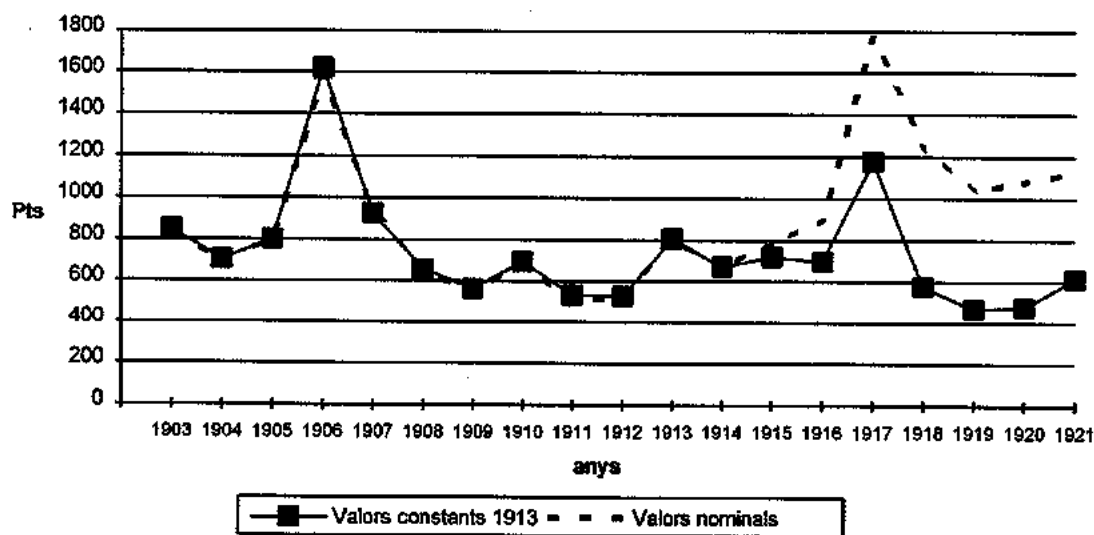
Taula 5.19 : Evolució del contracte de masoveria en tres heretats del patrimoni Grassot-Fuster

Mas	any	masover	Pagaments										contribucions ordinàries	censos en gra	cens diner	Aportacions del propietari
			al terç	a la meitat	en moneda	fixos en espècie	en bestiar	Agressos i altres obligacions								
Fel (Ultramort)	1875	P. Carbó	grans raïms cànem garbons	oil producció dels camps Cargol i Ob-seta	-	8 forcs alls 12 forcs cebes 4 sacs patates 15 qq palla	8 gallines 2 capons 1 xai	Sembrar 4v per famo, pagant aquest la llavor Mantenir 4 ovelles de cria de l'amo	masover	modoló	amo					
	1908	P. Carbó	Idem	Idem. Producció de la Cloa Major	-	Idem.	Idem.	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	
	1921	J. Carbó	-	tots els grans i useendes	-	-	2 pollastres 4 capons 2 gallines 1 xai 75% venda de cries cavalleria	Sembrar per famo 1 quintar patates, 1000 cebolints i 20 alls, pagant ell la llavor	masover	amo	amo	Pot tenir 1 cavalleria en el mas, que el masover podrà fer treballar i criar				
	1939	J. Carbó	olives fruits secs	-	5000 pts	-	-	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	
Delfau i Oliver (Peratallada)	1858	P. Geronès	grans raïms cànem	fruita garbons	6 lliures	2 sacs patates 4 forcs cebes 3 forcs alls 10 qq palla	2 capons 6 gallines 1 xai	90 pts, pel tocino Sembrar 1v de civada per farraige per l'amo Mantenir 2 ovelles de cria de l'amo	masover	modoló	masover	Jornals escalfors				
	1941	J. Geronès	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	
Blanch (Ullestret)	1854	E. Casanovas	gra	-	-	1 sacs patates 2 forcs cebes 2 forcs alls 1 qq palla	8 gallines 1 xai	30 lliures d'agressos Obligació de mantenir 1 mull i 2 ovelles de cria de l'amo Sembrar 1 cap de fesolins i 1v civada	Idem	masover	masover	metat de l'eugassada per la batuda jornals escalfors				
	1898	S. Bona	-	grans raïm oil fruites	-	2 sacs patates 4 forcs cebes 4 forcs alls	metat beneficiis cria bestiar 2 gallines	1 carrelada civada en flor	amo	?	-	metat de 2 parells de vaques i de 2 cavalls Un cavall o mul (*)				
	1905	I. Artigas	tot tipus de gra raïm	oil raïm de camps annexes	-	2 sacs patates 2 forcs cebes 2 forcs alls	2 gallines	-	masover	modoló	-	-	-	-	-	
	1918	P. Artigas	-	-	1000 pts	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, lligals 25, 26 i 33. Nota (*): De la comptabilitat d'aquest mas es dedueix que el propietari, probablement, també aportava una part dels grans consumits per a l'alimentació del bestiar de la finca, malgrat no ho expliciti el contracte.

capitals que fins aleshores havia destinat al mas. Entre 1908 i 1913, l'ingrés del propietari va tendir a situar-se per sota dels nivells de 1903-1905. Només amb demanda exterior generada per la guerra i la consegüent puja de preus, els resultats varen tornar-se a situar al nivell inicial, depassant-lo puntualment el 1917. Les noves condicions inflacionàries del període post-bèl·lic amaguen una caiguda de la renda en termes de capacitat de compra, malgrat l'aparent alça d'aquest. Quan, el 1919, la masoveria esdevinguí un arrendament a preu fet, l'ingrés del propietari era de l'ordre del 30 - 35 % inferior a l'obtingut entre 1903 i 1905.

Gràfic 5.3 : Ingré s del propietari del Mas Blanch (Ullastret), a través dels successius canvis de pactes de masoveria

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, Caixa 33. L'ingrés es compon de les parts de fruit percebudes, els pagaments en volateria i els guanys ocasionats per la venda de bestiar (havent-ne restat el valor de compra).

És difícil no interpretar el comportament econòmic del propietari simplement com el d'un rendista que cerca un guany segur amb el mínim risc. Però aquesta no és la discussió que ara pertoca. El fet és que els successius titulars del patrimoni Grassot-Fuster no varen tornar mai més a assajar una mitgeria. El contracte que el 1921 signen amb el masover del Mas Fel, tot i implicar la participació dels fruits a mitges, no és pas una mitgeria des de la perspectiva de les aportacions del propietari i l'aportació de bestiar, a més de facultativa, es redueix a una cavalleria. Les modificacions contractuals que es produeixen des de 1907 són de menor entitat i impliquen, sobretot, un cert desbloquejament de les limitacions imposades pel sistema de conreu tradicional de les masoveries.

Bé perquè el propietari accepta altres produccions que la de blat, bé perquè l'arrendament monetari implica l'eliminació d'aquest tipus de restriccions. Així, per exemple, al mateix Mas Blanch, s'observa una notable reculada del blat forment en favor del blat de moro i la civada. I al contracte de 1921 del Mas Fel, s'especifica que el propietari percebrà la meitat de tots els grans i *userdes*.

En conclusió, els exemples i casos particulars examinats fins ara, ens permeten deduir, sobretot, dos fets. En primer lloc, que és possible observar una certa inquietud per modificar la masoveria tradicional, incorporant-hi l'explotació de bestiar i flexibilitzant el sistema de conreu. Però, en segon lloc, també deduïm que sovint -i en especial les mitgeries- no varen passar de simples provatures i assajos amb una vida ben curta. Els límits d'aquesta inquietud també encara es fan més perceptibles en el contrast amb altres comarques¹²⁵, on la participació del propietari en l'adquisició de fertilitzants inorgànics va generalitzar-se molt més del que els casos examinats permeten deduir pel conjunt de la regió de Girona.

5.8 Recapitulació

A diferència dels quatre capítols anteriors, que han estat una imatge estàtica de les característiques bàsiques del sector agrari baixempordanès (producció, rendiments, procés de treball, reproducció econòmica de les UFP i distribució de la propietat de la terra), aquest capítol l'hem plantejat amb una intenció cronològicament transversal, que mantindrem en els capítols següents.

Hem vertebrat el capítol, bàsicament, entorn tres eixos: (a) una avaluació de l'extensió i pes dels règims de no-propietat; (b) la descripció del que hem anomenat *la condició masovera*; i (c) un intent d'esboçar les grans línies de transformació imposades amb la crisi agrària finisecular.

Respecte la primera qüestió, hem realitzat una relació crítica de les diverses informacions disponibles, insistint en les seves limitacions i imprecisions, però

¹²⁵ Vegeu algunes mostres de les despeses en fertilitzants realitzades pel Marquès de Sentmenat en finques de l'Urgell i la Plana de Vic, o de les realitzades pels Torelló en les seves finques del Solosonès a Garrabou, Pascual, Pujol i Saguer, 1996. Segons un testimoni de la Plana de Vic, "quan començaren a aplicar-se en la Plana els adobs minerals com a complementaris dels fems es convingué per molts propietaris contribuir a les despeses de sa adquisició en la mateixa proporció que percebien els fruits" (Galderic, 1931)

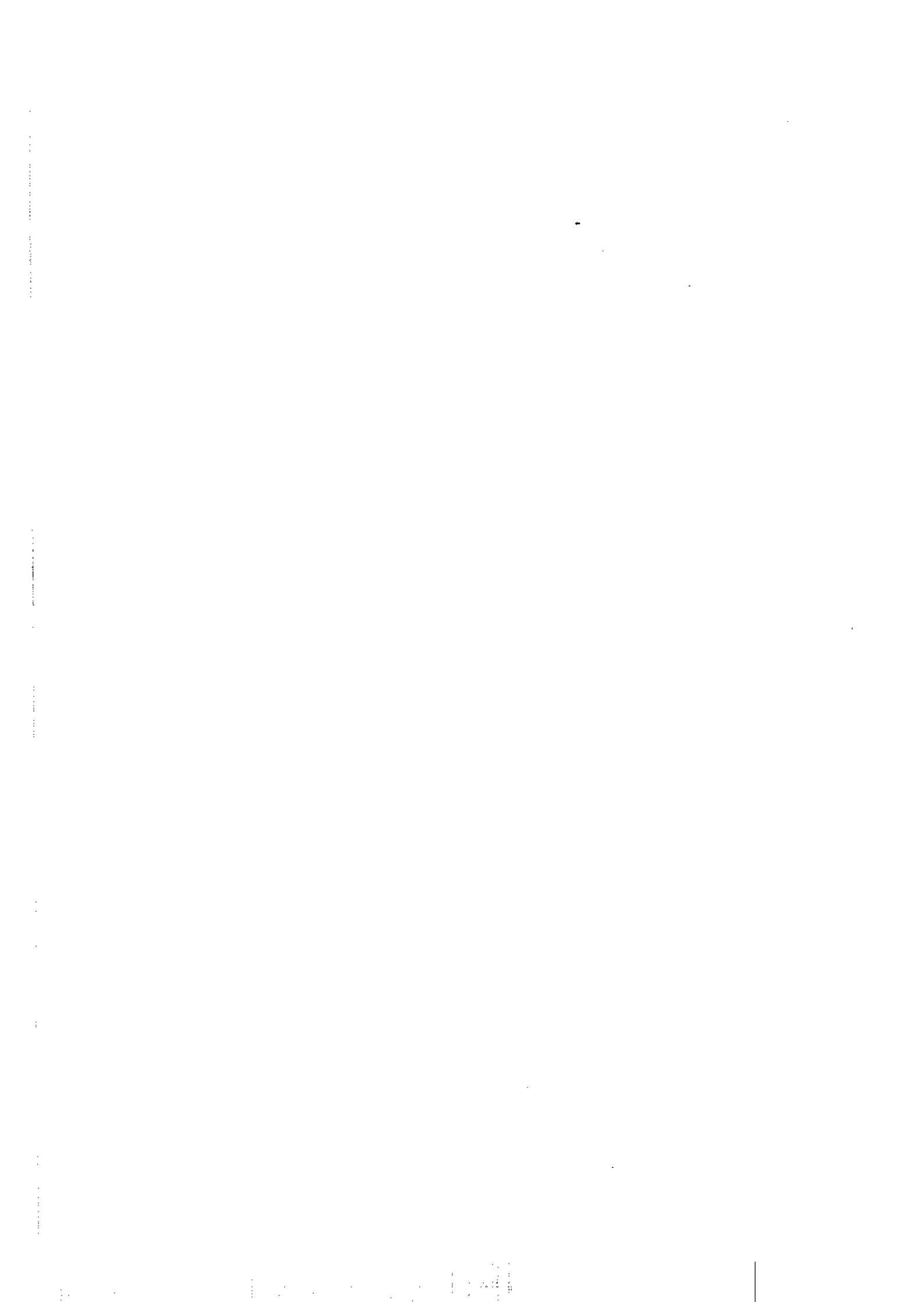
ahora hem pogut constatar la importància de les diverses formes d'arrendament, l'extensió de les quals, al llarg del període estudiat, sembla que sempre va superar amb escreix el 50% de la superfície conreada.

Hem optat pel criteri "*tipus d'explotació*" més que no el de "*tipus d'arrendament*" a l'hora de realitzar una primera classificació de les formes de cessió de la terra, distingint entre arrendaments de parcel·les i masoveries. Han estat aquestes últimes les que, per la seva superior rellevància en termes superficials, han centrat la nostra atenció al llarg del capítol. Hem caracteritzat les condicions laborals i econòmiques de les unitats familiars masoveres i hem posat de relleu (especialment a través de l'exemple del Mas Coloma) la complexitat de la condició masovera i la dificultat de parlar dels masovers com un grup social homogeni, amb una posició econòmica equiparable.

Finalment, hem revisat fins a quin punt les noves condicions econòmiques establertes a partir de la crisi agrària finisecular varen forçar una transformació dels contractes de masoveria al terç tradicionals, en especial durant les tres primeres dècades del segle XX. Tot i que la precarietat documental impedeix que les conclusions siguin tan sòlides com desitjariem, hem pogut observar, d'una banda, que tant en el discurs com en la realitat existia un cert neguit per assajar variacions en les fórmules contractuals; variacions que implicaven una major intervenció del propietari, probablement tant en l'esfera de la direcció com en la del finançament de les despeses d'explotació. Però, també hem constatat -en especial en aquells casos que no es proposen com a model en els textos- com les temptatives més innovadores varen tenir una vida efímera que va anar deixant pas als arrendaments monetaris com a fórmula d'adequació de les masoveries a les noves orientacions agràries del primer terç del segle XX.

6. TRANSFORMACIONS EN LA PROPIETAT AGRÀRIA (1850-1940)

Fins temps relativament recents, en els estudis d'història agrària, especialment entre els inscrits en el lax espai de la tradició marxista, predominava -tot i que no pas en exclusiva- el paradigma del que podríem anomenar *capitalisme de la gran propietat* : un model interpretatiu d'arrel kautskiana que donava per establert que el desenvolupament capitalista havia d'implicar un triomf de la gran propietat a costa de petits propietaris que, sota condicions de progressiva pauperització, haurien perdut llurs propietats, haurien experimentat un procés de proletarització i, en certa mesura, s'haurien vist abocats a emigrar. El corollari de tot plegat havia de ser un augment en el grau de concentració de la terra¹.

La multiplicació de les recerques i -també cal dir-ho- la influència dels debats teòrics sobre l'explotació familiar pagesa², han tendit a modificar la interpretació suara esmentada en dues direccions³ : (a) acceptant que els canvis en les estructures de la propietat entre mitjan segle XIX i la primera meitat del segle XX no han estat massa radicals i que el grau de desigualtat en la distribució de la terra (mesurat, per exemple, a través de l'índex de Gini) s'ha mantingut en termes generals relativament estable; i (b) constatant que, amb intensitat i característiques diferents, arreu s'observava un cert procés de consolidació de la propietat pagesa.

Petita propietat i capitalisme a Catalunya (1850-1940) : síntesi de recerques

Les primeres descripcions en aquesta línia, de fet, ja es troben en l'obra pionera d'Yvette Barbaza⁴ sobre la Costa Brava. Excepte casos aïllats com el de Pals, on l'aixecament de la prohibició de conrear arròs va propiciar la

¹ Entre els autors que -a Catalunya i amb més o menys matisos- han sostingut l'existència d'un procés de concentració de la propietat durant els segles XIX i XX paral·lelament a l'expansió d'una agricultura de tipus capitalista, podem esmentar el treball pioner de Ramon Garrabou (1962) sobre la Segarra i la tesi d'Helena Estalella (1984a) sobre la província de Girona. De fet, en aquest darrer cas, es tracta més aviat d'un supòsit que l'autora utilitza per a la interpretació dels resultats, ja que l'anàlisi sincrònica que realitza no li permet pas demostrar-ho. En una síntesi relativament recent sobre l'evolució de la propietat de la terra a Catalunya al llarg dels segles XVIII i XIX, Antoni Segura torna a sostenir una hipòtesi similar pel període immediatament anterior al que nosaltres analitzem : "...el procés de transició de la propietat feudal de la terra a la propietat capitalista i la posterior absorció de l'agricultura pel capitalisme ha donat pas a una major concentració de la propietat de la terra" (Segura, 1993 : 38).

² Vegeu Pérez Touriño, 1983 i Mir, 1990

³ Vegeu el plantejament de l'estat de la recerca fet per R. Garrabou al pròleg de Garrabou (coord.), 1992

⁴ Barbaza, 1988 (la primera edició, en francès, data del 1986)

formació d'algunes grans propietats, i tenint en compte alguns miratges provocats per les deficiències documentals, Y. Barbaza apuntava que entre els amillaments del segle XIX i els cadastres del XX els canvis observats o bé eren insignificants, o bé s'havien fet en benefici de la propietat petita i mitjana⁵. Barbaza també constatava com les velles grans propietats del litoral gironí havien estat afectades per un procés de fragmentació i venda que l'autora atribuïa a l'absentisme dels propietaris, al canvi en la concepció de la figura de l'hereu, i a la pèrdua de rendibilitat relativa de les explotacions agràries. Aquest desmembrament de grans propietats no havia estat compensat pels escassos moviments de signe contrari : les grans propietats de formació recent (lligades a tres formes d'especulació : la fusta i el suro, els conreus de regadiu i l'arròs, i l'urbanització turística) havien estat molt poc nombroses⁶.

Amb anterioritat a Y. Barbaza, i de manera més confusa, Salvador Llobet també havia observat una tendència vers l'ampliació de la propietat pagesa a la comarca del Maresme, lligada als ingressos obtinguts mercès a la reorientació productiva i mercantil de les explotacions:

*"En el siglo XX la especialización exportadora de la comarca ha dado unas posibilidades económicas a los campesinos, que les ha facilitado la adquisición de terrenos"*⁷.

Tot i que les planes que Llobet dedica a aquesta qüestió plantegen problemes metodològics (en particular la utilització del nombre de parcel·les i no pas la seva superfície com a unitat d'anàlisi) que dificulten una correcta avaluació d'aquest procés, té interès l'èmfasi que l'autor posa en destacar que la propietat de les terres de conreu en la dècada de 1950 estava *"en su mayoría en manos de gente que la cuida directamente"*⁸.

En la tesi doctoral de Maria de Bolòs sobre la comarca d'Olot⁹ també es dedicava una atenció especial a l'evolució de la propietat des del segle XVIII fins el segle XX. L'autora sostenia que, pel conjunt del període estudiat *"la propiedad es de tipo medio y pequeño y el latifundio es algo prácticamente*

⁵ Barbaza, 1988 : II, 77

⁶ Barbaza, 1988 : II, 78-79

⁷ Llobet, 1955 : 264

⁸ Llobet, 1955 : 265

⁹ Aquesta tesi fou llegida el 1966, però la seva publicació va retardar-se onze anys (Bolòs, 1977).

*inexistente*¹⁰ i observava un procés de fragmentació, especialment de la propietat mitjana, que explicava, en bona mesura, com a efecte de les desamortitzacions civil i eclesiàstica¹¹.

A l'altra banda de la ciutat de Barcelona, el Baix Llobregat va experimentar una evolució amb nombroses similituds (condicionades per la seva localització i pel tipus de resposta davant l'avenç del mercat capitalista) respecte el Maresme. Gemma Tribó¹² ha observat com al Baix Llobregat la crisi agrària finisecular va afavorir un repartiment més equitatiu de la terra i com durant les primeres dècades del segle XX varen generalitzar-se les condicions que facilitaren l'accés pagès a la propietat. Paral·lelament a un procés de creixement agrícola especialitzat en la producció horto-frutícola pels mercats barceloní i europeu, Tribó constata com es produeix un creixement notable de la petita propietat veïna i, sobretot, de la molt petita propietat, tant en termes superficials com en nombre de propietaris. La gran propietat va mantenir-se relativament estable, tot i que va accentuar la seva dependència respecte els propietaris barcelonins, a causa tant de grans inversions amb objectius especulatius com del canvi de residència dels grans propietaris locals.

Un dels processos de transformació estructural més espectaculars és el que Josep Colomé ha descrit pel Penedès¹³. En aquesta comarca vitícola la fil·loxera va provocar l'ensorrament dels equilibris econòmics i socials que s'havien mantingut fins aleshores. El procés de replantació de ceps va anar acompanyat d'una profunda reestructuració de les relacions de producció que, a més de canvis en les formes contractuals d'accés a la terra, va caracteritzar-se per un augment quantitatiu de la franja de petits propietaris pagesos a costa de la desintegració d'alguns grans patrimonis que no varen poder afrontar la crisi fil·loxèrica i els elevats costos de replantació. En algun cas, aquest

¹⁰ Bolòs, 1977 : 389

¹¹ Bolòs, 1977 : 281. És oportú indicar que les conclusions d'aquesta tesi ens semblen especialment fràgils a causa de problemes metodològics greus que dificulten la correcta interpretació de les dades (per exemple, el fet que els intervals de superfície que determinen les diverses categories i subcategories de propietaris siguin diferents en cadascun dels tres tallis temporals realitzats, sense que en cap moment es justifiqui aquesta opció). D'altra banda, l'autora no sembla interessar-se tant per l'estructura de la propietat com per les cèl·lules bàsiques d'explotació, els masos i probablement pateixi els efectes de l'esbiaix municipalista causat per unes fonts que no li permeten veure amb claretat el pes de la gran propietat.

¹² Tribó, 1992

¹³ Colomé, 1992

augment de la petita propietat tant en nombre d'individus com en superfície fou realment ràpid i espectacular. A Castellví de la Marca entre 1862 i 1918, per exemple, el nombre de propietaris amb menys de 5 hectàrees va multiplicar-se per 10,7 i la superfície que aquest grup posseïa per 9,3, paral·lelament a la reculada de les propietats més grans de 10 hectàrees.

En una altra comarca vitícola, la del Bages, Llorenç Ferrer¹⁴ ha constatat canvis en la mateixa línia, tot i que amb una intensitat menor que la del Penedès. Ferrer sosté la continuïtat del model setcentista d'estructura de la propietat (amb una forta polarització entre petits propietaris i propietaris de masos) i de l'explotació (accés dels petits propietaris a la terra dels grans mitjançant contractes de rabassa en petites parcel·les) almenys fins la dècada de 1930, però alhora observa dos canvis significatius : (a) un notable augment del nombre de propietaris, que afecta bàsicament els petits propietaris; i (b) un procés de segregació de parcel·les dels masos que van a parar a mans dels petits propietaris i que provoca una reducció important de les terres controlades pels propietaris de mas. Des del costat dels propietaris de mas que es desprenien de terres, Llorenç Ferrer explica aquest procés per mutacions en el sistema hereditari, per la disminució de la renda a conseqüència de l'evolució dels preus del vi, per la crispació social dels rabassaires i, en definitiva, per la pèrdua de valor de la terra davant altres actius industrial o urbans. Des del costat dels qui aconseguiren adquirir terra perquè encara la valoraven i fins i tot estaven disposats a pagar-ne un preu alt, Ferrer posa de relleu el paper de l'ingrés proporcionat pel treball femení a les fàbriques tèxtils, i el seu potencial esmerç en la compra de terres. Un altre element destacable de l'anàlisi realitzada per Llorenç Ferrer és la constatació d'una gran mobilitat mercantil de les petites propietats i la deducció que les condicions de reproducció econòmica de les petites explotacions pageses eren molt precàries. Quan algun dels elements que sostenien el fràgil equilibri econòmic d'aquestes UFP (el preu del vi, l'ocupació fabril o les variables familiars) es veia alterat, ni l'autoexplotació ni el treball fabril femení impedièren la ruïna i, sovint, l'emigració de la família.

Per a les comarques interiors i meridionals de la Catalunya Nova disposem de menor informació que per a la Catalunya Vella, la Catalunya dels masos.

¹⁴ Ferrer, 1991

Sabem, pels estudis sobre períodes anteriors¹⁵, que el seu règim agrari era substancialment diferent i s'havia caracteritzat per un predomini de la petita propietat agrària, per una menor diferenciació dins la comunitat pagesa, per una major pervivència del règim feudal i per la conversió dels préstecs usuraris en un dels mecanismes bàsics d'extracció de renda. L'estudi sobre les transformacions agràries de les Garrigues entre mitjan segle XIX i la II República realitzat per Francesc Sales¹⁶, pot revelar-nos algunes línies d'evolució d'aquesta Catalunya meridional, tot i les particularitats de tractar-se d'una comarca intensament especialitzada en el conreu de l'olivera. A les Garrigues, segons Sales, la tònica dominant, pel que fa a l'evolució de la propietat, al llarg del període esmentat fou "*d'estabilitat en un context de desigual distribució de la terra*"¹⁷. Aquesta és una conclusió a la que arriben la major part dels estudis comentats. Certament, si hi ha estructures socials que es mouen lentament, la de la propietat és una d'elles. Però dins aquesta estabilitat, F. Sales, també reconeix l'existència d'un cert moviment, de canvis significatius. En particular, constata una reculada important de la mitjana propietat (tant en terra com en nombre d'individus), un cert manteniment de la gran propietat i, sobretot, un augment significatiu del pes de la petita propietat. El nombre de pagesos propietaris va augmentar espectacularment : en termes mitjans es doblà, i va créixer molt més allà on el procés d'expansió de l'àrea conreada fou més intens. Tot i que la pàrceria va mantenir una certa importància, el conreu directe per part de petits pagesos propietaris fou la característica bàsica d'una comarca on l'accés a la propietat del sòl va esdevenir pràcticament universal.

En síntesi, el conjunt de treballs ressenyats ratifiquen les tendències cap a la consolidació de la propietat pagesa i cap una progressiva identificació entre propietat i explotació, en un marc de relativa estabilitat estructural, entre mitjan segle XIX i, aproximadament, mitjan segle XX. Cal destacar, tanmateix, que la concreció d'aquest procés va adquirir formes complexes i singulars, de difícil esquematització, en funció d'un conjunt múltiple de variables : el tipus d'ús del

¹⁵ Tello, 1996; Vicedo, 1991; Feliu, 1990; Vilar, 1966

¹⁶ Sales, 1987 i Sales, 1994. La tesi doctoral de Carme Mor (1984), també sobre les Garrigues, tot i estudiar l'evolució la propietat i els règims de tinença entre els segles XVIII i XX, és força decebedora pel que fa a l'anàlisi de les pautes de transformació de la propietat entre el XIX i el XX i no permet que l'inclouem en el repàs historiogràfic que estem realitzant.

¹⁷ Sales, 1994 : 91

sòl, l'orientació productiva de la zona i l'evolució dels preus d'aquests productes, les possibilitats d'expansió de l'àrea conreada, la pressió demogràfica, l'existència d'activitats alternatives o complementàries,... Un aspecte crucial com la variació en el nombre de propietaris va enregistrar comportaments ben diferents, tant pel que fa a la intensitat de la variació com al signe d'aquesta. També la cronologia va seguir trajectòries peculiars.

En les planes que segueixen centrarem la nostra atenció en l'anàlisi de les transformacions experimentades en el sí de l'estructura distributiva de la propietat agrària baixempordanesa fins 1940. Hem dedicat el capítol 4 a la situació de partença. Ara ens plantejarem la seva evolució, establint paral·lelismes amb processos experimentats per altres comarques catalanes i intentant discernir-ne la cronologia.

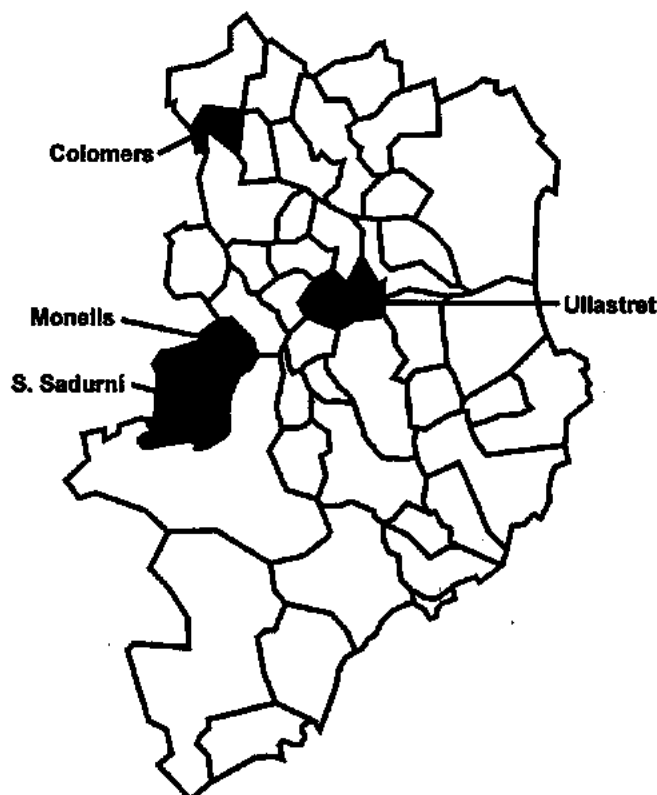
Metodològicament seguirem una doble estratègia. Començarem plantejant un contrast entre les estructures de mitjan XIX i les de mitjan XX, a partir dels amillaments d'una mostra reduïda i controlable de poblacions (Colomers, Monells, Sant Sadurní i Ullastret)¹⁸. La comparació entre dues imatges estàtiques ens permetrà aproximar-nos a la magnitud dels canvis i, també, de les continuïtats. Però aquesta aproximació és insuficient. Com intentarem explicar, una correcta comprensió dels processos requereix davallar a un nivell de detall que permeti veure els individus rera les xifres. Altrament podríem arribar a conclusions errònies. A més, en l'ús dels amillaments com a font documental sempre ens movem entre dos pols: entre el pol de la necessitat i el de la desconfiança. Per això, no podem deturar-nos en aquest contrast estructural.

El què farem en segon lloc serà reconstruir històries individuals de famílies propietàries. Això ens permetrà replantejar la imatge obtinguda amb la comparació d'estructures distributives de la terra i ens ajudarà a discernir els principals mecanismes que han actuat en la modificació d'aquesta estructura. Aquests mecanismes poden ser agrupats en dos grans tipus : les transferències mercantils de terra i les recomposicions generades per les estratègies hereditàries. Hem d'advertir d'entrada que la nostra atenció es

¹⁸ Donades les complicacions que presenta l'anàlisi de l'estructura de la propietat, ens ha semblat més oportú i correcte centrar l'esforç en una mostra petita de localitats que permetessin ésser estudiades a fons, més que optar per incrementar la mida de la mostra a costa de perdre'n el control. D'altra banda, l'obra d'Yvette Barbaza sobre la Costa Brava ens permet disposar d'una certa informació per a la major part dels municipis del litoral baixempordanès, informació que utilitzarem quan sigui possible.

centrarà, bàsicament, en el primer grup. Serà a través de l'anàlisi del mercat de la terra en algunes localitats com intentarem detallar amb més precisió el sentit social dels canvis i les fases principals de transformació.

Mapa 6.1 : Localització dels municipis analitzats

6.1 Contrastos i transformacions en l'estructura distributiva de la propietat, 1860-1950.

Estabilitat dels índexs de concentració

La primera impressió que s'obté de l'anàlisi de la distribució de la terra al Baix Empordà entre 1860 i 1950 és la d'una gran estabilitat. Si prenem l'índex de Gini (R) com a mesura de la concentració d'aquesta distribució, comprovem com el grau de transformació aparent és pràcticament irrellevant (taula 6.1). Els índexs de concentració es mantenen sorprenentment estables i en una franja de

valors indicadors d'una forta desigualtat en l'accés a la propietat¹⁹. Els quatre casos estudiats, a més, donen un resultat molt similar per a R, en especial si es considera només la superfície agrícola. Com a molt, R insinua l'existència d'una etapa entre mitjan i finals del segle XIX en què és constataria un augment de la raó de concentració, tendència que s'invertiria entre finals del XIX i mitjan segle XX. Sempre, però, amb una tènue intensitat.

Taula 6.1 : Índexs de concentració (R) de la propietat

Localitat	R sobre superfície amillarada			R sobre superfície agrícola		
	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX
Colomers	0,69		0,70	0,65		0,63
Monells	0,67	0,68	0,65	0,61	0,62	0,63
S. Sadurní	0,77		0,77	0,61		0,61
Ullastret	0,61	0,63	0,60	0,61	0,63	0,61

Nota : Amillaments de mitjan segle XIX : Colomers, 1866; Monells, 1865; Sant Sadurní, 1860; Ullastret, 1860. Amillaments de finals segle XIX : Monells, 1881; Ullastret, 1881. Amillaments de mitjan segle XX : Colomers, 1948; Monells, 1943; Sant Sadurní, 1950; Ullastret, 1946. Fontes : A.H.M. Colomers, sense classificar, amillament 1866; AHC La Bisbal, fons Monells, V.3, amillament 1865 i V.2, amillament 1881; AHC La Bisbal, fons S. Sadurní, V.13; AHC La Bisbal, fons Ullastret, 2.4.1.6. Els amillaments del segle XX es troben a l'AHG, fons hisenda, amillaments de rústica.

Aquesta estabilitat en el grau de desigualtat, de fet, ja podria ser interpretada com una mostra de la consolidació de la petita propietat (pagesa) en la mesura que, malgrat els pronòstics, hauria mantingut les seves posicions. Però més val no precipitar-se en les conclusions, perquè no ens trobem pas davant d'una estructura immòbil. Contràriament al que pugui deduir-se dels índexs de concentració, entre 1860 i 1940/50 varen produir-se alguns canvis substantius. Un dels més rellevants fou la reducció del nombre de propietaris.

Reducció del nombre dels propietaris

La taula 6.2 reproduïx l'evolució del nombre total de propietaris en els quatre municipis analitzats²⁰. Amb major o menor intensitat, tots enregistren

¹⁹ Recordem, en aquest sentit, que els resultats de l'índex oscil·len entre 0 i 1. El valor zero equival a la recta d'equidistribució i, per tant, un major allunyament respecte aquest implica una major desigualtat en la distribució del bé analitzat. Sobre el mètode, vegeu Gini, 1935.

²⁰ Les taules amb la distribució completa i detallada per grups de propietaris segons extensió es troben reproduïdes a l'apèndix 7. Remetem a ell per a qualsevol aclariment sobre els gràfics i comentaris realitzats en el text.

una reculada significativa d'aquesta variable i, quan és possible distingir-ho, ho fan amb posterioritat a 1880 (tot i que la fase més intensa d'expulsió de població es dona, precisament, entre la dècada de 1860 i la de 1880).

Taula 6.2 : Evolució del nombre de propietaris (Índex 100 = mitjan s. XIX)

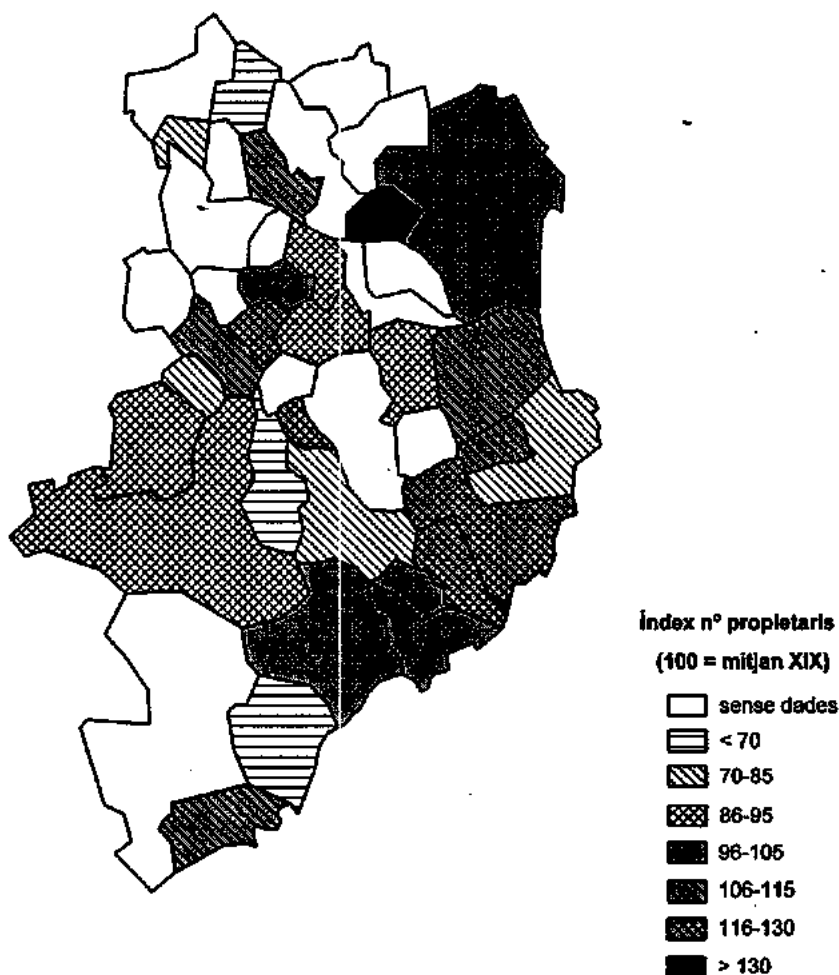
Localitat	total de propietaris			propietaris amb terres de conreu		
	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX	mitjan XIX	finals XIX	mitjan XX
Colomers	100		76	100		72
Monells	100	97	81	100	96	77
S. Sadurní	100		89	100		80
Ullastret	100	112	87	100	111	86

Fonts : Vegeu taula 6.1

Una bona part de les localitats rurals de la comarca segueixen la mateixa trajectòria que els quatre municipis sotmesos a observació. Però, com s'observa al mapa 6.2, aquesta no és pas generalitzable pel conjunt de la comarca. La zona que més es desmarca del que hem dit fins ara és la de la costa. Les localitats litorals varen registrar, en termes generals, una tendència a l'increment del nombre de propietaris. Aquesta tendència ha d'atribuir-se a un conjunt de factors diversos que varen conjuguar-se de manera singular en cada municipi : l'incipient presència del turisme i els moviments especulatius que va implicar²¹, el creixement de la població local, l'ampliació de la propietat de sectors urbans que es dedicaven de manera secundària a activitats agrícoles, l'augment de la superfície regada i, en particular, de les hortes de regadiu,... Probablement sigui aquest darrer motiu el que expliqui l'augment dels propietaris en municipis com Verges i Ullà, situats a la riba del Ter. Més difícil d'explicar ens resulta, en canvi, el comportament d'algunes localitats rurals de la plana com Corçà i Casavells.

²¹ Les primeres urbanitzacions costaneres daten de la dècada de 1920. Fou en els anys posteriors a la Primera Guerra Mundial quan un ex-coronel tsarista, Nicolàs de Woevodski, instal·lat a Calella de Palafrugell construí el castell de Cap Roig i dugué a terme un seguit d'operacions immobiliàries per a la construcció de mansions d'estiueig per a britànics acabats. D'aquesta època és també la creació de la urbanització de S'Agaró, entre Sant Feliu i Platja d'Aro, promoguda per l'industrial gironí J. Ensesa. Vegeu Barbaza, 1988 : II, 2161 i ss.

Mapa 6.2 : Evolució del nombre de propietaris, per municipis

Font: Vegeu taula 6.3

Tan significatiu com el nombre total de propietaris d'un municipi ho és el de propietaris veïns. De fet és aquest indicador el que ens aproxima al nivell d'accés real de la població rural a la propietat de la terra, més que no el nombre total de propietaris. Però el comportament d'aquesta variable, aparentment, és molt més aleatori que el nombre total de propietaris (vegeu la taula 6.3) i no segueix exactament la mateixa geografia. En termes globals el percentatge de propietaris veïns va retrocedir en un 10% d'un segle a l'altre. La major part de les localitats varen veure disminuir de forma sensible el seu nombre de propietaris veïns. Dels 24 municipis pels quals disposem de dades corresponents als dos segles, en la meitat (dotze) la variable *propietaris veïns* va caure amb major o menor intensitat. En casos com els de Torrent o Colomers, va arribar-se fins la meitat dels existents a mitjan segle XIX. En altres localitats, el retrocés fou més modest. Només en 7 dels 24 casos, es

supera una pèrdua del 20%. És només a partir d'aquests que podríem considerar seriosament la hipòtesi de l'expulsió dels petits propietaris rurals²². Però aquest retrocès no va pas verificar-se arreu. Quatre dels vint-i-quatre municipis de la mostra varen mantenir-se, aproximadament, en el mateix nivell que a mitjan segle XIX, i vuit varen augmentar significativament el seu nombre de propietaris veïns. D'aquestes, quatre tenien un caràcter marcadament rural (Casavells, Corçà, Ullà i Ullastret) i no varen veure's afectades per altre tipus d'activitats econòmiques (ni la producció suro-tapera, ni l'especulació amb finalitats turístiques,...)

Taula 6.3 : Evolució del nombre de propietaris (Índex 100 = mitjan s. XIX)

Localitat	Índex del nº de propietaris a mitjan s. XX	Índex del nº de propietaris veïns a mitjan s. XX
La Bisbal	54	60
Garrigoles	57	76
Castell d'Aro	62	67
Colomers	75	58
Monells	81	73
Begur	83	-
Fonteta	83	94
Cruïlles	87	89
Ullastret	87	124
S. Sadurní	89	62
Palau Sator	90	92
Serra	86	97
Palamós	96	143
Torroella	100	115
Calonge	101	-
Torrent	101	56
Parlavà	102	101
Vall-llobrega	104	84
Pals	108	-
Verges	108	99
Regencós	110	89
Corçà	111	115
S. Feliu Guíxols	113	-
Casavells	117	112
Mont-ràs	120	138
Palafrugell	122	116
Vulpellac	122	101
Ullà	155	132

Fonts : Les referències dels amillaments de mitjan segle XIX es troben a la taula 1.2.b. Les dades de Calonge, Pals i Sant Feliu s'han obtingut de Barbaza (1988). Els amillaments de mitjan segle XX es troben a l'AHG, fons Hisenda, Contribució rústica, Amillaments. La data d'aquests darrers és la següent : Calonge, 1859; Casavells, 1950; Corçà, 1951; Cruïlles, 1948; Fonteta, 1947; Garrigoles, 1948; La Bisbal, 1947; Mont-ràs, 1860 (aprox.); Palafrugell, 1945; Palamós, 1950; Palau Sator, 1843; Regencós, 1945; Sant Feliu, 1869; Serra, 1857; Torrent, 1950; Torroella, 1951; Ullà, 1946; Vall-llobrega, 1954; Verges, 1946; Vulpellac, 1950. En el cas de Begur, les dades procedeixen del cadastre i les hem obtingut de Barbaza, 1988. Finalment, només advertir que hem agrupat Sant Pol amb La Bisbal i Sant Joan amb Palamós, donat que pel segle XX no existien amillaments diferenciats per a cada localitat.

²² I encara caldria aclarir fins a quin punt el fort retrocès de propietaris bisbalencs no és degut a una requalificació de terrenys (tenint present que en els primers amillaments, riquesa rústica i riquesa urbana es declaraven conjuntament) primerament considerats rústics.

És rellevant indicar que la caiguda del nombre de propietaris (veïns o no) singularitza el Baix Empordà respecte altres comarques catalanes. Al Maresme les dades recollides per S. Llobet²³ permeten constatar un increment del nombre total de propietaris respecte mitjan segle XIX. També a les Garrigues²⁴ i al Baix Llobregat²⁵ varen augmentar espectacularment fins quasi duplicar-se. Al Bages, a partir del cas d'Artés, Llorenç Ferrer²⁶ constata un augment dels propietaris de l'ordre del 44%. I al Penedès, els dos municipis analitzats per Josep Colomé²⁷ es multipliquen per 1,5 (La Granada) i per 5 (Castellví), respectivament. En aquest context d'augment generalitzat del nombre de propietaris, la nostra comarca és una nota discordant.

Accés de la població rural a les terres en propietat

Aquesta sensible, tot i que irregular, reducció del nombre de propietaris va anar acompanyada d'un increment de la proporció de veïns propietaris a l'interior de cada localitat. Si a mitjan segle XIX el grau d'accés a la propietat era relativament alt (en l'apartat 4.8 hem considerat que entre el 67 i el 80% de les UF tenien alguna propietat en el municipi on residien), entre aquella data i mitjan segle XIX l'accés de la població rural a la terra va augmentar significativament. És cert, cal advertir-ho, que bona part d'aquest accés pot explicar-se per l'expulsió d'altres petits pagesos del món rural. L'abandonament de la localitat per part de les UFP no-propietàries implicava una millora automàtica de la raó població / propietaris veïns. Però, també cal tenir present que la despoblació dels nuclis rurals va assolir una magnitud notablement superior a la reducció del nombre de propietaris veïns, fet que indica un avenç indiscutible d'aquests. A més, també s'ha de contemplar el fet que entre les UF que varen emigrar, també n'hi havia de propietàries (moviment que afecta negativament la variable que estem analitzant).

El gràfic 6.1 permet visualitzar, municipi per municipi, el comportament de la raó població/propietaris veïns en cadascun dels dos talls cronològics efectuats.

²³ Llobet, 1955

²⁴ Sales, 1994

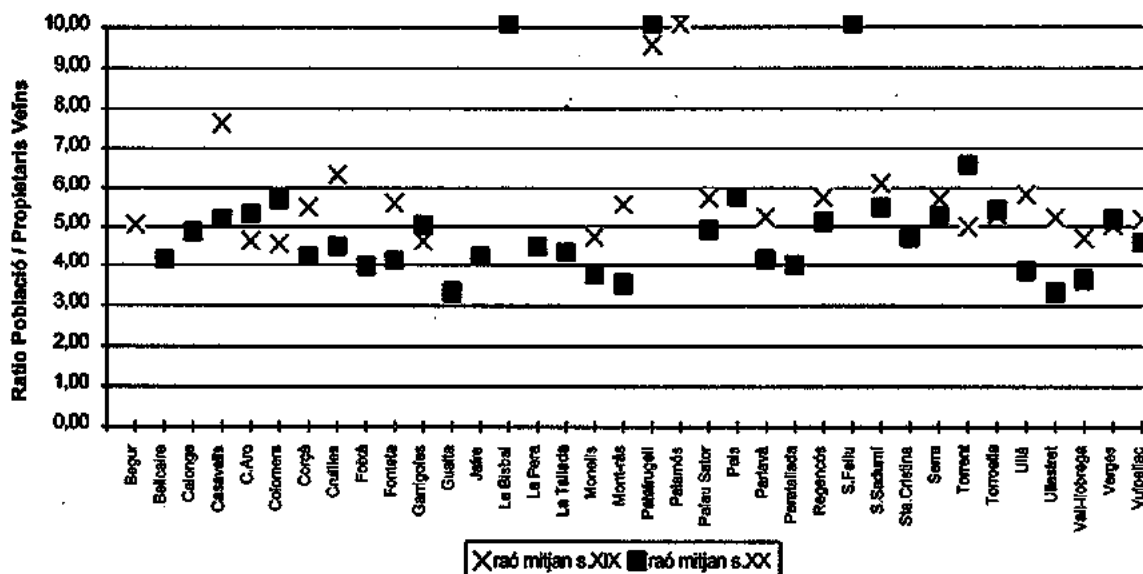
²⁵ Tribó, 1992

²⁶ Ferrer, 1991

²⁷ Colomé, 1992

La raó de mitjan segle XIX, representada per unes aspes, es situa majoritàriament per sobre de la del segle XX (representada per un quadrat). Si excloem les viles i només tenim en compte els municipis amb menys de 2000 habitants, la raó mitjana passa de 5,3 a 4,6 habitants per propietari veí.

Gràfic 6.1 : Canvis en la raó Població / Propietaris Veïns entre mitjan s.XIX i mitjan s.XX

Font : Vegeu taula 5.3. Els valors corresponents a les viles de La Bisbal, Palafrugell, Palamós i Sant Feliu superen en algun moment els 10 habitants / propietari veí. Per millorar la visualització del gràfic s'ha optat per agrupar els valors corresponents a aquestes viles en el marge superior, tot i correspondre'ls un valor més elevat.

El quocient entre població i propietaris veïns només ens aproxima a la proporció real de propietaris, però no ens permet precisar-la amb massa exactitud. En termes econòmics, el que hauríem de considerar com a cèl.lula propietària bàsica és la família, més que els individus. Des de la perspectiva de la reproducció econòmica familiar és un fet contingent qui posseeixi la titularitat de cada bé. El que compta és el conjunt de possessions de cada unitat domèstica. De fet, aquest mateix criteri era el que es posava en joc cada vegada que s'omplien les fulles declaratòries de l'amillament. Habitualment els declarants eren els caps de família, en representació del patrimoni posseït pel conjunt de la UF. Això ens facilita una certa identificació entre el nombre de propietaris veïns i el nombre d'UF propietàries. Però no sempre era així. En situacions excepcionals cadascun dels membres de la UF feia constar llurs

possessions. A Monells, el 1945, un 12% dels casos (7 sobre 58 UF veïnes propietàries) va declarar més d'un membre. La reiteració d'UF entre els propietaris veïns era del 13,5% (tenint en compte que en algun cas els possessors que amillaraven eren tres). Majoritàriament es tractava de situacions familiars particulars (una vídua i una filla, una sogra i una jove, dos esposos casats en segones núpcies i amb fills dels primers matrimonis respectius, un cap de família, la seva esposa i el pare d'aquesta residint junts a la llar paterna del cap,...) en les quals prevalia la conveniència de distingir el patrimoni per evitar embolics successoris futurs.

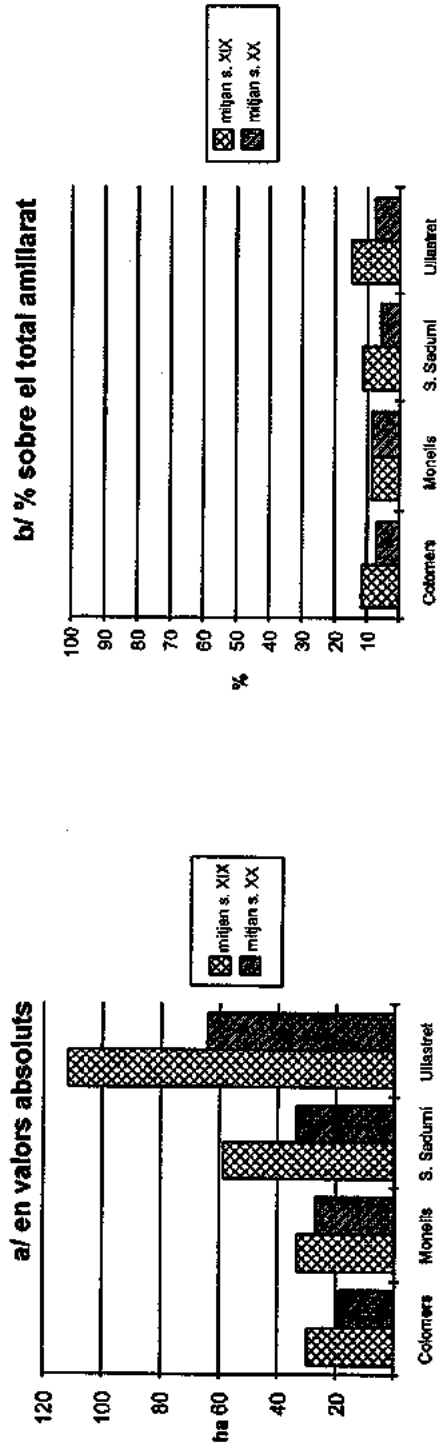
La proporció exacta d'UF propietàries sobre el total d'UF d'una localitat només la podem precisar creuant censos de població amb amillaments per detectar les reiteracions i per conèixer el nombre d'unitats domèstiques de la localitat. Hem realitzat aquesta operació pel municipi de Monells (on s'enregistrava una raó de 3,8 habitants/propietari veí) i hem obtingut, com a resultat, que el 92% de les seves UF constaven com a propietàries en l'amillament de 1943²⁸. Aquesta era una proporció realment elevada : De les 63 unitats censades, 58 tenien algun tros de terra en propietat. Tot i que no podem pas pensar que es repetís arreu la mateixa proporció, probablement sigui correcte interpretar que, en aquelles localitats on la raó habitants/propietaris veïns era inferior a la mitjana, la immensa majoria de les UF veïnes eren propietàries d'alguna extensió de terra, tal com s'esdevé en el cas de Monells.

Reducció de la micropropietat agrícola

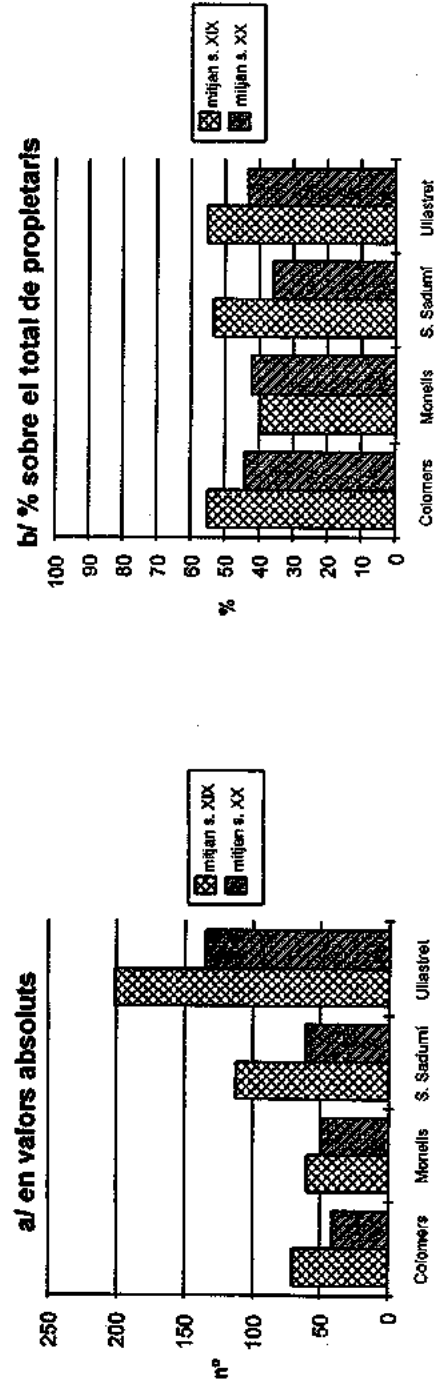
Un altre dels canvis rellevants, en certa mesura vinculat a la disminució del nombre de propietaris, és la reducció del que podem considerar com a micropropietat, és a dir, d'aquells patrimonis amb menys de 1 hectàrea de terra de conreu. Aquest és un tret compartit per les quatre localitats analitzades, tot i que amb matisos diferents.

²⁸ Les dades de població procedeixen del padró d'habitants de 1945 (AHC La Bisbal, fons Monells, 9.1)

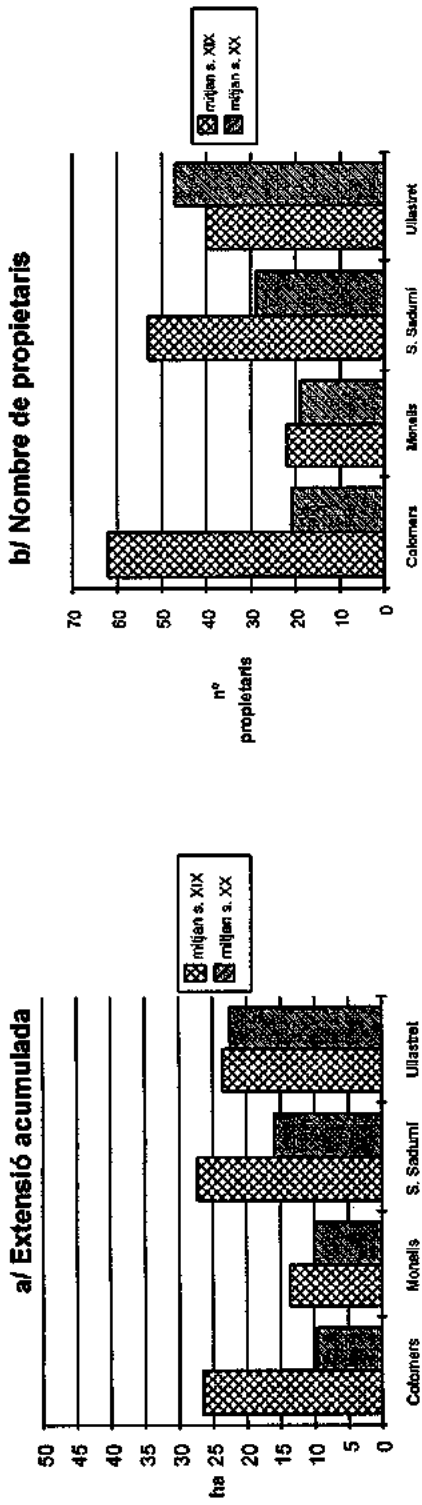
Gràfic 6.2 : Extensió acumulada pels propietaris amb menys de 1 ha de terra de conreu

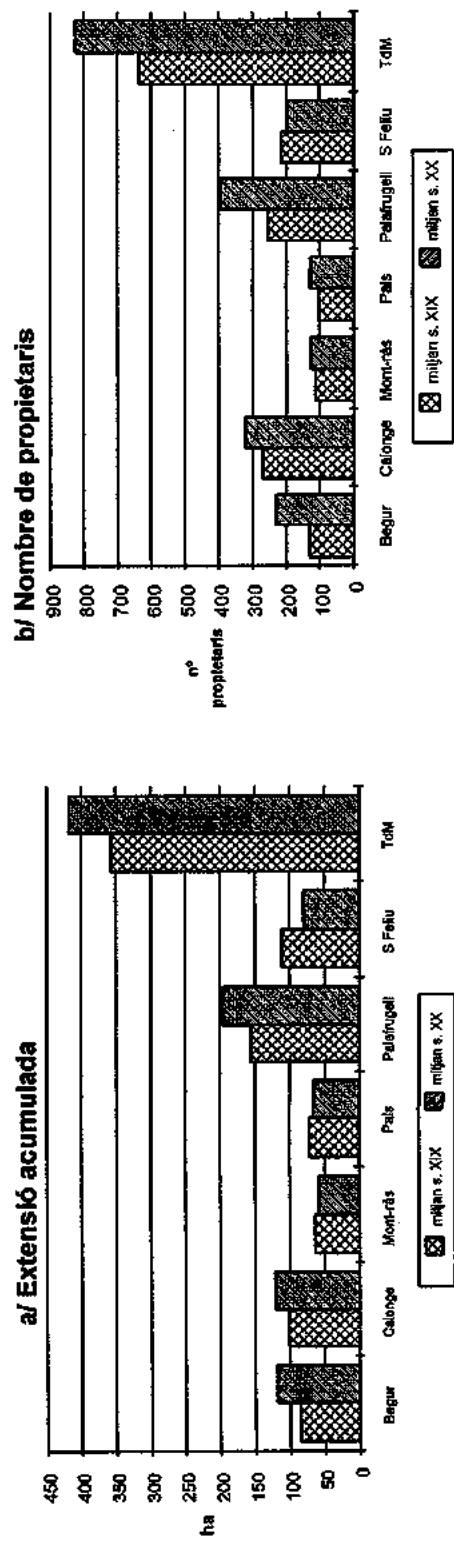
Gràfic 6.3 : Nombre de propietaris amb menys de 1 ha de terra de conreu

Gràfic 6.4 : Propietaris veïns amb menys de 1 ha de terra de conreu (en valors absoluts)

Gràfic 6.5 : Propietaris amb menys de 1 ha de terra al litoral baixempordanès (en valors absoluts)

Font : Barbaça, 1988

Tal com s'observa en els gràfics 6.2 i 6.3 el nombre de micropropietaris i l'extensió que aquests acumulen disminueix significativament en el decurs del període analitzat. A Colomers i Sant Sadurní, bona part d'aquesta reducció es realitza a costa de la propietat veïna. Però, com pot constatar-se en el gràfic 6.4, aquest comportament no es verifica en els altres dos municipis. A Monells i Ullastret, la reducció de la micropropietat no afecta tant els propietaris veïns com els forans.

Cal advertir que aquesta reducció de la micropropietat probablement només va produir-se en aquelles zones que ni varen conèixer processos d'expansió urbana, ni varen experimentar una expansió massa gran de l'àrea irrigada. Les localitats del litoral, una altra vegada, presenten una trajectòria sensiblement diferent respecte l'interior. Tot i l'esbiaix provocat per l'aflorament de superfície oculta (especialment a Begur, Pals, Sant Feliu i Torroella), arreu (excepte S. Feliu) s'observa un augment més o menys important de propietaris amb menys d'una hectàrea i, amb menys freqüència, de les extensions acumulades per aquests²⁹ (vegeu el gràfic 6.5). En el cas de Begur, és important advertir que la informació del segle XIX correspon a l'amillament de 1879 i que entre l'amillament de 1851 i el de 1859 es constata una caiguda dràstica del nombre total de petits propietaris com a conseqüència de l'abandonament del conreu vitícola després de la plaga d'oïdi de la dècada de 1850.

Un augment de la gran propietat?

En termes estructurals la gran propietat aparenta consolidar el seu pes. El punt de partida de cada municipi era molt diferent, en funció de les característiques del territori i de la presència de bosc i erms. Però si fem abstracció d'aquesta diversitat, podem comprovar que arreu les franges que podríem identificar amb la gran propietat no només varen mantenir el seu pes en l'estructura de la propietat sinó que varen tendir a augmentar-lo (vegeu gràfic 6.6). Aquest augment va produir-se de manera més visible a Colomers, on els propietaris amb més de 20 hectàrees de terra varen passar d'acumular el 30% del total amillarat al 41%. Però també es constata a Sant Sadurní, a Monells i, de manera més ambigua, a Ullastret (on l'últim tram de propietaris, els possessors de 20 a 30 hectàrees, va passar tenir el 6% de terres al 13,5%).

²⁹ Les informacions d'aquests municipis procedeixen de Barbaza, 1988

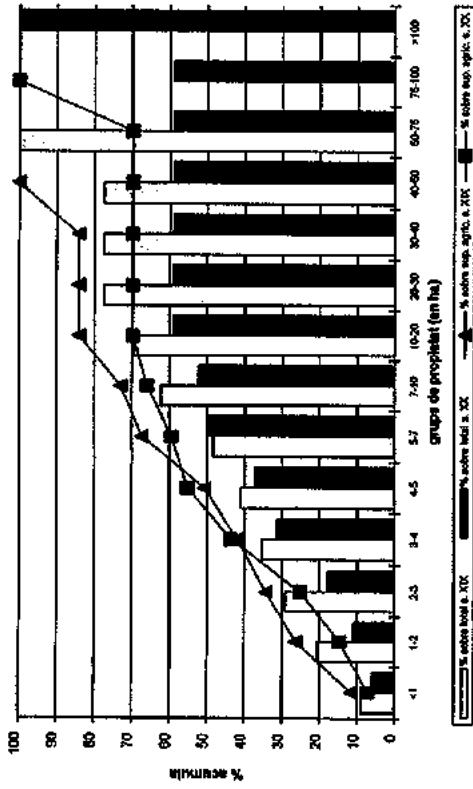
En aquesta ocasió, la trajectòria d'aquestes quatre localitats de l'interior no discrepa amb el que podem constatar en el litoral. Segons les dades d'Y. Barbaza, als municipis de la costa també s'enregistrà un increment del pes relatiu de les propietats més extenses. A Begur les propietats amb més de 25 ha varen passar d'acumular el 4,5% de la superfície amillarada, al 25%; a Calonge, del 29,5% al 34%; a Pals, del 14% al 23%; a Sant Feliu de Guíxols, del 29% al 39%; i a Torroella, del 37% al 60%. Les úniques excepcions foren Palafrugell (on reduïren el seu pes del 18,5% al 15,5%) i Mont-ràs (del 14% al 6%).

La tendència al retrocés de la superfície conreada i, en especial, l'abandonament d'aquelles extensions que havien estat dedicades a la vinya fins el moment de la fil·loxera poden explicar en alguna mesura aquest avenç superficial de les propietats més extenses. Les renúncies a subestabliments de parcel·les de vinya foren molt abundants en localitats com Colomers, a causa de les dificultats per replantar i continuar afrontant, alhora, el pagament del cens. Però aquest avenç de la gran propietat no s'explica només per la reducció de la superfície conreada, ja que la proporció de sòl agrícola en mans de propietaris amb més de 20 o 30 hectàrees de conreu també va continuar augmentant, tal com es mostra en el gràfic 6.7.

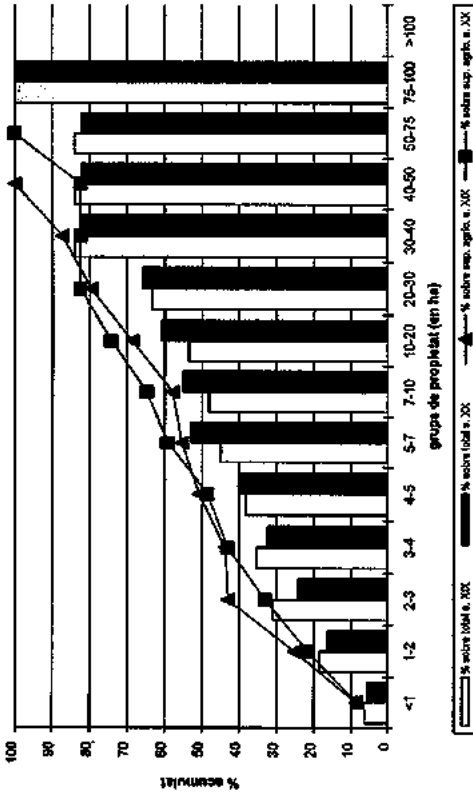
Un altre element que cal tenir en compte per interpretar correctament les dades són les diferències en el grau d'ocultació en els amillaments. És difícil trobar dos amillaments d'un mateix municipi que declarin la mateixa superfície (o que la diferència sigui irrellevant). Succeeix, excepcionalment, amb els amillaments de Sant Sadurní, de Calonge o de Mont-ràs. Però en la resta, les discrepàncies superficials són de certa envergadura i afecten en major o menor mesura els resultats obtinguts. A Ullastret, l'augment de superfície amillarada pot atribuir-se en gran part a la dessecació de l'estany. Però a Colomers, sembla que l'11% de superfície que s'amillara de més el 1948 pot explicar una part del salt fet per la gran propietat en aquesta localitat. En el cas de les dades de Barbaza, és força clar que situacions com la de Torroella de Montgrí només s'expliquen perquè l'extensió amillarada s'havia doblat respecte el segle XIX.

Gràfic 6.6 : Distribució de la terra segons grups de propietat (en % acumulats)

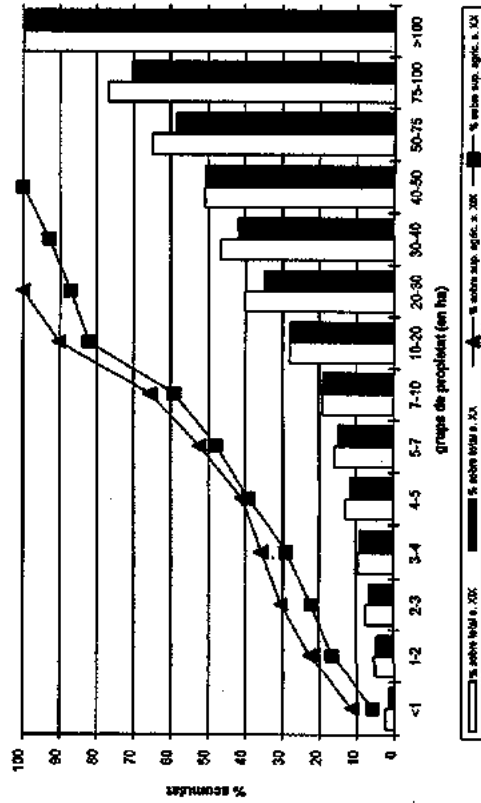
a/ Colomers

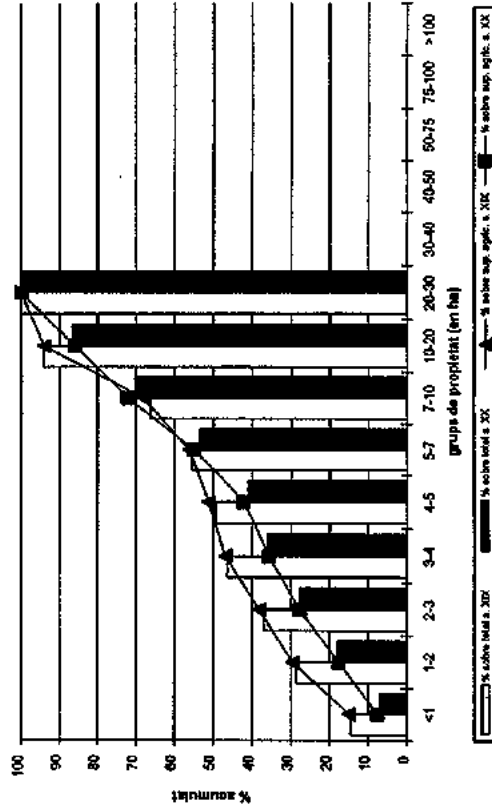
b/ Monells

c/ S. Sadurní

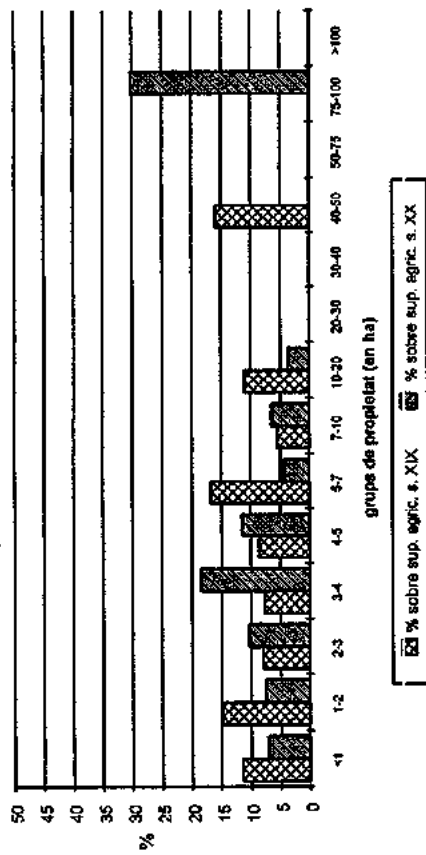

d/ Ullastret

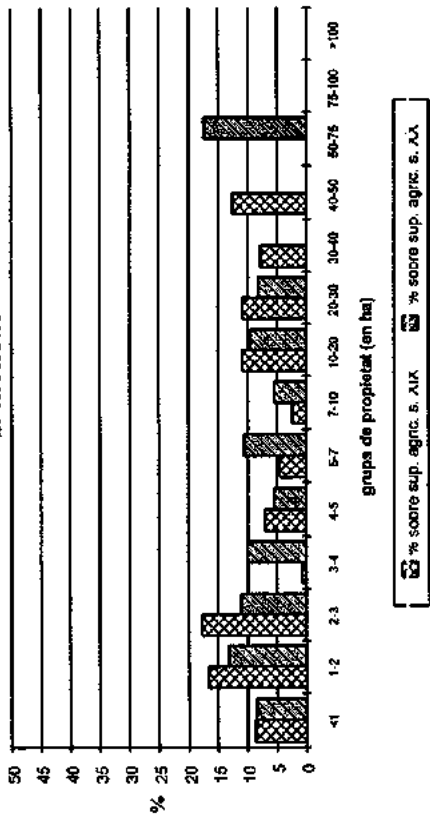

Gràfic 6.7 : Distribució del sòl agrícola segons grups de propietat (en %)

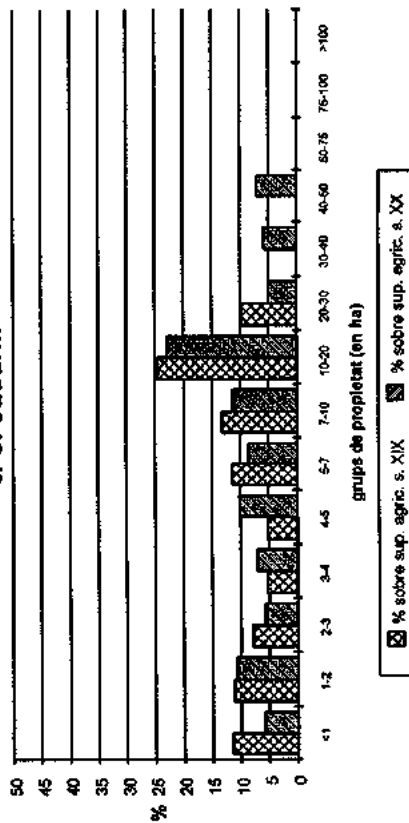
a/ Colomers

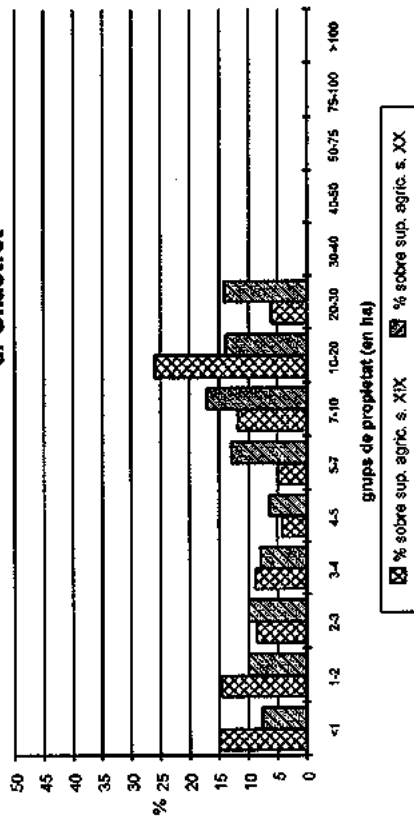
b/ Monells

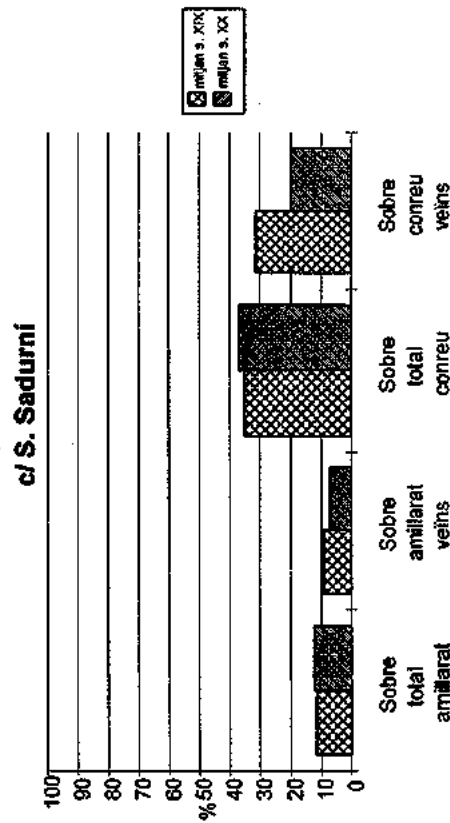
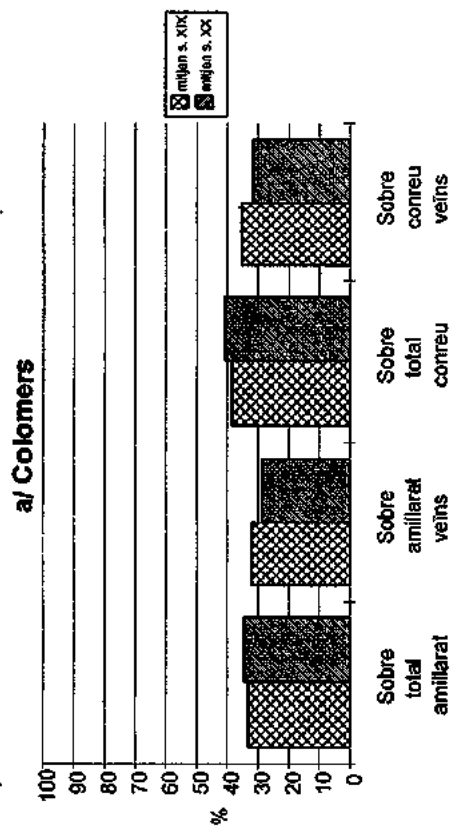
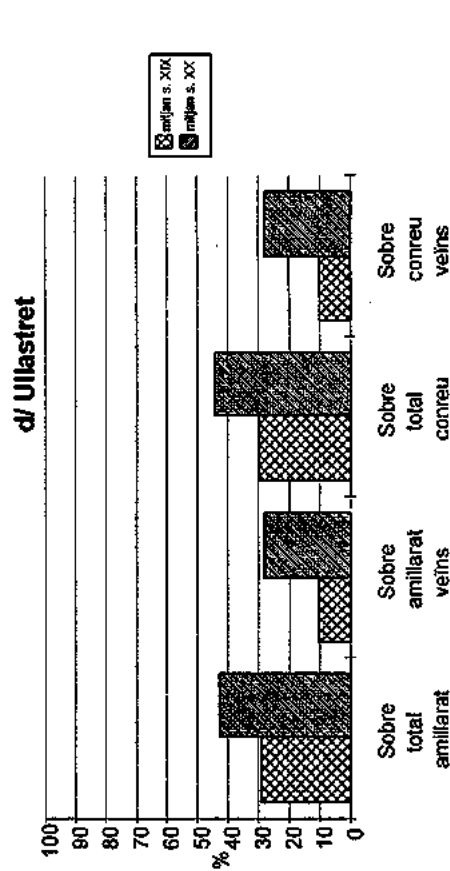
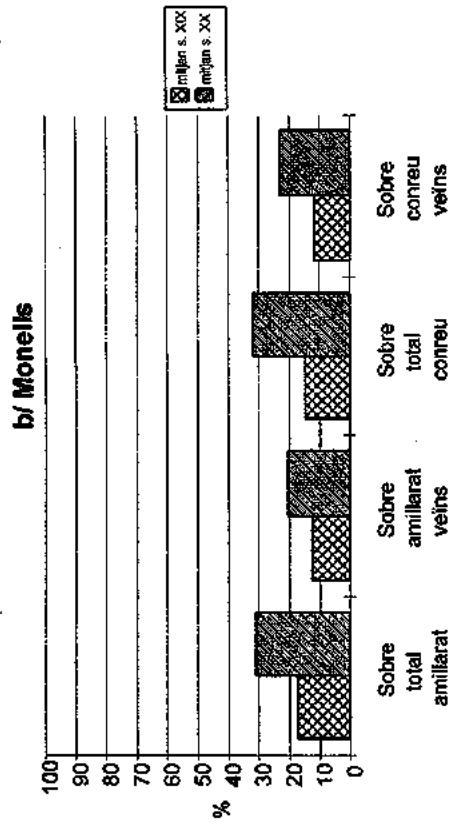
c/ S. Sadurní

d/ Ullastret

Gràfic 6.8 : Evolució del pes de les propietats de 3 a 10 hectàrees (en %)

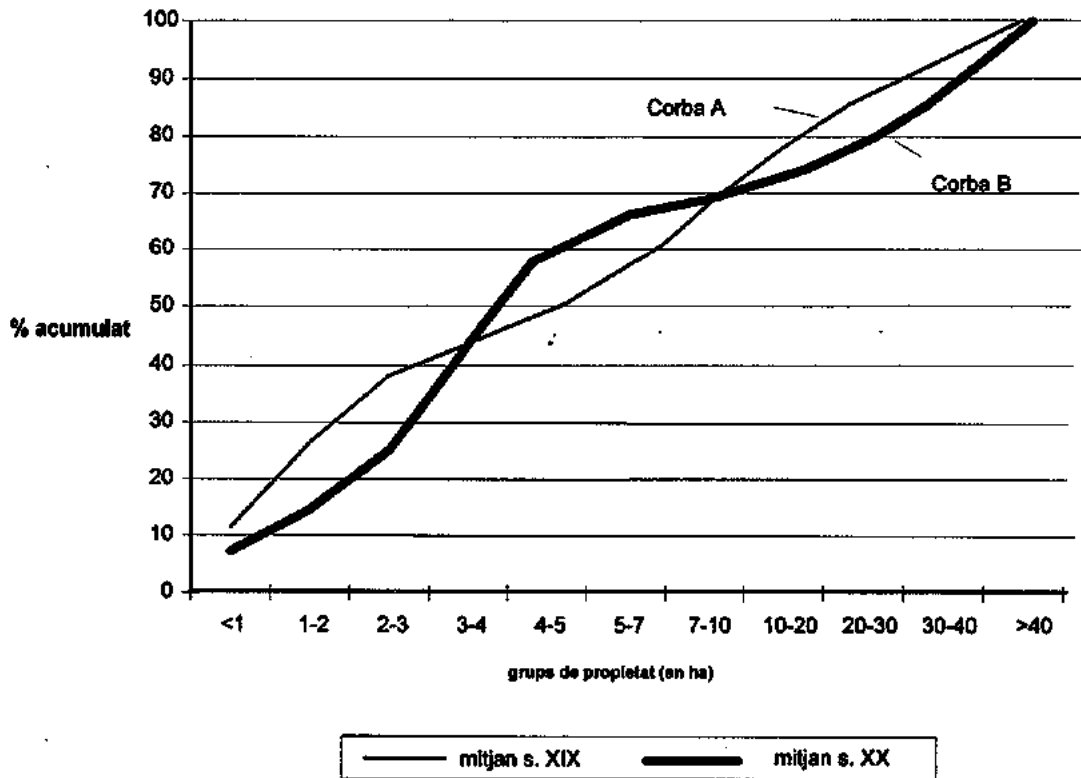
La comparació de les estructures distributives a partir d'amillaraments no permet anar massa més enllà. Aparentment, segons aquestes dades i aquest mètode, ens trobem davant una situació d'increment significatiu del pes de la gran propietat. Cal, però, qüestionar-se altra volta si no estem davant un miratge i cal preguntar-se sobre el significat real d'aquest aparent augment de les propietats més extenses. Més endavant veurem com darrera l'aparent consolidació d'aquelles franges de propietat que podem identificar amb les de la gran propietat el que hi ha és un procés important de recomposició i l'ascens d'alguns propietaris procedents dels nivells immediatament inferiors. Abans, però, acabarem d'analitzar les estructures distributives de la propietat.

Avenç de la propietat pagesa

Hom constata, comparant els amillaraments, un increment més o menys decidit dels grups de propietat més identificables amb la petita i mitjana pagesia. Les trajectòries són singulars en cada localitat, però podem percebre una certa tendència compartida que apunta a una consolidació de la propietat pagesa. Aquesta consolidació no deixa de tenir connotacions ambigües ja que es produeix a través d'un procés històric d'expulsió de població rural i, en certa mesura, en detriment d'un segment de petits propietaris que perden llurs possessions. Però, si es dona algun canvi significatiu en l'estructura de la propietat, aquest és sobretot en benefici dels petits i mitjans patrimonis pagesos que resten actius.

El gràfic 6.7 ens permet una primera aproximació. S'hi pot constatar com determinats nivells de propietat situats entre les 2 i les 10 hectàrees experimenten un creixement notable de la superfície agrícola. Els comportaments no són homogenis : a Colomers varen créixer, sobretot, els nivells més baixos, de les 2 a les 5 hectàrees; mentre a Ullastret, tot i augmentar la superfície de quasi tots els situats entre les 2 i les 10 hectàrees, varen ser els nivells de 5 a 10 ha els que més varen incrementar el percentatge de sòl posseït.

Gràfic 6.9 : Esquematzació dels canvis en la distribució acumulada del sòl agrícola, segons nivells de propietat

El gràfic 6.8 recull amb major claredat aquest canvi. S'hi representa de manera agregada l'evolució dels nivells de propietat entre 3 i 10 ha, tant sobre el total de superfície amillarada com sobre la superfície conreada. Igualment es distingeix el segment de propietaris veïns que s'inscrivien en aquests nivells. S'observen dues trajectòries ben definides. D'una banda, a Colomers i Sant Sadurní el creixement global és molt moderat i no redunda en benefici dels propietaris veïns. D'altra banda tenim els casos de Monells i Ullastret, on aquest avenç de la propietat pagesa és més clar i evident, el creixement global és molt superior, arribant a doblar alguna de les variables analitzades.

A nivell estructural, els canvis es perceben de manera tènue. Però són perceptibles. De manera esquemàtica, i retornant al model de representació utilitzat en el gràfic 6.6, podem afirmar que -pel que fa a la distribució de la superfície conreada- en el decurs del període analitzat es tendeix a passar d'un model de corba acumulativa del tipus A (gràfic 6.9) a un model del tipus B, on, malgrat un cert increment dels intervals superiors, s'observa una ampliació dels grups mitjos, aparentment a costa de la reducció de les franges més baixes de propietaris.

Creixement de la propietat ciutadana

Entendrem per *propietat ciutadana* el conjunt de terres posseïdes per propietaris residents en viles i ciutats en el món rural. Preferim utilitzar aquesta denominació que la de *propietat urbana* per evitar equívocs conceptuals (aquesta darrera es refereix generalment al sòl urbà) i que la de *propietat burgesa* per evitar d'associar automàticament un fet de localització geogràfica amb un grup social. Alguns estudis sobre la propietat de la terra han atorgat un paper rellevant a l'anàlisi de la penetració del capital urbà, identificant aquest amb la presència de propietaris de les principals ciutats i, sobretot, de Barcelona. En un llibre relativament recent, Antoni Segura emfasitza aquest aspecte per acabar conclouent que "*...com en altres indrets, també a Catalunya l'absorció de l'agricultura pel capitalisme passava fonamentalment per la penetració del capital urbà i burges al camp en forma de propietaris -o grans propietaris si es prefereix- de la terra*"³⁰. Val la pena, doncs, que ens hi deturem una mica.

El primer que constatem és que en el decurs del període analitzat es produeix un fort creixement de la propietat ciutadana. A partir dels criteris de delimitació descrits en la nota de la taula 6.4, podem observar com a Colomers, el percentatge de terres en mans d'aquest segment de propietaris passa del no-res al 45%. A Monells i Sant Sadurní, el creixement de la propietat ciutadana també és espectacular (del 2% al 33% i del 0,4% al 56%, respectivament). I a Ullastret, tot i ser menys espectacular, també s'enregistra un salt notable (del 26% al 34%).

La distribució geogràfica d'aquesta propietat ciutadana, però, no segueix pas un comportament uniforme. A Ullastret creix el pes dels propietaris residents a les viles de la mateixa comarca amb més de 2000 habitants, i molt especialment a la seva capital, La Bisbal. La propietat barcelonina o de la resta de la província de Girona, que no era pas massa important, es redueix pràcticament a la meitat. En canvi, a Monells, els qui adquireixen realment importància són els propietaris de la ciutat de Girona i els de Barcelona. A Sant Sadurní es torna a repetir el pes dels propietaris de les viles baixempordaneses, però acompanyats d'una presència important de

³⁰ Segura, 1993 : 75. Vegeu també les conclusions d'aquest autor a la plana 259 de l'obra esmentada. Per un contrast a escala europea de la penetració dels inversors urbans, vegeu Malatesta, 1994

propietaris barcelonins; mentre que a Colomers són els propietaris de la ciutat de Girona els únics que adquireixen una significació realment rellevant.

Taula 6.4 : Propietaris residents a viles i ciutats (extensió posseïda, en ha)

	Colomers		Monells			S.Sadurní		Ullastret		
	XIX	XX	XIXa	XIXb	XX	XIX	XX	XIXa	XIXb	XX
Barcelona		1,2	1		50,7		394	19,9	19,2	9,6
Girona		161,2	0,7	24,5	82		61	7,7	13,3	12,7
Figueres		0,1					1,7	7,2	1,3	
La Bisbal		0,5	7,3	9,3	14,3	4	656,5	163,8	188,8	222,2
Santa Coloma								3,5	3,5	
Calonge			2,1	1,4			63,8		4,9	21,7
Palafugell							4,4		0,6	18,7
Palamós										2,2
Torroella						5,5			6,2	19,6
Cassà Selva				4,5	0,8	veïnatge				2,9
Llagostera					0,7			2,6	3,1	
Ciutats espanyoles							10,6			
Ciutats estrangeres			0,3	0,3						
TOTAL		163	11,4	40	148,5	9,5	1182	204,7	240,9	309,6

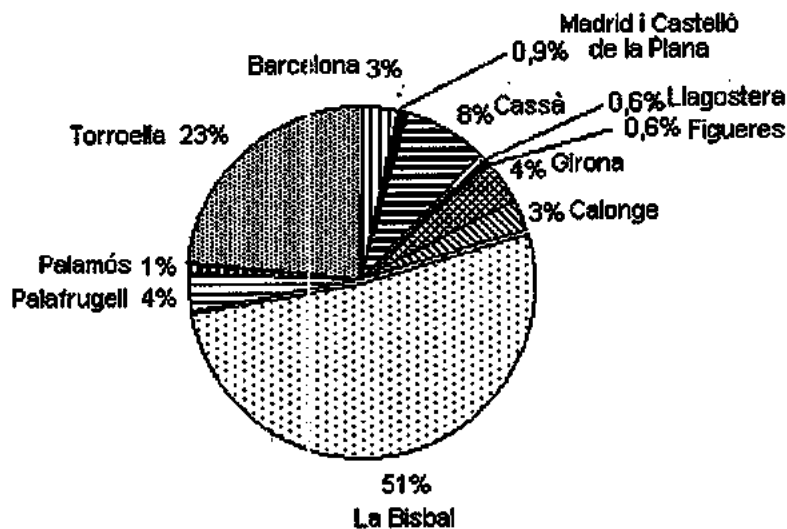
Font : Amillaments (vegeu les referències a la taula 6.1). S'ha adoptat el criteri d'excloure del quadre aquelles viles o ciutats que eren limítrofes al municipi amillat per evitar distorsions. Aquesta exclusió només afecta els propietaris de Cassà amb terres a Sant Sadurní.

Que hagi augmentat el pes de la propietat ciutadana -tant si és bisbalenca, com gironina o barcelonina- no significa necessàriament que s'hagi produït una penetració de capital urbà a la recerca d'inversions en sòl agrícola o forestal. L'increment d'aquesta variable pot deure's a dos moviments de naturalesa completament diferent : (a) les compres de terres efectuades per sectors urbans i, molt especialment, per sectors burgesos i (b) l'emigració dels propietaris rurals (i molt especialment dels grans propietaris) cap el món urbà. Segons tots els indicis allò que va prevaler va ser el segon dels moviments apuntats.

És obvi que de compres de terres n'hi varen haver, però la magnitud d'aquestes només ocasionalment fou important. A Sant Sadurní una part de les propietats barcelonines ens consta que varen formar-se a partir de compres recents (en concret, els patrimonis de Narcís de Carreras, que va comprar 35 ha a M. Alsina, i de Josep Gironès Illas, de Badalona, que va comprar 88 ha a

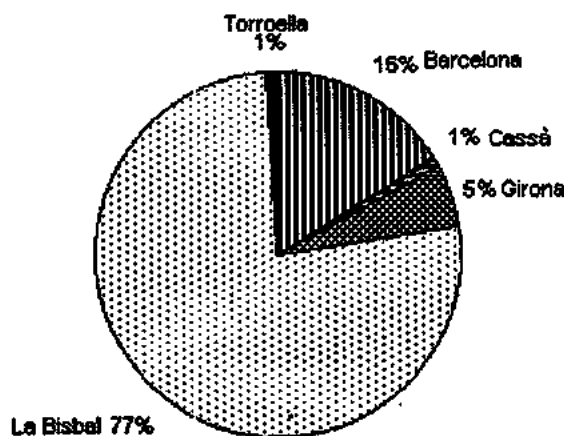
M. Torroella³¹), però les altres grans propietats ciutadanes s'expliquen per canvis de residència dels successors dels propietaris del XIX.

Gràfic 6.10 : Localització dels compradors de terres amb residència urbana, 1880-1940

Font : Apèndixs a famillament corresponents al període 1880-1940 dels municipis de Casavells, Monells, Palafugell, Palamós, Parlavà, Peraltada, Rupà, Sant Sadurní, Torrent, Ullastret i Vulpellac

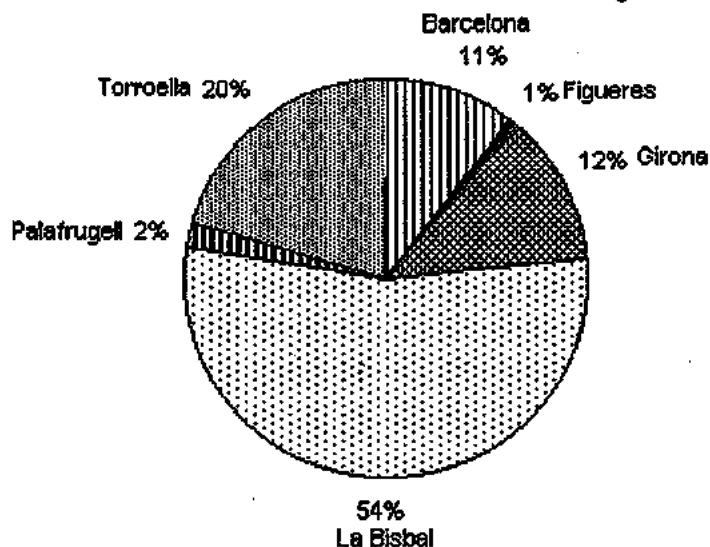
Gràfic 6.11 : Localització dels compradors de terres de Monells amb residència urbana, 1864-1940

Font : Registre de la Propietat, Monells

³¹ La informació procedeix dels apèndixs a l'amillament de les dues localitats. No sabem la data exacta de cada compra, però varen ser donades d'alta el 1943 i el 1954, respectivament.

Gràfic 6.12 : Localització dels compradors de terres d'Ullastret amb residència urbana, 1864-1940

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

L'anàlisi del mercat de la terra ens permet constatar que no va haver-hi cap moviment massiu d'inversions cap el món rural. Els apèndixs a l'amillament (que enregistren les altes i baixes d'aquests documents fiscals), tot i no ser massa precisos ni exhaustius, apunten en aquest sentit (gràfic 6.10). Entre les 1862 hectàrees objecte de compra-venda anotades abans de 1941 als apèndixs de Casavells, Monells, Palafrugell, Palamós, Parlavà, Peratallada, Ruplà, Sant Sadurní, Torrent, Ullastret i Vulpellac, només 274 (el 15%, aproximadament) varen ser adquirides per compradors residents en alguna vila o ciutat. La major part eren baixempordanesos : el 82% foren comprades per ciutadans residents a La Bisbal, Torroella, Palafrugell, Calonge o Palamós. Les compres efectuades per veïns de Barcelona foren molt poc rellevants (3%) i també les dels veïns de Girona (4%).

Amb molta major precisió (tot i que l'esforç de buidatge és enormement superior), les transferències de terres inscrites en el registre de la propietat confirmen la mateixa idea. A Monells, el 28% de les 270 hectàrees alienades per compra-venda entre 1864 i 1940 foren adquirides per compradors ciutadans. I a Ullastret, de les 732 ha venudes en el mateix període, els compradors ciutadans n'adquiriren el 23%. Els gràfics 6.11 i 6.12 mostren que la major part de compres les varen realitzar vilatans de la mateixa comarca del

Baix Empordà (el 78% i el 76%, respectivament). Però tan rellevant com això és que si fem un saldo entre allò comprat per i allò venut per ciutadans, el resultat és clarament desfavorable a aquests. A Monells, els propietaris residents a viles i ciutats varen adquirir 77 ha i en varen vendre 107 en el mateix període. I a Ullastret, en compraren 172, però en vengueren 176.

L'elevada proporció de propietat ciutadana que consta en els amillaraments de mitjan segle XX s'ha d'atribuir, en conseqüència, al flux migratori que va desplaçar la població propietària des de les localitats rurals cap a les ciutats i, sobretot, cap a les viles industrials i comercials de la mateixa comarca. Aquest moviment va afectar tant a petits com a grans propietaris, tot i que els primers tendien a desprendre's més fàcilment del seu patrimoni. El trasllat dels hisendats rurals a viles i ciutats no era pas un fenomen nou, a mitjan segle XIX. S'havia anat produint des de finals del XVIII i, amb especial intensitat, al llarg de la revolucionada primera meitat del XIX. L'emigració dels rics a ciutat, tal com resava un titular de premsa, s'havia arribat a plantejar com un problema social preocupant ja a mitjan XIX. Un anònim N.G.M. el 1853 publicava un petit opuscle dedicat íntegrament a advertir als hisendats de les conseqüències que havia de tenir aquest abandonament de les cases pairals. "*¿Se ofrece algun inconveniente á que un hacendado rural traslade su domicilio á pueblos urbanos?*", començava preguntant en el primer capítol del llibre per respondre tot seguit i de manera catequètica: "*Se ofrecen muchos, muy graves, y de varias especies*"³². Probablement aquest procés d'èxode selectiu va continuar durant la segona meitat del segle XIX. Reiteradament s'alçaven veus per recordar-ho. Just en el tombant de segle, l'olotí Marià Vayreda, membre d'una família ben emparentada amb l'Empordà, convertí l'absentisme d'aquesta aristocràcia rural en un dels problemes centrals d'una novel·la que alhora que ficció literària pretenia ser un programa doctrinari de regeneració del camp català³³. Uns anys abans el propietari del Mas Cancell de Gualta (Carles Bosch de la Trinxeria) ho havia plantejat a *L'Hereu Noradell*³⁴. I, no és rar trobar articles de queixa o de crítica durant les primeres dècades del segle en les

³² N.G.M., 1853 : 7

³³ Ens referim a *Sanch Nova*, novel·la acabada el 1900 i que va donar lloc a una publicació olotina amb el mateix nom.

³⁴ Bosch de la Trinxeria, 1889.

planes de les múltiples publicacions vinculades a l'emergent sindicalisme agrari³⁵.

Algunes d'aquestes publicacions insistien en assenyalar els períodes revolucionaris del vuit-cents (inclòs el de 1868-74) com a etapes clau en l'abandonament del món rural³⁶. Però, si el procés arrenca de moments anteriors als que nosaltres analitzem, per què el percentatge de propietat ciutadana en els amillaments del XIX és tan baix? Probablement ens trobem davant un miratge provocat per l'aplicació rígida del concepte de residència que fa la mateixa documentació. En l'apartat 4.3 hem posat de relleu les ambigüitats en la determinació del domicili dels hisendats. La ruptura amb la residència rural no fou, necessàriament, brusca. Moltes famílies alternaven les estades al mas o a la pairalia amb les estades a la ciutat. En la documentació de les dècades de 1870 i 1880, per exemple, l'hisendat Miquel Negre de Traver tan aviat consta domiciliat a Sant Sadurní com a La Bisbal. Si no fos perquè no anaven amb la casa a coll, alguns casos ens sentiríem temptats de qualificar-los de nomadisme. Joaquim Camps i Garriga, el propietari més gran de Monells, vila on havia nascut, ens consta que durant la dècada de 1850 residia tant a Figueres com a Sant Llorenç de la Muga. Després de la seva mort, el 22 de gener de 1862, la seva esposa Paula Armet va residir durant una temporada a Monells i a partir de 1864-1865 va traslladar-se a Barcelona. Malgrat els canvis de domicili, a l'amillament de Monells de 1865 consten com a veïns de la localitat. I varen continuar figurant-hi en el de 1881. Probablement hi feien estades, però mai varen ser-hi censats³⁷ ni empadronats. Tot i així, l'hereu del patrimoni, Albert Camps i Armet, insistia en declarar-se veí de Monells cada vegada que signava una escriptura davant notari. Les seves raons tindria. Entre elles, la de ser candidat a Corts pel districte³⁸.

³⁵ Vegeu, com a mostra, Gusi, 1909 i Mir, 1911a i 1911b. Vegeu també Planas, 1994b. Com a contrast, té interès la interpretació i justificació que la patronal agrària barcelonina dóna a l'exòde dels propietaris a IACSI, 1912.

³⁶ Gusi, 1909

³⁷ Amb l'excepció del cens de 1897

³⁸ El patrimoni de la família Camps-Armet va passar a mans de la Diputació de Girona (que el 1943 constava com a principal propietària de la localitat) en virtut de la donació feta per Albert Camps i Armet a l'Hospital de Girona. Albert Camps va morir el 1923, als 74 anys, solter i sense descendència legítima. En el testament signat el 9 febrer 1922 (not. Gabriel Faura Marquet, de Barcelona) va llegar a l'Hospital Provincial de Girona els bens immobles, censos i censals que posseïa als municipis de Monells,

En conclusió, tot i que el creixement de la propietat ciutadana és innegable, la comparació entre els amillaraments del vuit-cents amb els del nou-cents ho deforma i exagera. D'altra banda, si bé és obvi que aquest procés es produeix paral·lelament a l'avenç de les relacions capitalistes en el món rural i, en certa mesura, n'és una conseqüència, les dades no verifiquen -al contrari- que es produís una penetració significativa de capital urbà a través d'inversions en la compra de terres. El creixent pes de la propietat ciutadana s'explica, sobretot, pel canvi de residència de diferents segments de població propietària, més que per una intervenció urbana i burgesa sobre el mercat de la terra.

6.2 La gran propietat : entre la recomposició i el desmantellament

Hipòtesis

En l'apartat anterior hem observat com els amillaraments ens conduïen a la deducció que la gran propietat havia avançat sensiblement en el període comprès entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX. Hem advertit que alguns elements podien distorsionar la nostra percepció, en especial l'afflorament de superfície oculta, però aquest no és l'únic aspecte que cal tenir en compte per a una correcta interpretació de les dades. Ens cal davallar a una escala de detall que permeti la identificació concreta dels individus i dels patrimonis per analitzar amb més solidesa la direcció i la magnitud dels canvis. Fent-ho així ens endurem la primera sorpresa : l'aparent avenç de la gran propietat fou un procés molt més complex, que va implicar un notable retrocés dels grans patrimonis d'hisendats locals, sovint en favor de patrimonis pagesos que lentament enfortiren llur posició com a propietaris.

El que sostindrem a continuació pot resumir-se en les següents proposicions:

Banyoles i Madremanya, establint l'usdefruit pel seu germà Carles fins la mort d'aquest (que va produir-se el 1939).

- (a) Una porció significativa dels grans propietaris rendistes (hisendats) de mitjan segle XIX va veure disminuir sensiblement el seu patrimoni al llarg del període analitzat.
- (b) Aquesta disminució patrimonial s'ha d'atribuir no només a fraccionaments hereditaris o a establiments emfitèutics (que podríem considerar una continuació de les estratègies rendistes set-centistes i vuitcentistes), sinó també a l'alienació -per venda- de parcel·les de terra.
- (c) Una altra part, també significativa, de patrimonis corresponents a grans propietaris rendistes va mantenir, amb poques variacions, la seva integritat.
- (d) Parcialment les pèrdues enregistrades pels vells grans patrimonis foren absorbides per altres grans patrimonis. En aquest sentit, pot afirmar-se l'existència de moviments de recomposició en el si de la gran propietat.
- (e) Però els patrimonis d'hisendats que varen experimentar increments superficials notables foren, comparativament, pocs en nombre. Al seu costat, constatem la irrupció d'alguns nous grans propietaris, que generalment adquiriren -per compra- només una porció de les terres dels vells patrimonis que es desintegraven.
- (f) L'altra porció d'aquests vells grans patrimonis fou adquirida, a través de compra-ventes més que d'establiments, per famílies pageses. Es pot constatar un flux de sòl, sobretot agrícola, que havent estat originàriament -a mitjan segle XIX- propietat d'hisendats, fou apropiat per patrimonis pagesos a través del mercat de la terra.
- (g) Les proposicions anteriors ens obliguen a reinterpretar les dades procedents dels amillaments respecte de les propietats superiors a les 20 hectàrees i a qüestionar la seva utilitat com a indicador de l'evolució seguida pels grans patrimonis rendistes.

Qüestions de mètode

Per a poder demostrar la veracitat d'aquestes proposicions haurem de canviar de perspectiva. Les fonts cadastrals existents continuen essent la base del treball, però utilitzades de manera més flexible i contrastada (amb les dades del registre de la propietat). Una primera rigidesa que haurem de suprimir és l'assimilació de les propietats amb més de 20 hectàrees amb la grans propietats. Anteriorment hem definit la gran propietat com aquella que

conté una extensió massa gran per ser explotada per una família sense altre ajut que la contractació esporàdica d'assalariats (fins a un límit que sol fixar-se en el 25% del total de necessitats laborals). Això ens ha portat a determinar que a mitjan segle XIX el sostre d'una explotació familiar era de 20 hectàrees de conreu. Més enllà d'aquesta extensió, ens trobem, per tant, amb la gran propietat. Una aplicació massa rígida d'aquest criteri, que en una primera aproximació pot ser d'utilitat, ens condueix a problemes importants. En destaquen tres :

- El concepte de gran propietat es converteix en un calaix de sastre on hi tenen cabuda des del propietari d'un sol mas que, a més de residir-hi, l'explota directament, fins els grans propietaris provincials que acumulen cinc, deu o més masos, que deleguen l'administració de les finques a un procurador i que viuen dels fruits pagats pels seus masovers i arrendataris.

- Si apliquem estrictament aquesta definició, es buida de contingut la mitjana propietat, donat que el segment social que més podria identificar-se amb la aquella, el dels que s'autoqualificaven de *pagès propietari*, sovint sobrepassava les 20 hectàrees de conreu, com hem constatat en l'apartat 4.6.

- I, finalment, donat que les reduïdes dimensions de molts municipis impedeixen una correcta percepció no ja de les grans propietats agregades a nivell provincial o comarcal, sinó d'aquelles unitats d'explotació que es troben ubicades en dos o més municipis, un percentatge significatiu de finques d'hisendats pot passar-nos desapercbut.

L'únic mètode d'anàlisi que pot proporcionar-nos la solidesa necessària és la reconstrucció individualitzada de cada patrimoni. Després d'haver mirat els amillaments per tots costats, hem arribat a la conclusió que només es pot avançar si aproximem la nostra lupa d'observació a l'individu, al propietari, a la família. És així que podrem analitzar amb rigor les transformacions que es varen produir en la propietat de la terra i que podrem vincular aquests canvis a grups socials reals. Òbviament, aquest mètode té els seus costos i les seves dificultats. No sempre és fàcil la identificació, reconstrucció i seguiment dels patrimonis al llarg de gairebé un segle. Sovint canvia el cognom del titular, o es confonen els titulars de varies famílies amb el mateix cognom. Cal en primer lloc reconstruir la genealogia de cada unitat familiar per a poder situar correctament un propietari en una línia secular de filiació. Això és relativament senzill (tot i la seva laboriositat) quan la família és veïna del mateix municipi

amillarat. Els censos i padrons -i els registres parroquials quan aquests no es conserven- permeten de realitzar-ho. Però amb els propietaris forans, hem hagut de recórrer a fonts alternatives : els apèndixs a l'amillarament, el Registre de Finques Expropiables, la documentació notarial ... i, puntualment, el Registre de la Propietat. Excepte uns pocs casos, es pot aconseguir amb èxit no només la reconstrucció genealògica de la família, sinó també la seva identificació social.

Aquest darrer element ha estat un objectiu que hem perseguit especialment. Els canvis i les permanències en la propietat de la terra revelen transformacions o estabilitats socials que van més enllà de la distribució entre grans i petits propietaris. És important conèixer si els propietaris del sòl eren hisendats, botiguers, artesans o pagesos. Les fonts fiscals no ens informen sobre aquestes qüestions. Ens parlen de petits i grans propietaris, sabem quan tenien i on vivien, però no en què treballaven ni, en definitiva, qui eren. Potser als historiadors del segle XVIII els pot estranyar que posèm èmfasi en la necessitat d'identificar socialment cada família perquè en la seva documentació ho sol explicitar molt més clarament. Però a mesura que avancem cap el present, aquesta tradició es va diluint. Primer en la documentació administrativa, però acabarà per afectar també la documentació judicial, la notarial i els registres públics d'aquesta.

Aquesta reconstrucció individualitzada de cada patrimoni ha partit de les superfícies declarades en cadascun dels amillaraments buidats. Això ha permès obtenir almenys una imatge inicial i una imatge final sobre l'extensió del patrimoni. En alguns casos, s'ha contrastat i verificat amb les extensions inscrites al registre de la propietat del mateix municipi amillarat. Aquesta comparació estàtica, però, és insuficient per a una correcta comprensió de les alteracions experimentades per cada patrimoni. Per això, complementàriament, hem realitzat un buidatge de dos tipus de fonts documentals que ens permeten aproximar-nos al mercat de la terra : els apèndixs als amillaraments i les operacions d'alienació per causa onerosa que constaven en el registre de la propietat.

Els apèndixs són una documentació de buidatge relativament simple i ràpid, però tenen moltes llacunes. Entre 1880 i 1936 l'apèndix d'Ullastret, per exemple, enregistra operacions que afecten un total de 390 hectàrees, mentre que la superfície afectada per operacions inscrites en el registre de la propietat durant el mateix període fou de 607 hectàrees. Tenint en compte que la

inscripció de finques al registre no és un precepte obligatori³⁹ i que, per tant, no pressuposa la inclusió de la totalitat de la superfície del municipi, la fiabilitat dels apèndixs decau en contrast.

El Registre de la Propietat és una font més precisa, sòlida i útil que els apèndixs⁴⁰. Tot i la voluntarietat de la inscripció, el seu abast en termes superficials és considerable. Segons una estimació dels mateixos registradors, una vintena d'anys després de la creació del Registre⁴¹ es calculava que al partit judicial de La Bisbal la proporció probable de propietat rústica inscrita era del 78,15%⁴². El principal problema del Registre és la laboriositat i -almenys en el nostre cas- els inconvenients generats per una font que requereix llargues hores de buidatge en condicions que han estat pensades per a la fotocòpia taxada més que per a l'activitat investigadora. Tot i així, l'extraordinària riquesa d'aquesta font, que permet suplir els impediments legals per accedir a les actes notariales, justifica sobrerament les incomoditats i la feina.

Per acabar amb aquestes notes sobre el mètode de treball utilitzat, només resta advertir que no hem pas pogut treballar arreu amb el mateix nivell de detall i exhaustivitat. De les quatre localitats analitzades en l'apartat anterior, només hem accedit al Registre de la Propietat d'Ullastret i de Monells. És en aquestes i, sobretot, a Monells, on hem reconstruït amb major precisió l'evolució de cada patrimoni. A Monells, fins i tot hem observat la trajectòria d'aquelles famílies que no posseïen terra. Tot i que alternarem la informació obtinguda en els quatre municipis, és de Monells i d'Ullastret d'on podrem extreure les conclusions més sòlides sobre els canvis i les continuïtats en la

³⁹ Tot i que la llei hipotecària ha sofert algunes modificacions en aquest punt d'ençà la seva promulgació (1861), ha conservat el criteri de la inscripció declarativa i no pas el de la inscripció constitutiva. Això implica que, amb algunes excepcions (actes en perjudici a tercers i hipoteques voluntàries), es dona valor jurídic a l'acte de creació, transmissió, modificació o extinció d'un dret independentment de si està o no enregistrat. La inscripció en el Registre de la Propietat no crea el dret, només el fa públic (Casso, 1946 : 102-107)

⁴⁰ Per un altre exemple de les possibilitats ofertes pel Registre de la Propietat, vegeu Robledo, 1981.

⁴¹ El Registre de la Propietat fou creat per la Llei Hipotecària de 1861 i en substitució de la setcentista Comptaduria d'Hipoteques.

⁴² Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, 1889 : 149. El nombre de finques rústiques inscrites el 1886 ascendia a 20.695 i el nombre total de propietaris subsistents a favor dels quals estaven inscrits drets reals, finques rústiques o finques urbanes era de 18.579 (xifra que inclou, necessàriament, repeticions dels individus que posseïen béns o drets en més d'un districte municipal).

propietat agrària. Reprenem el fil aplicant aquesta reconstrucció individualitzada i casuística sobre les grans propietats.

Visió general

El resultat obtingut amb l'aplicació d'aquests criteris metodològics està recollit en les taules 6.5, 6.6, 6.7 i 6.8. En cadascun d'ells es sintetitza l'evolució dels patrimonis més grans de la localitat i, en el cas d'Ullastret i Monells -fent honor a la flexibilitat que abans predicàvem-, també el d'aquells hisendats que, tot i no posseir una extensió massa gran a la localitat, hem pogut identificar com a tals. Pel municipi de Sant Sadurní hem variat lleugerament els criteris d'aïllament donat el pes específic que en aquell municipi tenia la propietat forestal. En aquest cas hem optat per resseguir només aquells patrimonis que en algun moment havien tingut una superfície conreada superior a les 10 hectàrees. Això ha comportat que rebutgèssim força casos (algun d'ells amb extensions superiors a les 200 ha), però hem aconseguit que el resultat fos més representatiu de l'evolució seguida pels patrimonis agraris.

Ullastret és un observatori immillorable per a una imatge de conjunt. Tot i les reduïdes dimensions d'un territori que a penes supera els 10 km², el nombre d'hisendats i grans propietaris comarcals amb terres en aquesta localitat és molt elevat. Molts d'ells, certament, només posseïen algunes petites parcel·les, però com que sovint estaven integrades dins masos dels municipis limítrofes, són un indicatiu del que estava succeint en aquestes heretats.

Ullastret presenta un altre tret peculiar que afecta plenament el pes de la gran propietat : l'operació de dessecació i repartiment de l'estany que ocupava bona part del terme municipal va beneficiar especialment els grans propietaris forans. Ja el 1787, el primer repartiment de terres guanyades a les aigües va repercutir sobretot a favor dels propietaris més grans de la localitat perquè el criteri de distribució fou la quota pagada en concepte de cadastre⁴³. A

⁴³ Matas, 1987. L'extensió repartida fou de 84,5 ha, set de les quals corresponien a un petit turó (Les Garrigues) i la resta a les terres que deixaren de ser pantanoses mercès a la canalització i drenatge de les aigües del Daró. Aquest primer repartiment va estar motivat no només per la pressió dels veïns (que en un moment de forta pressió demogràfica, pugnaven per accedir a la possessió estable de terra), sinó també per la possibilitat d'eixugar els deutes municipals i de rescatar el moll que el Comú havia venut a carta de gràcia, el 1786, a la Universitat de Casavells, amb els diners recaptats en concepte d'entrada

diferència d'aquest primer repartiment, quan la R.O. de 17 de novembre de 1849⁴⁴ autoritzi la dessecació completa de l'estany i l'ajuntament es proposi realitzar una nova distribució de terres, els criteris inicials seran igualitaris. A tots els veïns i propietaris interessats en participar en l'empresa de dessecació els pertocava un lot similar de terra. Tanmateix, aviat varen començar a operar mecanismes de redistribució i concentració d'aquests lots que revertiren en favor d'una quinzena de famílies d'hisendats. Al capdavant, aquests grans propietaris varen apoderar-se del 86% de les terres que havien estat repartides entre 1855 i 1859. L'explicació central d'aquest procés rau en el caràcter del projecte de dessecació. Per manca de recursos o de voluntat, tant li fa, la institució que posseïa les terres de l'estany -l'ajuntament- i que va decidir sobre el seu repartiment mitjançant minúsculs establiments emfitèutics no va interessar-se pas per participar en les obres de desguàs i condicionament dels terrenys. Els cent onze interessats en rebre una porció de les 78 hectàrees que es preveia dessecar varen haver de constituir-se en societat (Sociedad La Laguna) i fer-se càrrec de les despeses que una obra d'aquesta magnitud comportava. La incapacitat d'afrontar el primer pagament (50 pessetes) va comportar una retirada immediata de 45 dels associats i les seves terres redistribuïdes entre els 66 que restaven, els quals havien d'afrontar el dèficit generat per la retirada dels primers. Això va comportar l'oposició de la major part (41 sobre 66) dels veïns, que *"no estaban en disposición de seguir haciendo desembolsos"*⁴⁵, els quals negociaren amb els quinze restants el manteniment dels drets sobre una vessana (0,2 ha), cedint la resta, a canvi de no haver de realitzar cap altre pagament (inclosa l'entrada de l'establiment). Els quinze hisendats varen, d'aquesta manera, apoderar-se de la major part de superfície de l'estany (i varen continuar ampliant-ho amb petites compres realitzades en el període comprès entre el repartiment i la fi de les obres de dessecació) i varen fer-se amb el control de la junta directiva de la societat, que encara el 1927 estava formada quasi totalment per hisendats forans⁴⁶. Això explica una part dels increments de superfície que molts patrimonis de la

dels establiments. Els criteris de repartiment foren jeràrquics : a cadascú li va correspondre el que pagava per cadastre i s'incloua tant a veïns com als forans que posseïssin finques amb anterioritat al repartiment. Els grans propietaris varen ser, per tant, els grans beneficiaris d'aquest repartiment.

⁴⁴ Publicada al BOP el 12 desembre 1849. Aquesta R.O. autoritzava l'inici de les obres, prèvia declaració formal de tractar-se d'una obra d'utilitat pública *"bajo el doble concepto de sanidad e interés del país"*

⁴⁵ AHC La Bisbal, Ullastret, Societat La Laguna, lligall 1.1, *"Repartimiento..."* de 22 maig 1855

⁴⁶ Per una informació més detallada, vegeu Saguer, 1990

taula 6.5 enregistren entre l'amillament de 1860 i 1881. Una altra bona part ho explica l'augment de superfície oculta (de 777 ha amillarades el 1860 es passa a 913 ha el 1881, de les quals només un fragment correspon a l'estany).

Taula 6.5 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 hectàrees a Ullastret (1860-1946)

Patrimoni	qualificació social	Extensió amillarada (ha)			tendència	Observacions
		1860	1881	1946		
Aldrich	hisendat	25,2	33,3	0	∇ X	Embargat i venut 1902
Bou / Fina	hisendat	8,2	17,4	11,3	Δ ∇	Vendes 1888-1936
Cals / Vilanova	hisendat	18,6	18,4	21,7	Δ	Compres 1884-1890
Càrcer	hisendat	16,3	16,8	0	∇ X	Venda el 1926
Carreras / Vallescà	hisendat	2,5	2,8	2,2	=	
Ciurana	hisendat	5,9	7,0	0	∇ X	Vendes 1888 i 1915
Clapés	hisendat	9,4	23,4	22,5	Δ	Consta la compra de 3,5 ha entre 1929 i 1939
Cruïlles	hisendat	1,5	1,5	0	∇ X	Venda el 1899
Damaculleta	hisendat	5,0	5,0	0	∇ X	Venda el 1905
Dalmau	hisendat	0	2,6	0	N Δ ∇ X	Compres 1869-73 / vendes 1872-1883
Figueras	hisendat	5,6	9,2	7,3	Δ ∇	No consta cap compra. Ven 1,7 entre 1882 i 1933
Fonalleras	hisendat	2,6	3,1	0	∇ X	Venda el 1885
Grassot	hisendat	12,0	13,1	18,0	Δ	Adquirit 1895-1900
Guàrdia	hisendat	7,8	7,7	3,6	∇	Vendes 1890-1931
Llach / Vidal	hisendat	0	0	0	N Δ ∇	Adquireix 25 ha el 1902 i ho revèn 1907-1908
Lloveras	hisendat	12,5	12,5	0	∇ X	Vendes 1910-1920
Negre	hisendat	19,2	20,5	0	∇ X	Vendes 1884-1893
Puig	hisendat	12,3	15,8	0	∇ X	Vendes 1873 i 1896
Salamó	hisendat	6,9	6,9	6,3	=	
Travy	hisendat	5,6	9,4	0	Δ ∇ X	Compres 1894-97 / Vendes 1924-26
Vancells	hisendat	0,4	12,0	14,5	Δ	Diverses compres
Vehí	hisendat	18,8	30,1	15,1	∇	Vendes 1861-1925
Vert	hisendat	15,3	19,4	0	Δ ∇ X	Compres 1866-81 / Vendes 1866 i 1880-90
Vidal	hisendat	9,3	10,1	9,0	=	
Vives	hisendat	14,5	11,4	0	∇ X	Vendes 1883-1909
Muní	?	13,1	19,1	21,7	Δ	No consta cap compra
Pedrals	Advocat	19,2	20,5	0	∇ X	Vendes 1884 i 1893
Mascarós	pagès	17,8	23,1	9,4	∇	Vendes 1874-1882
Vilà / Romaguera	pagès	20,8	24,1	19,8	Δ ∇ =	

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement, X liquidació o desaparició, = manteniment, N nou.
Font : Amillaments (vegeu taula 6.1)

La Taula 6.5 ens il·lustra amb molta claredat la reculada que varen experimentar els grans patrimonis a Ullastret, especialment amb posterioritat a

1880. Dels 29 patrimonis sintetitzats a la taula, només quatre (Cals, Grassot, Vancells, i Muni), varen experimentar un creixement superficial (de magnitud més aviat moderada) i quatre més varen mantenir més o menys el que tenien a mitjan segle XIX (Carreras, Sakimó, Vidal i Vilà, aquest darrer pagès). Dels vint-i-un que retrocediren, dos no eren propietaris de la localitat en el moment del primer amillament (Dalmau i Llach), i varen formar el patrimoni local a base de compres o adjudicacions judicials que perderen poc temps després. És interessant remarcar com 13 famílies que eren propietàries el 1860 desapareixen com a tals. Hom pot relativitzar l'abast d'aquesta reculada assenyalant que en alguns casos es tractava de finques amb una extensió molt petita, però la liquidació de patrimonis de dimensions remarcables ho contraresta sobrerament: Aldrich (33 ha), Càrcer (17 ha), Lloveras (12 ha), Negre (20 ha), Puig (16 ha), Vert (19 ha), Vives (14 ha) o Pedrals (20 ha).

A Monells, el 1865, hi havia vuit hisendats que tenien terres. Quatre d'ells apareixen com a grans propietaris locals, amb més de 20 hectàrees de superfície (Camps, Millars, Maranges i Salellas). Els altres quatre podrien ser confosos amb petits propietaris perquè l'extensió que posseïen a Monells era de reduïdes dimensions (Companyó, Font, Renart i Vancells). Un segle més tard només quatre descendents o hereus (i considerem la Diputació de Girona com a tal) d'aquelles vuit famílies resten com a propietaris. Els altres han liquidat les possessions que tenien a la localitat. Tres dels patrimonis que resten es mantenen estables a llarg termini: el patrimoni Salellas, en mans dels descendents directes, repeteix el comportament observat a Ullastret; el patrimoni Font/Vert, tot i les trifulgues hereditàries i les compres entre parents, també podríem considerar-lo estable a llarg termini; i el patrimoni Camps⁴⁷ que, després de la mort sense descendència del titular (Albert Camps i Armet⁴⁸), fou llegat a una institució pública (l'Hospital Provincial de Girona). Posteriorment va ser convertit en un centre d'experimentació agrícola amb el nom de *Granja Camps i Armet*, on actualment té seu l'*Institut de Recerca i Tecnologia Agroalimentària* (IRTA). Pel que fa al quart patrimoni que encara es mantenia el 1943, el de la família Vancells, cal fer dues observacions: (a) que

⁴⁷ Segons informacions extretes del Registre de la Propietat, el 1892 Albert Camps va afegir al seu patrimoni les 20,8 hectàrees del Mas Saclumí, per compra feta als marmessors de Dolores de Foxá. Aquest increment patrimonial no consta registrat en l'amillament de 1943 probablement perquè va fragmentar-se en el procés de repartiment de l'herència.

⁴⁸ Vegeu nota 38.

experimenta una reducció fins arribar a la seva pràctica liquidació i (b) que aquesta trajectòria coincideix amb la liquidació de les 82 hectàrees que els Vancells havien tingut a Sant Sadurní però, en canvi, s'oposa a l'increment patrimonial enregistrat a Ullastret. Aquestes discrepàncies en el sí d'un mateix patrimoni ens adverteixen que tan important com el saldo entre un i altre amillarament és la cronologia i les formes que prenen aquests processos⁴⁹.

Taula 6.6 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 hectàrees a Monells (1865-1943)

Patrimoni	qualificació social	Extensió amillurada (ha)			tendència	Observacions
		1865	1881	1943		
Casa de Millars	hisendat	26,4	26,1	0	∇ X	Venda el 1892 (aprox.)
Maranges	hisendat	24,3	23,8	0	∇ X	Venda el 1900
Vancells	hisendat	2,9	2,9	0,3	∇	Establert el 1868
Font / Vert	hisendat	3,3	?	3,3	=	
Renart	hisendat	1,4	?	0	∇ X	Venda el 1924
Companyó	hisendat	1,8	1,8	0	∇ X	Venda el 1939
Camps / Diputació	hisendat	81,6	77,9	80,4	=	
Salellas	hisendat	37,8	38,9	39,6	=	
Solà	pagès propietari	31,4	30,8	23,8	∇	Vendes 1930-1940
Deportós	pagès propietari	37,8	33,2	33,1	=	
Vila	pagès propietari	16,4	21,5	0	∇ X	Vendes 1916-1929

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement, X liquidació o desaparició, = manteniment. Font : Amillaraments (vegeu taula 6.1)

A més dels vuit hisendats esmentats, a Monells s'observa que l'estrat integrat per pagesos benestants (amb el qual s'identifiquen els patrimonis Solà, Deportós i Vila) també havia entrat en una situació recessiva. La família Solà

⁴⁹ L'increment superficial experimentat pel Mas Vancells de l'Estany va ser de magnitud molt inferior a la que es dedueix de la taula 6.5 donat que les 0,4 ha amillrades el 1860 oculten la major part de terres de l'heretat. Això ho comprovem quatre anys més tard (1864), quan Ramon Vancells Ponach inscriu el mas al Registre de la propietat i declara 11,3 ha. Tot i així, si que entre 1876 i 1893 va existir un increment real de superfície per via la de compres realitzades a altres hisendats i propietaris, fonamentalment. Durant aquests anys adquireix un total de 5,12 hectàrees, valor al qual cal agregar-hi 0,2 ha comprades el 1931 i restar-hi les 0,9 ha que ven el 1936. Hi ha una certa coincidència cronològica entre aquesta expansió i l'establiment del Moli del Mas Llenas, de Monells (1873), que havien comprat pocs anys abans (1854). No hi ha discrepància entre una estratègia rendista que passa per l'establiment del domini útil i l'ampliació del patrimoni a Ullastret. A partir de la dècada de 1890 i, sobretot, amb el canvi de segle, comencem a comprovar que la tendència expansiva, seguida fins aleshores, primer s'atura i, després canvia de signe. Els anys crítics són els de 1940 a 1943. És en la immediata postguerra quan la vídua de Manuel Vancells Tomàs ven, en primer lloc, el cens que pesava sobre el moli de Monells i, a continuació quasi 92 hectàrees de Sant Sadurní en quatre grans lots. Magrat conservar encara les terres de Monells, és obvi que el patrimoni havia entrat, en el seu conjunt, en una etapa de greus dificultats.

va vendre una quarta part del seu patrimoni, especialment durant la dècada de 1930-40. La família Vila va liquidar-lo fins desaparèixer. I només va mantenir la seva situació, tot i que amb una petita reducció de les seves terres, el patrimoni Deportós. En aquest punt, per tant, també hi ha notables coincidències amb el que hem observat a Ullastret.

Taula 6.7 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 10 hectàrees de sòl agrícola a Sant Sadurní (1860-1950)

Patrimoni	qualificació social	Extensió amillarada (ha)		tendència	Observacions
		1860	1950		
Follia	propietari	73,0	164,0	+ Δ	Unió matrimonial amb Ribas
Ribas	hisendat	58,0	[Follia]		Compra 1898.
Negre	hisendat	118	0	∇ X	
Vancells	hisendat / comerciant	82,0	0	∇ X	Vendes 1942-43
Salellas	hisendat	64,0	64,0	=	Consta la compra de 43 ha, que no figuren el 1950
Puigmiquel	hisendat	134	217	+ Δ	No consten compres. Obté 2 herències
Ribas(2) / Teixidor	propietari	78,6	87	Δ	Consta la compra de 1,8 ha
Prats		30,7	0	∇ X	Vendes 1923-42
Ponsich		25,6	20,9	∇	No consta cap venda
Ganigué / Camps		42,2	52,5	+	herència 1/2 patrimoni Roig
Roig		24,2	[Ganigué]		
Janoher	Apoderat banca	0	41,8	N Δ	Consta la compra de 29,6 ha el 1940
Planas	músic	0	37,9	N Δ	Compra el 1941
Pou	advocat	16,8	53,8	Δ	Compra el 1898
Puig		52,3	79,9	Δ	No consta cap compra
Valls	pagès	23,0	13,6	∇	Vendes 1888-91
Alsina	pagès propietari	37,8	44,5	Δ	Compres 1890-1911
Ribas (3)	pagès	13,6	16,8	Δ	Compres 1906-1936
Ribot	pagès	16,5	16,5	=	

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement; X liquidació o desaparició; = manteniment; N nou; + unió de dos patrimonis per herència o matrimoni Font : Amillaments (vegeu taula 6.1).
Advertència : Les columnes d'extensió amillarada es refereixen a la superfície total de cada patrimoni, tot i que s'hagi utilitzat la superfície conreada com a criteri de tall.

Quan hem analitzat l'estructura distributiva de la propietat, hem pogut observar que Sant Sadurní era el municipi que menors canvis enregistrava. Malgrat la forta reducció del nombre total de propietaris, la distribució relativa de la terra es mantenia si fa no fa. En concordança, l'evolució dels grans patrimonis amb un mínim de sòl agrícola és molt més ambigua. Probablement, la dinàmica peculiar del sòl forestal interfereix i singularitza la trajectòria global d'aquesta localitat. Aquí també hi trobem alguns grans patrimonis que liquiden

els seus béns (en particular, les famílies Vancells, Negre -que també ho va fer a Ullastret- i Prats), altres que romanen estables (Salellas) i alguns que perden algunes hectàrees (Ponsich). Però el més destacable és el nombre de patrimonis que incrementen llur superfície i que, en termes generals, ho fan a partir de les terres dels grans patrimonis en recessió. Es pot parlar, en termes globals, d'un procés de recomposició a l'interior del grup dels grans propietaris. Aquesta recomposició s'hauria produït, sobretot, a través de dues vies :

- Estratègies matrimonials i accidents hereditaris. Ens trobem amb un matrimoni hereu-pubilla que uneix els patrimonis Follia i Ribas, i amb l'acumulació de dues o tres herències sobre el mateix titular per manca de descendència de les famílies colaterals (patrimonis Ganigué i Puigmiquel).

- Compres realitzades bé per aquells que ja són propietaris (Ribas, Pou), bé per nous propietaris rendistes (Janoher, Planas).

El segment de pagesos benestants amb més de 10 hectàrees de conreu, en el cas de Sant Sadurní, es distingeix pel seu comportament marcadament estable, tot i les inevitables rectificacions a l'alça o a la baixa que enregistren.

Taula 6.8 : Evolució dels patrimonis d'hisendats i dels que en algun moment posseïren més de 20 hectàrees a Colomers (1860-1946)

Patrimoni	Extensió amillurada (ha)			tendència	Observacions
	1860	1881 (aprox)	1946		
Quintana	73,7	91,6	149,7	Δ	Retorn terres establertes i algunes compres
Falgueras	25,6	36,8	0,1	∇ X	Vendes 1905-1929

Lectura dels signes : Δ increment; ∇ decrement; X liquidació o desaparició; = manteniment. Font : Amillaraments (vegeu taula 6.1)

Finalment, el municipi de Colomers és el que presenta majors peculiaritats tant pel reduït nombre de grans propietaris del terme (només dos patrimonis superen les 20 hectàrees), com pel fort increment superficial enregistrat pel patrimoni Quintana. El cas del patrimoni Falgueras entra dins els paràmetres de tants altres casos que liquiden -de manera progressiva i esglaonada- les seves terres. Cap d'aquestes parcel·les va a parar a mans del patrimoni Quintana. Els increments d'aquests darrer s'expliquen per algunes compra-vendes (la més important de les quals és la de 10,7 ha realitzada el 1912 a Narcís Puig de Marcillo) i molt especialment per les renúncies i dimissions

d'establiment realitzades pels veïns de Colomers al llarg de les últimes dècades del segle XIX.

En conclusió, tot i que puguem trobar trajectòries en sentit contrari que -en alguns casos- posen de relleu que s'està produint un procés de recomposició de la gran propietat, globalment les dades analitzades permeten sostenir la hipòtesi que la gran propietat rendista vuitcentista va experimentar un procés erosiu que només molt parcialment va ser compensat per moviments en sentit contrari.

La fi de les estratègies rendistes basades en l'emfiteusi

A diferència del que havia succeït durant la fase històrica immediatament anterior, caracteritzada per una massiva utilització del subestabliment emfiteutic com a fórmula d'explotació del treball pagès⁵⁰, les disminucions en la superfície amillarada (o inscrita en el Registre de la Propietat) no s'expliquen per la continuació d'unes estratègies rendistes que passaven pel subestabliment del domini útil a canvi d'una renda. El que observem pel conjunt del període que comprenen els amillaraments és com els grans propietaris alienen definitivament i perpètuament la seva terra a través de contractes de compra-venda. L'establiment emfiteutic no desapareix completament, però es veu cada vegada més relegat a terres d'una altra naturalesa : patis, horts i solars per edificar. Un anònim V. afirmava el 1904 :

"Hace bastantes años que en el Ampurdán no se otorga un contrato de enfiteusis. Si algun establecimiento se encuentra en los Indices notariales, se refiere á solares para edificar en ellos"⁵¹

A Ullastret, les vendes realitzades entre 1860 i 1939 pels qui s'autoqualificaven d'*hisendats* o de *propietaris* foren de 279,7 ha, segons el Registre de la Propietat. Els establiments fets pel mateix grup i període afectaren a només 17,4 ha (l'equivalent al 6% de les vendes realitzades). A Monells, el recurs a cessions de tipus emfiteutic encara fou més rar : entre 1860 i 1935 només varen inscriure's al Registre onze establiments i la superfície afectada fou de 8,6 ha.

⁵⁰ Vegeu Congost, 1990

⁵¹ Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 1 març 1904, n° 96, p. 48

Taula 6.9 : Establiments i subestabliments a Monells (1860-1939)

anys	nº finques establertes	Supf. total (en ha)	Distribució de les finques segons extensió (en ha)				
			<0,1	0,1-0,29	0,3-0,49	0,5-0,99	>1
1860-69	2	1,4				2	
1870-79	4	2,3		1		3	
1880-89	3	4,6				2	1
1890-99	0	0					
1900-09	0	0					
1910-19	0	0					
1920-29	1	0,7				1	
1930-39	1	0,05	1				

Font : Registre de la Propietat, Monells. L'única finca que supera l'hectàrea correspon a un molí (Molí del Mas Llenas), amb 2,9 ha de terra adjacents.

Taula 6.10 : Establiments i subestabliments a Ullastret (1860-1939)

anys	nº finques establertes	Supf. total (en ha)	Distribució de les finques segons extensió (en ha)				
			<0,1	0,1-0,29	0,3-0,49	0,5-0,99	>1
1860-69	15	8,2	6	2	1	3	3
1870-79	13	7,1	2	1	4	5	1
1880-89	12	4,5	3	2	4	3	
1890-99	9	3,9	4		4		1
1900-09	0	0					
1910-19	26	2,3	24		2		
1920-29	1	0,05	1				
1930-39	0	0					

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Taula 6.11 : Tipologia dels establiments de terres d'Ullastret (1860-1939)

	1860 - 1939		1860-1899	
	nº finques	extensió (en ha)	nº finques	extensió (en ha)
hisendats, propietaris i advocats	45	17,4	41	16,6
pagesos	26	3,0	3	1,5
altres	4	2,2	4	2,2
no identificats	4	3,4	4	3,4

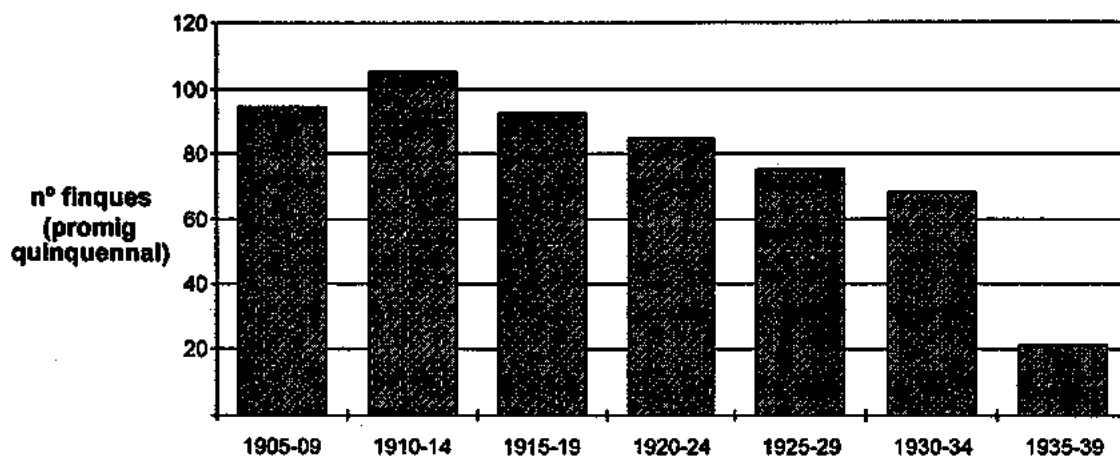
Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Les taules 6.9, 6.10 i 6.11 ens permeten precisar més la cronologia d'aquest procés. Durant la segona meitat del segle XIX el procés expansiu dels establiments i subestabliments emfitèutics hauria anat ralentint-se

progressivament, tant pel que fa al nombre d'establiments realitzats com a la seva superfície. Els establiments superiors a la mitja hectàrea, encara abundants durant les dècades de 1860 i 1870, varen esdevenir cada vegada més rars, menys freqüents, mentre es mantenien els inferiors a aquesta extensió. Durant les dècades de 1880 i 1890 s'observa ja una inflexió notable. A Monells pràcticament desapareixen a partir dels anys vuitanta, per retornar fugaçment ben entrat el segle XX. A Ullastret, la superfície total establerta entre 1890 i 1899 fou inferior a la meitat de l'establerta entre 1860 i 1869 i el nombre total de finques també es reduí notablement. En aquesta localitat, la ruptura clau es va produir amb el canvi de segle. Durant el primer decenni de la nova centúria no va establir-se ni una sola vessana. Els anys de la primera guerra mundial -anys de fam de terres- varen tornar a disparar els establiments, ara però amb unes característiques marcadament diferents. Un primer tret distintiu és que va tractar-se de peces extremadament petites, sovint horts d'un quart de vessana. Però, aquest no és l'únic element diferencial. També destaca amb força el fet que els establiments protagonistes d'aquest procés no fossin hisendats ni propietaris, sinó els qui es definien com a *pagesos*. Els establiments realitzats pels grans propietaris rendistes es varen concentrar, sobretot, durant la segona meitat del segle XIX. Posteriorment, i per un període breu de temps, foren substituïts quasi completament per certa pagesia mitjana local. Però l'impuls dels anys de la guerra no va sostenir-se i durant els anys vint i trenta es va renunciar a aquesta fórmula de transmissió de drets sobre la terra.

A nivell provincial, les estadístiques del registre de la propietat confirmen el que hem apuntat a partir de les dades de Monells i Ullastret, a saber : (a) que els establiments emfitèutics varen tenir un pes específic molt reduït pel conjunt del període analitzat, en comparació amb altres formes d'alienació del domini útil; i (b) que la pràctica de l'establiment i el subestabliment va tendir a decaure progressivament. Les finques establertes o subestablertes entre 1907 i 1939 equivalgueren al 3,1% de les finques alienades a través de compra-vendes i a l'1,8% del seu valor. I, com mostra el gràfic 6.13, s'observa una tendència decreixent en l'ús d'aquestes fórmules, només interrompuda durant la dècada de 1910.

Gràfic 6.13 : Establiments i subestabliments a la província de Girona (1907-1939)

Font : Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, *Anuario*, 1908-1940

Per tant, i retornant al que anunciàvem en començar aquest apartat, els retrocessos superficials de les grans propietats no s'expliquen, majoritàriament, per la continuació d'estratègies rendistes basades en fórmules emfitèutiques, sinó per l'alienació definitiva i plena de terra.

Els beneficiaris del retrocés dels vells patrimonis

Qui foren els beneficiaris de la descomposició i, en alguns casos liquidació, de vells grans patrimonis? A la llum dels casos analitzats, descobrim tres trajectòries possibles : l'assimilació per part d'altres grans patrimonis existents a la mateixa localitat; l'aparició de nous grans propietaris; i la transferència de terres cap a pagesos i altres grups no rendistes. Òbviament foren tres fluxos amb desigual intensitat i, també, amb diferent cronologia. Un d'ells destaca sobre els altres : la transferència de terres a pagesos o a veïns de la localitat que treballaven directament les seves terres. Per contra, la figura de l'inversor burgès que compra explotacions agràries bé com a refugi de la riquesa acumulada en activitats de major risc, bé com a alternativa a expectatives de negoci frustrades en l'àmbit financer, fou molt minoritària⁵².

⁵² A diferència del que ha estat observat al País Valencià, on les crisis financeres i la ralentització de l'expansió ferroviària haurien impulsat un flux massiu d'inversions cap a l'agricultura, especialment a partir del darrer terç del segle XIX. Vegeu Calatayud, 1989 : 132-139.

A Monells, coneixem el destí del 85% de les terres amillarades pels cinc hisendats que varen perdre terres entre 1860 i 1940 (vegeu taula 6.6). El procés que s'hi constata és prou interessant. Un mínim del 66% de les terres alienades varen anar a parar, a la fi, a grups pagesos. Però el flux de transferència no sempre fou directe i unidireccional. Els vells grans propietaris freqüentment varen vendre les seves terres a altres hisendats o a nous grans propietaris, a voltes d'origen urbà. El patrimoni de la casa de Millàs, per exemple, fou venut a dos grans propietaris. El 1880 va realitzar-se una petita venda de 0,55 ha a favor de Joan Vert, propietari de Monells. I el gruix del patrimoni (el Mas Sadurní, que segons el Registre era de 20,8 ha i segons l'amillament de 26,1 ha) fou venut pels marmessors Dolores de Foxá (seguint les indicacions d'aquesta de repartir el producte de la venda, a parts iguals, entre establiments de beneficència i convents de monges de Girona) a un altre hisendat de Monells, Albert Camps i Armet. El patrimoni Maranges, constituït pel Mas Riera, també fou venut a un propietari rendista : Josep Maymí, escrivent de La Bisbal. I el mateix podríem dir del patrimoni Renart, venut a Aristides Peña, comissionista de Barcelona.

Tant Maymí com Peña compartien moltes coses : primerament, el fet de viure en una vila o ciutat i d'exercir una professió desvinculada de la producció agrària; però també el fet de realitzar una inversió amb una finalitat purament especulativa. Ambdós posen de relleu l'aparició de la figura de l'especulador immobiliari que -de fet- exerceix d'intermediari entre la gran propietat que es liquida i els qui realment eren demandants de terra, els pagesos. L'operació realitzada per Aristides Peña va ser realment complexa i ràpida. Josep Mª Renart i Torroella, hereu de Gabriel Renart, havia abandonat feia temps la residència bisbalenca dels seus antecessors per viure a Barcelona i exercir-hi d'enginyer. Ja no es reconeixia com a hisendat, estava carregat de deutes i s'havien iniciat tràmits per embargar-li les finques. Per això el 1924 va decidir vendre's a carta de gràcia les terres que tenia a Monells i altres de Madremanya per un preu global de 20.000 pessetes⁵³, de les quals 200 corresponien a la finca de Monells. Aquesta venda, però, no va fer-se a favor d'Aristides Peña, sinó de Sadurní Palomer, comerciant de Girona. L'operació realitzada pel nostre comissionista consistí en la compra a Renart del dret a recuperar les finques (amb una caducitat a dos anys vista) i la retrocompra dels

⁵³ D'aquestes 20.000, una quarta part se les va retenir el comprador per cancel·lar els deutes que pesaven sobre les terres.

drets adquirits per Palomer. Quasi immediatament (1925) va revendre la plena propietat de la finca a Eugeni Mercader, pagès de Palau Sator, per un valor quasi tres vegades superior al que ell havia pagat⁵⁴.

El cas de Josep Maymi presenta moltes similituds al suara exposat. El 1900 va comprar el Mas Riera als hereus d'Adelaida de Maranges. Entre 1900 i 1901 va fragmentar les 20,6 hectàrees que el mas tenia enregistrades i les va vendre a diferents compradors. La majoria eren pagesos : Joan Lloveras, pagès de Cruïlles (3,1 ha); Ponç Marquès, pagès de Cruïlles (3,7 ha); Pere Mercader, pagès de Monells (7 ha a títol individual i 3,3 amb el seu pare); Lluís Moner, ferrer i pagès de Monells (1,1 ha); i Joan Puig, pagès de Monells (0,5 ha). Només hi va haver-hi dues excepcions : la de Narcís Pujol, botiguer de Monells i fill de pagesos, que va comprar la parcel·la més diminuta (0,2 ha) i la de Dolors Darnaculleta, de Borrassà, propietària i esposa d'advocat (1,75 ha). Però fins i tot en aquest darrer cas, i malgrat tractar-se d'una extensió petita, si continuem seguint la pista a la parcel·la descobrirem com el 1919 Dolors Darnaculleta la va partir en dues porcions iguals i la va vendre a J. Comalada i a J. Martí, ambdós pagesos de Monells. En aquest cas, però, no podem pas trobar-hi una finalitat especulativa. D'una banda perquè l'esmentada Darnaculleta va retenir la finca durant un període considerable, però també perquè en termes reals la venda es realitzà amb pèrdues. Si, en preus constants de 1913, va comprar les 1,75 ha per 3.900 pts (aproximadament), en el moment de vendre-les només en va obtenir 2.700, com a efecte de l'auge inflacionari de període postbèl·lic.

En conclusió, tot i que el procés no sigui lineal ni tampoc es realitzi al cent per cent, a Monells es constata com, en darrer terme, els principals beneficiaris de la reculada dels patrimonis d'hisendats foren grups que s'autoqualificaven de pagesos.

A Ullastret es pot descriure un procés similar. La taula 6.12 sintetitza qui foren els compradors de les terres venudes per hisendats i grans propietaris entre 1864 i 1939. El primer que cal observar és que al llarg d'aquest període aquest grup va posar en venda una extensió equivalent a una mica més de la quarta part de tota la superfície municipal (10,8 km²). El volum de terra mobilitzat no pot pas considerar-se menyspreable. I encara cal tenir en compte

⁵⁴ La finca d'Ullastret va comprar-la per 200 pessetes en concepte de dret a recuperar i 375 pts en concepte de retrocompra. En total, 575 pessetes. Per la seva venda va obtenir-ne 1500.

que només considerem les operacions de compra-venda (incloses les que contenien pacte de retro) i que caldria afegir-hi altres fórmules marginals com els establiments i subestabliments emfitèutics, les permutes, les cessions o les adjudicacions judicials per deutes.

Taula 6.12 : Beneficiaris directes de les vendes de terres realitzades per hisendats i grans propietaris (Ullastret, 1864-1939)

	Extensió comprada (ha)	%
a/ Grups rendistes		
advocats	11,7	
comerciants	26,5	
enginyers	0,9	
hisendats	7,4	
metges	13,8	
notaris	1,9	
propietaris	27,0	
Subtotal	89,2	30,9 %
b/ artesans i gent d'ofici		
fusters	1,2	
guarnicioners	0,2	
paletes	16,8	
rajolers	0,4	
roders	0,1	
Subtotal	18,7	6,5 %
c/ pagesos, menestrals i jornalers		
pagesos (pagès propietari, pagès masover o pagès menestral)	177,2	
menestrals	0,7	
treballadors i jornalers del camp	2,7	
Subtotal	180,6	62,6%
TOTAL	288,5	100 %

Nota : Hem inclòs dins el conjunt d'hisendats i propietaris: (a) als individus que s'identificaven com a hisendats, (b) els seus hereus, i (c) aquells que s'autoqualificaven de propietaris i no eren pagesos ni menestrals. Aquests darrers són bàsicament propietaris forans. Pel que fa a la qualificació sociolaboral dels compradors, hem respectat el que constaven en la documentació, amb dues excepcions : (a) quan per a uns anys similars la identificació d'un mateix individu no coincidía (per exemple, pagès i menestral), hem optat per fer-ne prevaler una (pagès sobre menestral); i (b) quan un petit propietari va i es qualificava de propietari - freqüent en determinats moments de la segona meitat del segle XIX, probablement com a conseqüència de les lleis electorals - l'hem considerat com a pagès, en el sentit ampli amb què nosaltres estem utilitzant el concepte i que la mateixa documentació utilitzarà a partir de finals de segle i durant les primeres dècades del segle XX. Font : Registre de la Propietat, Ullastret.

Els principals beneficiaris d'aquestes vendes foren els grups pagesos, epígraf sota el qual hi apleguem tant a jornalers del camp com a menestrals, masovers o pagesos rics. Es constata un flux de transferència de la propietat cap aquells sectors que treballaven directament la terra. Quasi el 63% del total de terres posades en venda per individus que s'autoqualificaven d'*hisendats* o *propietaris* foren adquirides per altres que es consideraven *pagès*, *menestral*, *pagès menestral*, *pagès propietari*, *bracer*,... Probablement bona part dels

compradors que hem inclòs en el segon grup (artesans i gent d'ofici), també podrien ser agregats als anteriors en la mesura que acostumaven a explotar directament les seves pròpies parcel·les. En contrast amb tots ells, els sectors pròpiament rendistes només varen adquirir un 31% de les terres que altres rendistes posaven a la venda.

Una revisió particular dels patrimonis més importants ens confirma i -alhora- il·lustra aquest procés general :

- *Patrimoni Pagès / Aldrich*. Format pel Mas d'Ullastret (25,4 ha) i algunes terres del Mas Pagès de Casavells (6,5 ha). La mort prematura de Ramon Aldrich Masbernat i la seva esposa Josepa de Pagès quan tots els fills encara eren menors d'edat fa que el patrimoni sigui gestionat pels marmessors i tutors, entre els quals hi ha Joaquim Pedrals, un altre gran propietari de la localitat. L'administració d'un patrimoni amb tutors sovint plantejava problemes i provocava litigis. A la llum dels problemes que haurà d'afrontar l'hereu una vegada arribat a la majoria d'edat, hom pot sospitar que la gestió dels tutors no fou massa correcta. Un plet per reclamar la devolució d'un préstec de 31.000 pessetes, interposat per Martina Llach Coll, hisendada de Madremanya, és indicatiu de l'estat financer del patrimoni. Entre 1902 i 1905 el patrimoni es va desintegrar. Una petita part de les terres (2,9 ha) fou venuda a dos pagesos. La resta va ser acaparada per altres hisendats. El conjunt del Mas Pagès (incloent-hi les terres de Casavells) fou venut per 142.500 pts a Francesc Saló, advocat de Figueres, i Baldomer Clarà, propietari de Vilassacra (Alt Empordà). El Mas d'Ullastret va ser embargat per afrontar un deute de 31.000 pessetes i adjudicat judicialment a Martina Llach, l'acreeedora. Però, similarment al que havíem observat a Monells, aquesta adjudicació no va pas traduir-se en una suplantació d'individus del mateix grup social. La nova propietària va tardar poc temps en desprendre's del que acabava d'adquirir i amb un guany notable (les 25,2 ha del mas foren venudes per quasi 64.000 pessetes, el doble del deute que l'havia portat a ésser-ne adjudicatària). La finca fou parcel·lada i venuda a 17 individus. D'aquests 14 eren pagesos i varen adquirir el 95% de la terra.

- *Patrimoni Bou / Fina*. Format pel Mas Bou, que segons l'amillament de 1881 tenia 17,4 ha. Entre aquest amillament i el de 1946 ens consta la venda de 5,9 ha, totes les quals varen ser fetes a pagesos o jornalers d'Ullastret

- *Patrimoni Càrcer (Marqués de Castellvell)*. Format pel Mas Burgues, que segons inscripció al Registre de la Propietat ocupava 23,7 ha. El 1926 Dolors

de Càrcer, marquesa de Castellvell i baronessa de Maldà, va fragmentar-lo en 15 parcel·les i les vengué a 8 compradors diferents, per un preu total de 63.000 pessetes. Sis s'aquests eren pagesos d'Ullastret o de Llavià i un altre era paleta (d'Ullastret). Adquiriren, parcel·ladament, més de la meitat del mas (13,7 ha). La resta fou venuda a un metge de Torroella de Montgrí (Francesc Molinas), que va conservar-ho almenys fins l'amillament de 1946.

● *Patrimoni Lloveras / Sauch.* Segons les dades del Registre tenia 15,2 ha de terra. Entre 1910 i 1913 Enric Sauch Català, advocat de La Bisbal, ven tretze parcel·les i una extensió total de 14,4 ha a onze compradors. D'aquests, nou eren pagesos i acumularen 12 ha. La resta fou adquirida per V. Ferran, propietari de Casavells, i J. Font, propietari de La Bisbal. El 1916 i 1920, els hereus d'Enric Sauch realitzen dues petites vendes a pagesos que comporten la plena liquidació del patrimoni local.

● *Patrimoni Negre.* Aquest és un cas interessant perquè ens permet percebre el paper de les solidaritats familiars en els processos de descomposició patrimonial. El patrimoni Negre és un dels vells patrimonis que es liquiden definitivament. I, per les dades que tenim, aquesta liquidació no afectà només les terres d'Ullastret sinó també al gruix del patrimoni (incloses les de Sant Sadurní, on la família hi tenia la casa pairal). Els Negre de Sant Sadurní havien estat entre els cent primers contribuents per rústica de la província⁵⁵. Es tractava, per tant, d'un patrimoni important. Les dificultats dels Negre varen esclatar en la dècada de 1880. Entre 1884 i 1894 s'enregistra una cascada de vendes fins la total liquidació del Mas Romaguera (15,6 ha) i del Mas Casagran (9,7 ha), ambdós d'Ullastret. I quan el patrimoni d'Ullastret s'hagi esgotat, les vendes varen continuar a Sant Sadurní (on entre 1897 i 1898 s'aliena el 80% de les possessions). El 1884 Miquel Negre de Traver va vendre el Mas Romaguera, en petits lots, a una quinzena de pagesos. Tres anys més tard vengué 8,75 ha del Mas Casagran, amb nou parcel·les més d'altres municipis, al seu cunyat, Lluís Albert Paradedà, advocat de l'Escala i pare de l'escriptora Víctor Català. L'actuació d'aquest no sembla motivada per l'interès del guany o de la renda, sinó per la solidaritat interparental. El mateix 1887 va accedir a revendre a Narcís Marull (pagès de Fonolleres) 2,5 ha de la finca per evitar problemes al seu cunyat, donat que aquest havia signat

⁵⁵ Segons Congost (1988 : II, 584), el 1836 Jaume Negre pagava 2.131 rals de contribució i era el setanta-sisè contribuent de la província.

promesa de venda d'aquestes terres al dit Marull el 1885⁵⁶. Les mostres de solidaritat, però, no s'esgoten aquí. Quan el 1892 Miquel Negre hagi trobat dos pagesos que ofereixen millor preu per a les terres que ell havia venut al seu cunyat, aquest estarà disposat a tornar-les a vendre al primer (pel preu de 2100 pessetes), per tal que aquest les revengui per un preu total de 4533 pts. En conclusió, el desmembrament del patrimoni Negre també va revertir a favor de compradors pagesos que l'adquiriren de manera parcel·lada. Només una extensió de 0,9 ha va anar a parar a mans d'un hisendat i un comerciant.

- *Patrimoni Pedrals*. Format pel Mas Silvestre. Segons l'amillament de 1881 els Pedrals posseïen 34 ha a Ullastret. D'aquestes, ens consta la venda de 9,7 ha, totes elles a compradors que es declaraven pagesos.

- *Patrimoni Vehí / Cabrera*. Format pel Mas Sendra de la Creu, amb 30,1 ha. Entre 1861 i 1925 el patrimoni es desprèn de 14,2 ha. Però d'aquestes 5,7 corresponen a establiments emfitèutics, generalment de petits solars, a favor de pagesos, menestrals i gent d'ofici. De la resta, una porció de major magnitud que en altres casos analitzats és comprada i mantinguda per hisendats, propietaris i advocats.

- *Patrimoni Vives*. Format pel Mas Perelat, amb 15,4 ha a Ullastret. El patrimoni és venut íntegrament entre 1883 i 1909, bé pel seu hereu (Leonard Vives de Ribot), bé per alguna de les germanes d'aquest. En conjunt venen una superfície superior a la que inicialment constava inscrita en el Registre (18 ha). El 73% és venuda directament a pagesos i el 27% a propietaris. Entre els darrers, destaca la compra realitzada per Adelaida Ferran, vídua de Joaquim de Mir (4 ha). El 1909, vint-i-cinc anys després d'haver-la adquirit, Adelaida Ferran va revendre la finca a Vicent Frigola, pagès d'Ullastret.

Els casos que ens han servit d'il·lustració ratifiquen altra volta aquest flux de terres que, a través del mercat, va dels vells grans patrimonis als grups pagesos. El cas de Sant Sadurní, com anteriorment hem comentat, presenta unes característiques que ens permeten introduir algunes matisacions. És en aquesta localitat gavarrenca on trobem un major nombre de nous propietaris rendistes que adquireixen una porció important d'altres patrimonis que es desintegren. Pere Planas, músic barceloní, constitueix la seva nova propietat amb la compra de quasi 32 ha a Manuel Vancells. Del conjunt del patrimoni

⁵⁶ Així mateix es fa constar al Registre de la Propietat : Lluís Albert, "queriendo evitar todo disgusto y perjuicio que pudiera inferirse a su cufado... vende perpetuamente" la finca promesa.

Vancells, que es liquida entre 1942 i 1943, només 11,1 ha foren adquirides per un pagès (Narcís Cabanyé). La resta va ser comprada per tres nous grans propietaris locals : un apoderat de banca (J. Janoher, 29,6 ha), un comerciant (J. Esteva, 19 ha) i l'esmentat Planas. A més dels recollits en la taula 6.7, hi ha altres casos de grans propietaris forestals que comparteixen el mateix perfil, com Narcís de Carreras, advocat Barceloní i polític de la Lliga, que el 1943 va comprar 35 ha de l'antic patrimoni Janoher a Miquel Alsina Ferriol (el qual l'havia adquirit el 1912). També varen tenir notable importància les compres realitzades per hisendats i grans propietaris ja presents el 1860. Melitó Salellas va comprar 16,6 ha a Miquel Fort, de Cruïlles; Josep Gironès, de Badalona, el propietari amb major extensió a Sant Sadurní (240 ha) va comprar 88 ha a Narcís Torroella. El patrimoni Negre fou adquirit en gran mesura per altres grans propietaris locals (Josep M. Pou, advocat, adquirí 29,8 ha i Narcís Ribas comprà 27,6 ha que més tard s'agregaren per herència al patrimoni Follia/Ribas). En alguns casos el patrimoni acumulat pels nous propietaris rendistes procedeix d'antics patrimonis pagesos. Maria Bagudanch, de Cassà de la Selva, per exemple, va comprar 19,5 ha a Joaquim Canals, que havien estat de l'antic patrimoni de Pau Baulida, de Santa Pellaia (Cruïlles), al qual - després de la lectura de les seves memòries i del seu inventari - no podem qualificar-lo, com a molt, més que de mitjà propietari.

Tot i constatar aquestes pèrdues per a la propietat pagesa, en termes globals no es produí un augment de la gran propietat rendista, com hem sostingut anteriorment, sinó un procés de recomposició en el seu interior. La peculiaritat de Sant Sadurní, en relació als casos de Monells i Ullastret és el fet que la importància de la superfície forestal introdueix una dinàmica diferent que interfereix en la trajectòria general seguida en els municipis bàsicament agrícoles. Les zones forestals sembla que varen exercir un fort atractiu pels potencials inversors urbans i rurals, sobretot en moments d'escassetat de matèries primes i energètiques com la dècada de 1940⁵⁷, quan les compres de grans extensions varen dinamitzar-se sobtadament. En canvi no es detecten grans inversions en explotacions agrícoles amb un caràcter més o menys estable. Potser en altres localitats no analitzades, aquestes inversions tingueren major entitat. Coneixem, per exemple, la venda del Mas Pinell el

⁵⁷ És oportú indicar, en aquest sentit, que durant la dècada de 1940 la zona de les Gavarres va experimentar un fort impuls en activitats com la producció de carbó, que havien començat a entrar en decadència amb anterioritat a la guerra civil.

1906 a un fabricant de farines de Sabadell (i també les dificultats que tingué l'antic propietari per a trobar un comprador)⁵⁸. També ens consta l'aparició d'algunes grans propietats a Pals, en estreta vinculació a l'aixecament de la prohibició de conrear arròs⁵⁹. Però en ambdós casos, torna a tractar-se de zones realment peculiars en el context baixempordanès : zones litorals, d'aiguamolls i basses, on la petita propietat mai havia tingut arrelament i que oferien unes possibilitats de guany (pel seu caràcter ramader o per l'explotació d'un conreu com l'arròs) relativament elevades en relació als masos cerealícoles de la plana.

La desintegració del mas

El corollari del procés que estem descrivint fou la fragmentació i, en molts casos, la desaparició física dels masos com a unitat d'explotació. Aquesta fragmentació ja havia estat observada per Yvette Barbaza, que ho atribuïa a canvis en les pautes de transmissió hereditàries dels grans propietaris (concretament a l'abandonament de les pautes desigualitàries basades en l'hereu). També Llorenç Ferrer ha constatat un procés de fragmentació similar al Bages. De fet amb anterioritat al nostre període ja s'observava un moviment semblant. Els rastres en la toponímia són abundants. La novetat fou que aquesta fragmentació dels masos no es produís com a conseqüència d'una estratègia rendista que intentava obtenir amb l'establiment o subestabliment emfitèutic el màxim profit de les terres i de l'explotació del treball pagès, sinó a conseqüència de la decadència econòmica d'algunes famílies terratinents que es varen veure obligades a la venda de llurs terres i de la inexistència d'una demanda prou forta de grans propietats que les absorbís.

Els esquemes que reproduïm (gràfic 6.14) esquematitzen la trajectòria individualitzada d'una petita mostra de deu masos d'hisendats amb terres a Ullastret, escollits aleatòriament. Cada esquema expressa en cercles de mida proporcional a les dimensions de la finca, l'estat original del mas, les diverses parcel·les que al llarg del temps van segregant-se d'ell (explicitant-se el motiu i l'extensió), i les dimensions de l'heretat realitzades en el moment en què

⁵⁸ ADG, fons Carles, lligall-foli 31; Registre de la Propietat de La Bisbal, sèrie de Torroella de Montgrí, tom 791, finca 1577.

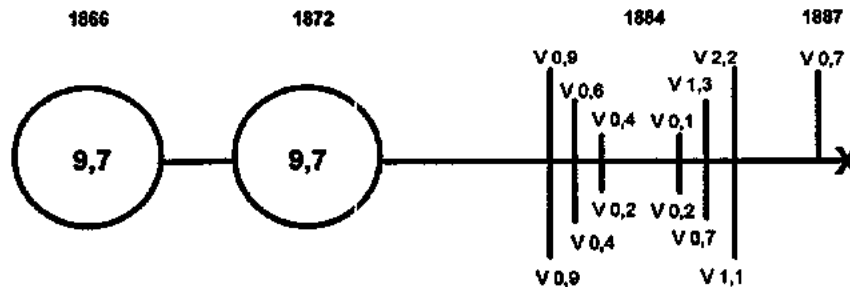
⁵⁹ Pla, 1959; Vegeu secció 7.4

Gràfic 6.14 : Trajectòria de fragmentació d'una mostra de 10 masos d'Ullastret

Nota : En la part superior de cada diagrama s'indica l'any al qual fa referència la informació situada sota seu. El cercle inicial conté l'extensió del mas en el moment de la seva inscripció al Registre de la Propietat. Els successius cercles en horitzontal corresponen a reinscripcions d'aquesta extensió. Les línies en vertical indiquen successives segregacions, amb expressió de la causa i l'extensió (en hectàrees). Sota el nom del mas i entre parèntesi s'anota qui era la família propietària en el moment d'inscriure la finca. **Llegenda :** V = venda; E = establiment; H = herència; AJ = adjudicació judicial; P = permuta. **Font :** Registre de la Propietat, Ullastret.

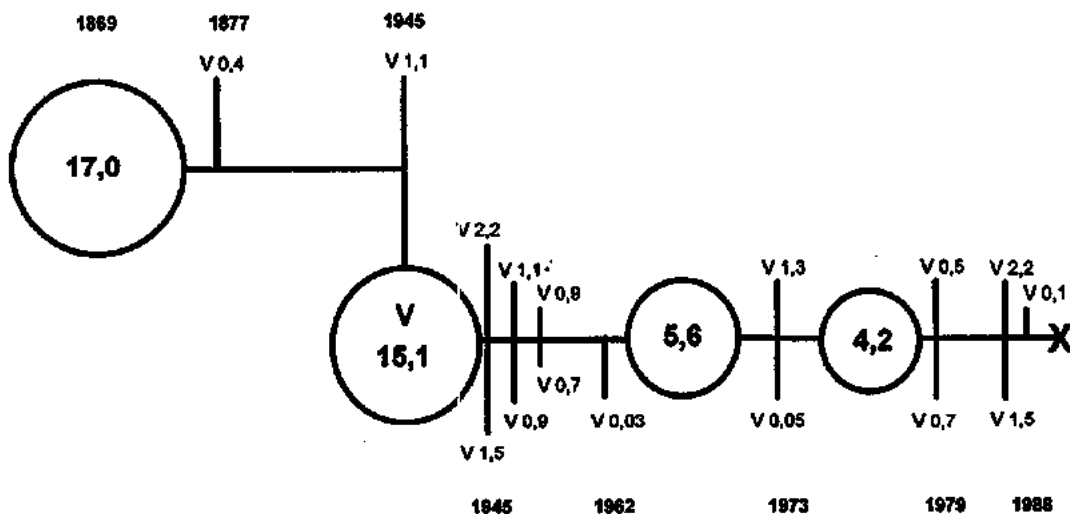
a/ Mas Casagran

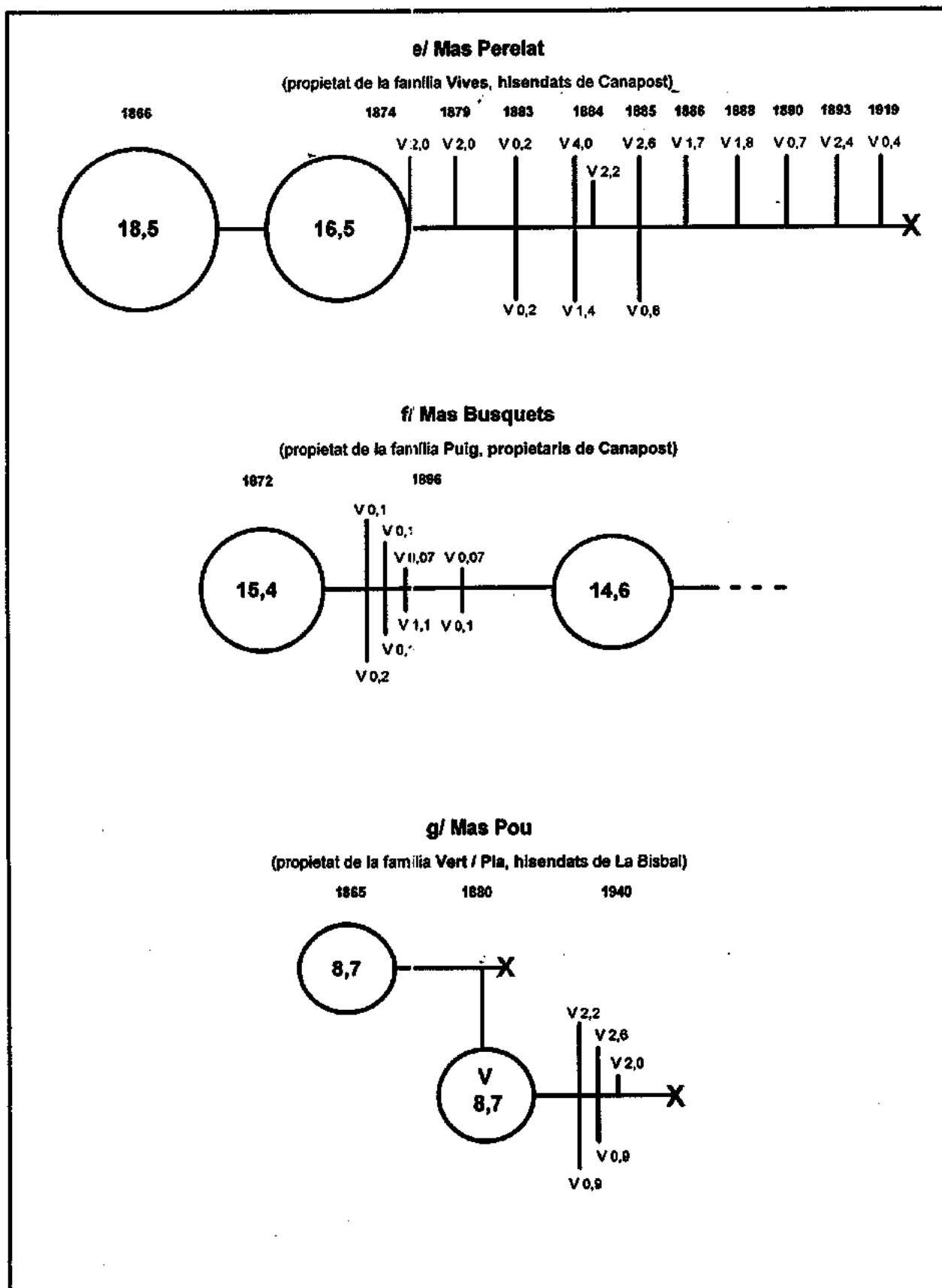
(propietat de la família Negre, hisendats de Sant Sadoni)

b/ Mas Prats

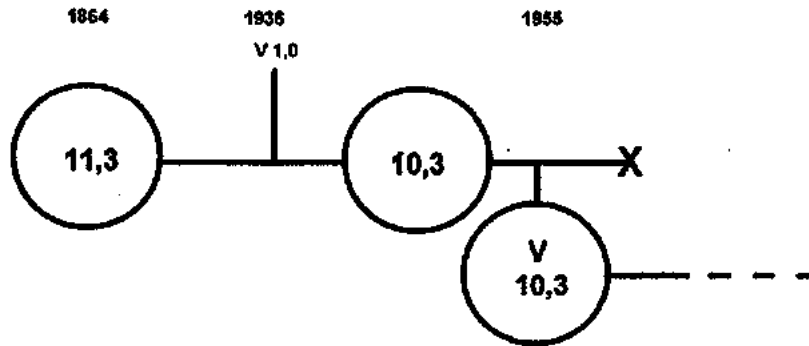
(propietat de la família Carreras / Palli, hisendats de Begur)

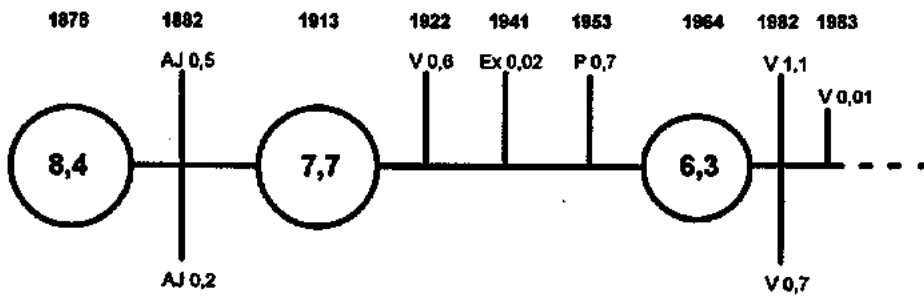
h/ Mas Vancells de l'Estany

(propietat de la família Vancells, hisendats de La Bisbal)

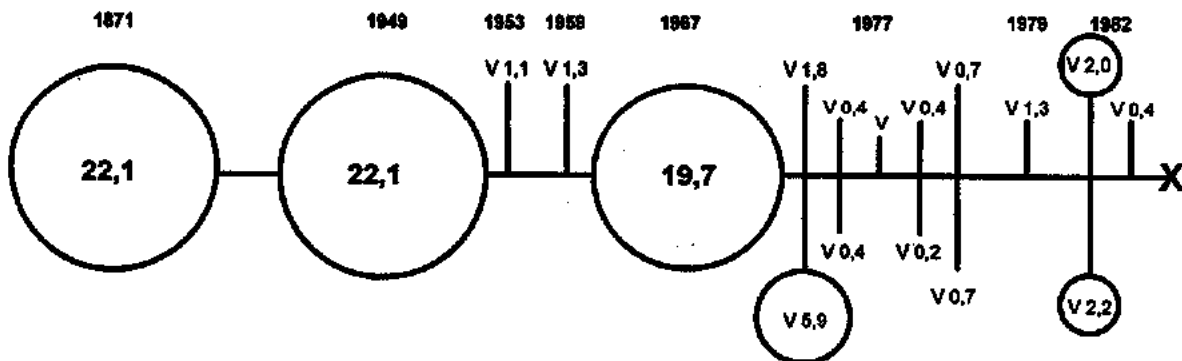
i/ Mas Notaria Vella

(propietat de la família Figueras, hisendats de La Bisbal)

j/ Mas Oliver

(propietat de la família Cals / Vitanova, hisendats de La Bisbal)

s'inscrivía cada successió hereditària. La cronologia s'allarga pràcticament fins l'actualitat, fet que ens permet observar com el procés iniciat a mitjan segle XIX va tenir continuïtat més enllà de la dècada de 1940.

Els ritmes cronològics són singulars, així com la magnitud dels canvis superficials experimentats. Però el rellevant és que la major part dels masos experimenten importants processos de segregació i parcel·lació en unitats de poca extensió que són alienades. En alguns casos això acaba amb la liquidació del mas (Mas Mascarós dels Valls, Mas Casagran, Mas Sendra de la Creu, Mas Pou). La forma habitual d'alienació fou el contracte de compra-venda i els principals beneficiaris varen ser pagesos.

Vers una simplificació en la cadena social de distribució de rendes? : les compres i redempcions de censos

Una altra derivació del que hem observat fins ara és el supòsit que, en la mesura que aquest procés va desenvolupar-se, va implicar un increment del conreu directe i, en conseqüència, una disminució de la pressió de la renda de la terra en termes globals. En el capítol anterior, tanmateix, hem constatat les dificultats que planteja -a la llum de la documentació disponible- ratificar o falsar aquesta hipòtesi. Les informacions sobre formes de tinença i explotació del sòl agrari són massa precàries per permetre traçar amb un mínim de confiança l'evolució del percentatge de superfície en conreu directe. D'altra banda és obvi que, a més de l'observada transferència de terres cap a pagesos, hi ha altres elements que participen en el balanç final dels règims de tinença. Entre ells, la distància geogràfica del propietari respecte la parcel·la posseïda. A major presència de propietaris forans en una població (en especial si no resideixen en els municipis limítrofes), major pes d'arrendaments i parceries. La proximitat o la llunyania també incidien en el règim d'explotació.

Hi ha arguments lògics, que desenvoluparem en el capítol següent, que reforcen la idea que el deteriorament de les condicions econòmiques del sector agrari va convertir en progressivament insostenibles la piràmide social i de captació de rendes que havia caracteritzat l'agricultura del vuit-cents⁶⁰. L'acció

⁶⁰ Vegeu, al respecte, Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992a i 1992b. Uns passatges ben explícits sobre els cada vegada més tensos equilibris generats per la captació de renda a través de la masoveria poden trobar-se a Sabater 1926a i Sabater, 1933.

del sindicalisme catòlic moderat que va predominar en les terres gironines apuntava en la direcció de facilitar l'accés dels agricultors a la terra, intentant suavitzar i evitar qualsevol tipus de confrontació social i, per ella mateixa, era un signe dels problemes que plantejava el manteniment de la cadena rendista del XIX. Les tendències cap al conreu directe varen veure's reforçades, sens dubte, per aquest nou context.

La simplificació de la cadena rendista podia tenir altres vessants que l'increment del conreu directe. Un d'aquests vessants era la cancel·lació (per compra, per redempció o per extinció) dels censos emfitèutics. Però, en aquest punt, hom topava amb una legislació molt rígida i restrictiva, que dificultava el reagrupament de dominis tant per a l'establient, com sobretot per a l'establert. La legislació sobre els censos emfitèutics catalans va quedar pràcticament congelada amb el Decret de Nova Planta, que preveia la conservació de les constitucions preexistents no afectades per les disposicions del decret⁶¹. Fins aleshores, una de les característiques bàsiques de l'emfiteusi havia estat la seva irredimibilitat, excepte en els casos en què les parts contractants haguessin establert el contrari en la mateixa acta d'establiment o voluntàriament arribessin a un acord de redempció⁶². Aquest caràcter va mantenir-se més enllà de la revolució liberal del segle XIX⁶³. El projecte de codi civil de 1851, d'haver prosperat, hagués significat la ruptura amb aquest costum, en la mesura que considerava redimibles tots els censos anteriors a la data, així com els futurs, fins i tot en el cas que explícitament s'hagués pactat el contrari⁶⁴. Però el seu fracàs va arraconar les propostes redempcionistes fins 1945. El Codi Civil aprovat -finalment- el 1889 i la lectura que d'aquest va triomfar implicaren el manteniment del caràcter irredimible mentre no es desenvolupés cap llei específica. Tot i que l'ambigua formulació del Codi -que feia referència explícita al foro, però no a l'emfiteusi- va propiciar l'aparició de certes divergències de criteri entre els juristes, va prevaler el principi de la irredimibilitat. La sentència que el Tribunal Suprem va dictar el 3 de febrer de

⁶¹ Vegeu Marjané, 1936. Sobrequés, 1978

⁶² Brocà, 1918 : 254-262; Marjané, 1936

⁶³ Tot i l'esclatxa oberta per la Reial resolució de 15 de desembre de 1804 i la Reial Cèdula del Consell de 17 de gener de 1805, derogades el 1818 amb una Reial Cèdula que establia el principi de llibertat de contractació en matèria de censos (i que, per tant, incloïa la possibilitat de pactar-ne la irredimibilitat). Vegeu Brocà, 1918 : 257.

⁶⁴ Sobre el projecte de codi civil de 1851 i la contestació que va generar a Catalunya, vegeu Salvador, 1985

1896 assimilava la naturalesa dels censos catalans amb la dels foros, va eliminar altres possibles interpretacions de la llei. Per això quan el 1908 va constituir-se una comissió designada per l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelona per emetre un dictamen sobre la redimibilitat dels censos emfiteútics, el punt de partida fou la consideració de l'emfiteusi com anàloga al foro i, per tant, sotmesa al dret civil local (que, en el nostre cas, no ho permetia). El que en aquella ocasió es discutí fou si, en el marc legislatiu vigent, el desenvolupament d'una llei especial -prevista en el codi civil- referida als censos catalans podia convertir els censos en redimibles. Com és conegut, la comissió s'escindí en dos grups i va generar dos dictàmens contradictoris: el d'Almeda, Tell i Fontova, partidari de la redimibilitat regulada per una llei especial; i el de Brocà, Abadal i Pella⁶⁵, favorable a la irredimibilitat en qualsevol cas.

Tot i l'assimilació que s'havia establert entre foros i establiments, el decret llei de redempció (i reversió) de foros de 1926, que va sentenciar la liquidació de les rendes forals gallegues⁶⁶, va limitar el seu abast a Galícia i algunes províncies més (Astúries i Lleó). No fou fins la publicació de la llei de 31 de desembre de 1945, fora del marc cronològic al qual limitem el treball, que s'establí la redimibilitat dels censos emfiteútics catalans⁶⁷. El que, ara per ara, ens interessa destacar és el fet que al llarg de tot el període analitzat -i sense canvis substantius- el marc legislatiu va limitar les possibilitats de cancel·lació de censos o de reagrupament de dominis.

Les tendències cap a l'enunciada simplificació de la cadena de rendes estaven, en conseqüència, profundament mediatitzades per aquest marc. La primera constatació que s'observa en analitzar les transferències de censos és l'escàs pes de les redempcions com a figura o instrument d'extinció de censos. Si només podien ser redimits els censos pels quals s'hagués pactat expressament la redimibilitat en el moment de l'establiment, es reduïen les possibilitats per aquesta fórmula. No disposem de dades sòlides sobre el comportament dels establiments en aquest punt, però el baix nombre de redempcions pot ser un indicatiu de la raresa dels pactes de redimibilitat. Els llibres de Monells del Registre de la Propietat enregistren un total de 41 finques

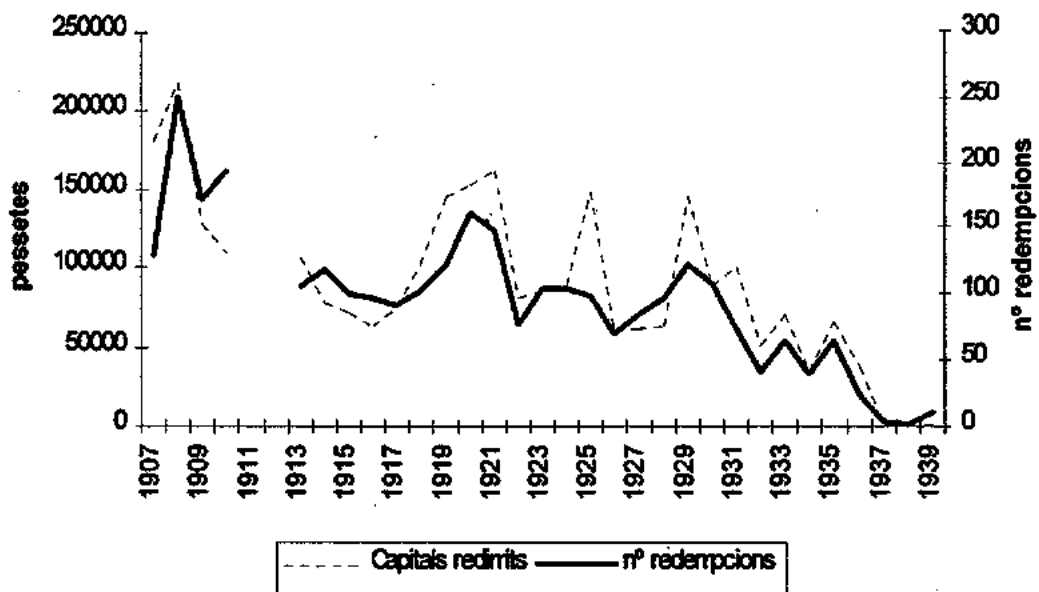
⁶⁵ Brocà, Pella i Abadal, 1908

⁶⁶ Vegeu Villares, 1982

⁶⁷ Vegeu Cuervo, 1949 i Borrell, 1948.

afectades per operacions mercantils amb censos, de les quals només 4 són redempcions. A Ullastret, tot i augmentar el percentatge (11 sobre 55), les redempcions continuen ocupant un lloc secundari. Pel conjunt de la província de Girona, les dades estadístiques disponibles verifiquen aquesta imatge de raresa : entre 1908 i 1935 només va enregistrar-se una mitjana de 109 redempcions anuals. I, com pot observar-se en el gràfic 6.15, aquestes tendiren a disminuir progressivament.

Gràfic 6.15 : Redempcions de censos emfitèutics a la província de Girona (1907-1939)

Font : Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, Anuario, 1908-1940

Taula 6.13 : Operacions mercantils amb censos a Monells (1864-1939)

Operació	nº finques	cens en cereals	cens en diner	cens en animals
cessió perpètua	2	1,3 hl	-	-
redempció	4	1,8 hl	64 pts	2 gallines
venda perpètua	26	13,7 hl	331 pts	-
venda a carta de gràcia	9	8,5 hl	48 pts	-
Total	41	25,3	443	

Font : Registre de la Propietat, Monells

Taula 6.14 : Operacions mercantils amb censos a Ullastret (1864-1939)

Operació	nº finques	cens en cereals	cens en diner	?
conveni	2	2,8 hl		
modificació	1	-	32 pts	
redempció	10	0,7 hl	162 pts	(2 finques)
retrovenda	3	2,1 hl	60 pts	(1 finca)
venda	33	31,6 hl		(3 finques)
venda a carta de gràcia	4	3,0 hl		
Total	53	40,2	254	

Font : Registre de la Propietat, Monells

L'alternativa a la redempció -quan aquesta no era possible- fou la compra. Òbviament, calia la conjunció de l'interès del censalista i de l'interès del censatari perquè aquesta fos possible, i això era una dificultat addicional. El primer gaudia del dret de fadiga⁶⁸, però era absolutament excepcional que l'exercís. El censatari, per contra, no es veia beneficiat amb un dret similar. Les compres de cens foren més abundants que les operacions de redempció (taules 6.13 i 6.14). Tot i així, el marge de diferència respecte aquestes darreres no fou pas espectacular. A més, cal tenir en compte que no totes les vendes de censos implicaven el reagrupament de dominis. Un percentatge difícil de determinar corresponia a transaccions entre rendistes. En qualsevol cas, bona part de les transaccions realitzades apuntaven cap aquesta reunió de dominis. La direcció de les compra-vendes entre grups socials pot ésser-ne un indicador.

Les taules 6.15 i 6.16 sintetitzen la direcció tant de les redempcions com de les compra-vendes o altres fórmules d'alienació marginals. No calen molts comentaris. La línia més important és la de les transferències de censos des de grups rendistes cap a menestrals i pagesos. Cal insistir, tanmateix, en la debilitat d'aquest flux. En 75 anys, a Monells, les pensions alienades o redimides només varen ascendir a la mòdica xifra de 25 hl de blat o mestall i 443 pessetes. A Ullastret, ens movem en un ordre de magnituds similar : 40 hl de blat o mestall i 254 pessetes.

⁶⁸ La fadiga és el dret del senyor directe d'adquirir, pel mateix preu i condicions, el domini útil d'una finca quan l'emfiteuta pretén alienar-lo a tercers.

Taula 6.15 : Fluxos dels censos redimits o alienats a Monells (1864-1939)

		c e d e n t s					Total
		hisendats i propietaris	eclesiàs- tics	pagesos propietaris	pagesos	?	
a d q u i r e n t s	hisendats i propietaris	1,3 hl	0,5 hl				1,8 hl
	comerciants			0,4 hl			0,4 hl
	artesans		0,3 hl				0,3 hl
	menestrals	5 hl 47 pts	0,5 hl	8,5 hl			14 hl 47 pts
	pagesos propietaris	5,4 hl 264 pts					5,4 hl 264 pts
	pagesos	1,6 hl	0,7 hl	1,1 hl	2 gallines		3,4 h 2 gallin.
	?						48 pts
	Total	13,3 hl 311 pts	2 hl	9,6 hl	2 gallin.		48 pts

Font : Registre de la Propietat, Monells

Taula 6.16 : Fluxos dels censos redimits o alienats a Ullastret (1864-1939)

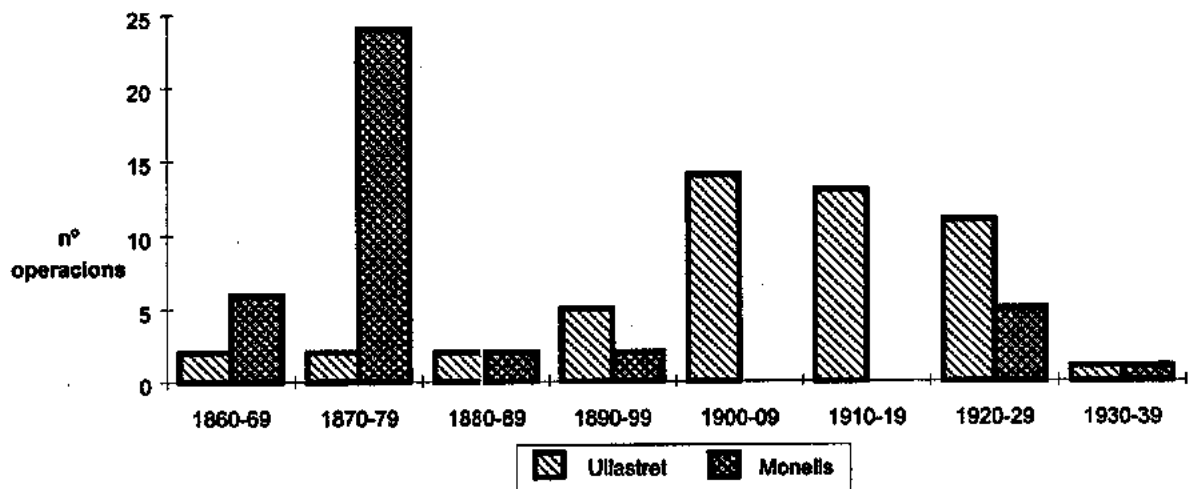
		c e d e n t s							Total
		hisend. i propiet.	eclesiàs -tics	pagesos propiet.	page- sos	oficis urbans	artesans	?	
a d q u i r e n t s	hisendats i propietaris	8,9 hl		2,7 hl					11,6 hl
	comerciants	15 hl							15 hl
	pagesos	15,6 hl	11 pts	0,4 hl	4,1 hl 75 pts	0,9 hl 109 pts	15 pts	1,1 hl 12 pts	22,1 hl 222 pts
	?	2,4 hl							2,4 hl
	Total	41,9 hl	11 pts	3,1 hl	4,1 hl 75 pts	0,9 hl 109 pts	15 pts	1,1 hl 12 pts	

Font : Registre de la Propietat, Monells

Les dades de Monells i Ullastret no ens permeten fer una cronologia precisa d'aquestes vendes i redempcions. El comportament d'un i altre municipi és molt divergent. Així mentre a Ullastret, el màxim nombre d'operacions de redempció o d'alienació de censos va donar-se durant les tres primeres dècades del segle XX (amb intensitat decreixent, com havíem observat en el gràfic 6.15 referit a redempcions de censos a la província), a Monells va concentrar-se en la dècada de 1870, especialment durant els anys 1872 i 1873, coincidint amb la

Primera República i amb un moment de forta agitació per la qüestió foral (a conseqüència de l'aprovació de la llei de Paz Nòvoa)⁶⁹.

Gràfic 6.16 : Cronologia de redempcions i alienacions de censos a Monells i Ullastret (1860 - 1939)

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

Cal no oblidar que la cancel·lació de censos podia produir-se també en sentit contrari a l'analitzat fins ara. A través de la renúncia o la dimissió del censatari, el censalista podia recuperar el domini útil de la terra i reagrupar els dos dominis. La legislació establí que el dret de dimissió del censatari només podia ser exercit si es liquidaven totes les pensions i lluïsmes pendents de pagament. L'endarreriment en les pensions, o la resistència a pagar-les, podia comportar la recuperació del domini útil per part del censalista per la via judicial, però no extingia el deute a menys que aquest el condonés explícitament.

De renúncies i dimissions se'n troben sobretot en les zones vitícoles. La plaga d'oïdi de la dècada de 1850 va provocar una primera onada de renúncies com la de Josep Vert Abras, fuster de Vulpellac, que el 1854 va retornar a Joan Dalmau, propietari de Sant Pol de La Bisbal,

... tres vessanes de terra herma per vifia que vuy es trova perduda sita en lo terme de S. Pol ... baix lo cens anuo de dotse rals de velló. Atenent que en la actualitat val mes lo cens i la contribució que se paga al Govern que la pessa dita, librement

⁶⁹ Villares, 1982 : 283-296

*per mi i los meus renuncio, cedesch i transferesch a dit Joan Dalmau Payet las refereridas tres vessanas de terra, lo mateix que fax ab todas las renunciias, entradas i sortidas, drets i pertinencias de las mateixas...*⁷⁰

La destrucció dels ceps per la fil·loxera i la paral·lela caiguda dels preus del vi varen implicar un abandonament massiu d'aquest conreu. Donat que l'expansió de la vinya s'havia realitzat en terrenys d'inferior qualitat, aterrassant els pendents, l'abandonament de la vinya sovint es traduí en l'abandonament del conreu. No és estrany, en aquest context, que molts petits pagesos optessin per renunciar a l'establiment d'aquelles terres⁷¹. Dimitir implicava no tenir dret a indemnització a les millores introduïdes a la finca (roturació, construcció de terrasses,...), però també implicava desprendre's d'una càrrega per una terra improductiva o de molt baixa productivitat.

La caiguda dels preus cerealícoles, en la mesura que reduïa les possibilitats d'ingrés en les terres més marginals, també podia operar en el mateix sentit. Martí Vilà, pagès de Castell d'Empordà, va renunciar a dues vessanes a Ullastret "*por lo muy crecido del censo que les afecta y por lo poco productivas que son*". Per aquestes dues vessanes (0,44 ha) pagava 1,2 hl de blat.

A Monells i Ullastret a penes hem localitzat renúncies d'establiments⁷². En canvi a Sant Sadurní i a Colomers semblen haver estat més abundants. A Sant Sadurní hem localitzat tretze dimissions, cadascuna d'elles protagonitzada per un censatari diferent. En total varen afectar a 10,7 ha i varen produir-se entre 1888 i 1890. A Colomers, la documentació ens deixa intuir que les renúncies a terres establertes foren més massives, però no ens ho permet demostrar. A l'amillament de 1881 hi consten tot un seguit de notes marginals que indiquen els canvis de propietat i les altes i baixes d'aquest registre fiscal. El problema és que generalment no expliciten el motiu. Molts dels canvis foren realitzats a favor de Josep de Quintana, l'hisendat més important de la localitat (vegeu taula 6.8). Les anotacions són totes com aquesta :

"Se rebajó a P. Rich La Tria viña de 4 vesanas y se cargo a su dueño Sr. Quintana en 1886"

o bé, com aquesta :

⁷⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 31 desembre 1854

⁷¹ Vegeu l'exemple de Cadaqués a Saguer, 1987.

⁷² Concretament, n'hem trobat dues a Ullastret i cap a Monells.

"Rebaja a José Falgueras menor las dos viñas Arsas de 4 10/16 vesanas y 3 vesanas y también la Fexa Nova viña de riqueza total 244 reales y aumentarla a D. José de Quintana"

La major part de finques dimitides eren vinyers i oliverars, i la cronologia -tot i que moltes anotacions no estan datades- fluctua entre la segona meitat de la dècada de 1880 i els primers anys de la de 1890. Josep de Quintana, durant aquests anys va donar d'alta unes 68 ha de terra, de les quals aproximadament 53 eren de vinya. Si la hipòtesi que es tractava majoritàriament de renúncies a establiments es confirmés, l'espectacular -i excepcional- creixement d'aquest patrimoni (taula 6.8) s'explicaria bàsicament per aquest motiu. A Colomers la simplificació de la cadena rendista s'hauria concretat en un procés de recuperació del domini útil per part dels antics establiments i llurs successors.

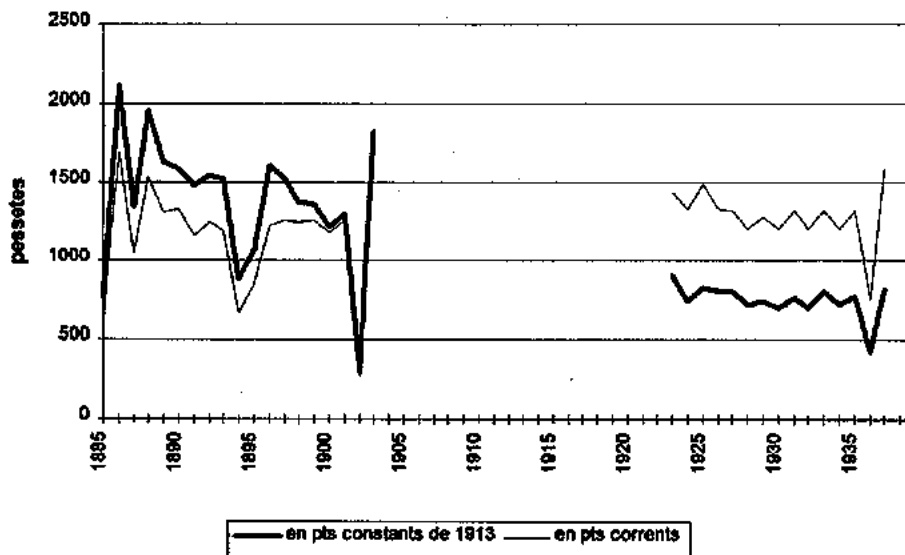
Res del que hem observat fins ara ens permet afirmar que les redempcions, les compres de censos o les renúncies i dimissions conduïssin a un canvi substancial de la situació dels pagesos des de la perspectiva de la distribució de l'ingrés agrari. Les rendes emfitèutiques varen continuar vigents en la seva major part o, almenys, no foren reduïdes significativament pels mecanismes esmentats. En contrast, els censos emfitèutics varen tenir un lloc cada vegada més secundari en el debat polític i les lluites socials del segle XX. Quan, en la dècada de 1930, esclatà obertament el conflicte social agrari, la qüestió de l'emfiteusi i la seva redempció va quedar soterrada per l'atenció donada a la parceria, la rabassa o els arrendaments. La llei de contractes de conreu no va contemplar l'emfiteusi com una de les formes de contractació agràries⁷³ i tampoc es donaren passes significatives per aprovar una llei de redempció.

El que explica aquesta situació és l'erosió experimentada per les rendes emfitèutiques com a conseqüència de la depreciació monetària i de l'evolució dels preus relatius. Donat que la major part dels censos eren fixos (en moneda o en cereals), l'evolució dels preus va jugar en la seva contra, especialment a partir de finals del segle XIX. A més, en el cas dels censos en espècie (generalment blat o mestall) la introducció de millores tècniques que

⁷³ El primer article de la llei de contractes de conreu del 21 de març de 1934, tot i obrir les portes a una certa ambigüïtat, no va considerar l'establiment emfitèutic (a diferència de la rabassa morta) com un tipus de contracte agrari: "*Són objecte d'aquesta Llei els contractes de conreu i s'entenen compresos sota aquesta denominació els de rabassa morta, parceria, masoveria, arrendament de terres i en general tots els actes i contractes, qualsevulla que sigui llur denominació pels quals es cedeix onerosament l'aprofitament d'una finca rústica a persona diferent dels propietari, sempre que sigui l'explotació de naturalesa agrícola*". Vegeu, també, Balcells, 1983

permeteren incrementar sensiblement els rendiments agraris (canvi de les varietats cerealícoles, introducció de fertilitzants inorgànics,...) es traduí en una disminució del pes relatiu d'aquelles detraccions sobre el total de la collita. La impossibilitat d'adequar al nou context econòmic i agrari un instrument de captació de rendes gestat en unes altres circumstàncies, més que la contestació social o la resistència al seu pagament, fou la causa de la seva erosió.

Gràfic 6. 17 : Evolució de l'ingrés procedent de censos emfitèutics del Patrimoni Bru (1885-1939)

Font : Anxiu particular família Masó, Comptabilitat 1885-1939

Una bona il·lustració d'aquest procés erosiu ens la proporciona la comptabilitat del patrimoni Bru. El gràfic 6.17 reproduïx l'ingrés obtingut per aquesta família procedent del pagament de pensions emfitèutiques. S'observa com mentre en la dècada de 1930 el valor nominal de la renda es mantenia en els mateixos nivells que a finals del segle XIX (fins i tot amb menors fluctuacions, indicadores d'una major regularitat en el pagament de les pensions), el seu valor real va reduir-se substancialment. No fou, per tant, la resistència al seu pagament, sinó la desvaloració d'unes rendes fossilitzades la causa de l'enfonsament dels censos. A més, val a dir que els ingressos per lluïme (que en determinades circumstàncies haurien pogut compensar amb

escreix la deprecació de les pensions) foren pràcticament insignificants, almenys en aquest cas.

No podem acabar un apartat referit a l'evolució del cens emfitèutic sense fer referència a la qüestió d'aquells que havien estat desamortitzats per l'estat. Bona part d'aquests antics censos gravaven els patrimonis mitjans i grans de la regió, per això les seves implicacions tenien un caràcter socialment diferenciat. De la discussió jurídica sobre la seva prescriptibilitat, que esclatà en la primera dècada del segle XX, es dedueix que l'estat havia tingut problemes per transferir bona part d'aquests antics censos i que tampoc s'havia interessat pel cobrament de les pensions. Per això, quan a principis del XX Hisenda transfereix censos i censals a tercers i aquests pretenguin cobrar-ne les pensions endarrerides, els propietaris del domini útil es sentiran lesionats. El 1910 Emili Saguer i Olivet, notari de Girona, publicà un opuscle titulat *Censos y censales del Estado*, en resposta a un imprès anònim que duia per títol *Prescripción de los Censos del Estado*. Saguer defensava obertament els interessos dels hisendats gironins als quals se'ls reclamaven les pensions, i ho feia amb el curiós argument que als censos desamortitzats per l'estat se'ls havia d'aplicar les normes jurídiques del dret general o comú (entenant també com a tal el dret castellà anterior al codi civil) i, per tant, prescrivien als trenta anys d'haver pagat la darrera pensió⁷⁴. L'opuscle va tenir molt ressò entre els propietaris gironins i empordanesos. La *Cámara Agraria del Ampurdán*, des de les planes del seu butlletí remetia els lectors a seguir-ne els consells⁷⁵. Paral·lelament, el *Sindicato Agrícola de Gerona* va celebrar una reunió d'interessats per actuar col·lectivament "contra las exigencias de esa empresa que aparece especulando con los atrasos de pensiones, prescritas ya en muchos casos"⁷⁶; i juntament amb la *Cámara Agrícola del Ampurdán*, la *Sociedad Económica Gerundense de Amigos del País* i el *Fomento de la Industria, Comercio y Propiedad* varen alçar una sol·licitud al Ministre d'Hisenda. Sense voler entrar més en aquest tema, que caldria estudiar amb més deteniment, el que ens interessa destacar és que, en bona mesura, la reacció dels propietaris als quals es reclamava les pensions és un clar indicatiu de

⁷⁴ Saguer, 1910

⁷⁵ Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 235, 1910, p. 92

⁷⁶ Boletín Oficial de la Cámara Agrícola del Ampurdán, 242, 1910, p. 205

la forta erosió que havien experimentat els vells censos desamortitzats durant la segona meitat del segle XIX.

En conclusió, si bé la simplificació de la cadena rendista per la via de la redempció o la compra de censos fou d'escassa magnitud i per la via de la dimissió o renúncia només tingué efectes rellevants puntualment i en algunes zones vitícoles, cal tenir present que la depreciació de les rendes percebudes en metàl·lic, la caiguda dels preus relatius cerealícoles i els increments de productivitat tendiren a reduir la càrrega representada per les pensions emfitèutiques. En la nostra zona d'estudi, la *derrota del rendista* es materialitzà en la seva incapacitat d'actualitzar uns censos que havien fossilitzat ràpidament. També en aquest sentit podríem pensar en una certa simplificació de la cadena rendista.

6.3 La consolidació de la propietat pagesa

Després d'haver examinat amb exhaustivitat la trajectòria dels grans patrimonis desplaçarem la nostra atenció cap els patrimonis més petits i, especialment, cap els patrimonis pagesos. Sostindrem les següents hipòtesis :

(a) L'anàlisi dels fluxos de transferència de terra a través dels diferents tipus d'operació de compra-venda (venda perpètua, venda condicional o a carta de gràcia, retrovenda, venda judicial en subhasta pública,...) mostra nítidament com el període 1860-1940 va saldar-se amb un notable increment net de les terres acumulades pels grups pagesos que treballaven directament llurs explotacions.

(b) Aquest increment de la propietat pagesa no pot vincular-se, al Baix Empordà, a cap procés de transformació agrària que hagués comportat costoses inversions en concepte de condicionament del terreny i de plantació, difícilment assumibles per la gran propietat.

(c) L'increment de la propietat pagesa es produí en un context de forta inestabilitat de les UFP, moltes de les quals emigraren o varen haver de reduir o liquidar el seu migrat patrimoni. Només una franja limitada de patrimonis pagesos fou beneficiària del saldo positiu que resulta de l'anàlisi del mercat de terres. No és possible, d'antuvi, identificar aquesta franja amb cap dels grups

de propietaris inicials. La trajectòria de cada patrimoni, així com el volum de terres acumulades, va dependre del grau d'èxit de les estratègies adoptades per cada UFP tant en l'àmbit de la transmissió hereditària com en l'organització de l'activitat productiva.

El contingut de l'apartat tindrà un caràcter global i exclusivament descriptiu. Seguirem, *grosso modo*, el mètode utilitzat per a l'anàlisi de la trajectòria dels grans patrimonis. Posteriorment, en l'apartat 6.4 plantejarem una aproximació cronològica a partir de la trajectòria observada en el mercat de la terra i deixarem pel capítol 7, el darrer, la feina d'apuntar alguns elements de caràcter interpretatiu que, sense ànim d'exhaustivitat, ens permetin comprendre el procés que haurem descrit.

Els pagesos en el mercat de la terra

La millor font per a estudiar el mercat de la terra són els registres notariais o, alternativament, les inscripcions de les actes notariais en el Registre de la Propietat. Pel període contemporani, però, les dificultats d'accés als fons notariais han desviat als historiadors cap els amillaments i els seus apèndixs. Els diferents estudis que han abordat la qüestió del mercat de la terra en el segle XX han utilitzat aquesta font fiscal⁷⁷. Nosaltres mateixos hem realitzat una primera versió d'aquesta recerca a partir dels apèndixs a l'amillament⁷⁸. Però, després d'haver accedit als fons del Registre de la Propietat, hem quedat plenament convençuts de la major utilitat, precisió i bondat d'aquests.

Les inscripcions del Registre de la Propietat ens permeten un tipus d'aproximació que ens interessa particularment i que no és viable si s'utilitzen els apèndixs: la identificació social de cada agent i, en conseqüència, l'anàlisi del comportament dels diferents grups socials en el mercat de la terra, que no és el mateix que l'anàlisi de les habituals agrupacions de propietaris. Això és el que recull la taula 6.17.

Les dades sintetitzades en aquesta taula mostren, en primer lloc, que el col·lectiu més actiu en el mercat fundiari fou el d'aquells que s'anomenaven

⁷⁷ Calatayud, 1989; García Sexto, 1988; Sabio, 1992. El treball de Robledo (1981) és una excepció.

⁷⁸ Saguer, 1990

pagesos i agricultors⁷⁹. Darrera seu, el grup que destacava era el corresponent als sectors rendistes tradicionals (hisendats i propietaris⁸⁰), la intervenció dels quals fou activa especialment com a venedors.

Taula 6.17 : Saldo de compres i vendes de terra per grups socials, en ha (1860-1940)

grup social	Monells			Ullastret		
	compres	vendes	saldo	compres	vendes	saldo
artesans	7	20	-13	39	50	-11
comerciants	3	12	-9	40	32	8
eclesiàstics	10	21	-11	0	2	-1
menestrals	9	6	2	11	12	-1
pagesos	162	96	66	435	241	195
obrers	1	4	-3	15	12	3
rendistes	41	100	-59	150	349	-199
altres	23	1	22	22	20	1
?	19	14	4	41	35	6
total	275	275		753	753	

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal, Monells i Ullastret

El segon element que sobresurt de la taula és el saldo favorable als grups pagesos en tant que agents que compraven i venien terres. La diferència entre les compres i les vendes realitzades per pagesos en el conjunt del període analitzat no només va tenir un resultat de signe positiu, sinó que revela una tendència de fons molt clara cap a l'augment de la propietat pagesa. La superfície acumulada pels pagesos a través de compres en el mercat fou gairebé el doble del que el mateix col·lectiu oferí per vendre. Al seu costat, els rendistes tradicionals varen experimentar una reculada d'una magnitud equivalent a l'augment dels primers. Els resultats sintetitzats a la taula 6.17 ratifiquen, des d'una altra perspectiva, el procés de transferència de terres des de la gran propietat rendista cap als sectors pagesos .

⁷⁹ Hem agrupat sota la denominació de pagesos aquells que es qualificaven de pagès, pagès menestral, pagès masover, pagès propietari, hortolà i agricultor. Tot i haver considerat com un grup diferent aquells que s'anomenaven menestral o menestral propietari, la separació d'aquests amb els considerats pagesos és tan confusa que, per l'argument que desenvolupem, és correcte concebre'ls conjuntament. De fet, els mateixos que en les dècades de 1860 i 1870 es declaraven menestrals, pocs anys més tard apareixen com a pagesos o pagesos propietaris. El terme menestral com a definitori d'un determinat grup amb consciència pròpia tendeix a desaparèixer molt aviat de la documentació.

⁸⁰ Hem inclòs sota la denominació de rendistes als *hisendats*, a aquells que s'anomenaven *propietari* i no eren pagesos, als administradors de finques, als notaris i advocats (professions liberals que constituïen ocupacions habituals dels hisendats) i algunes categories socioprofessionals minoritàries com els militars i els banquers.

Taula 6.18 : Saldo de compres i vendes de terra segons residència, en ha (1860-1940)

residència dels propietaris	Monells			Ullastret		
	compres	vendes	saldo	compres	vendes	saldo
veïns	156	90	66	306	136	170
limitrofes	29	26	3	111	69	43
resta Baix Empordà	69	63	6	253	366	-112
Alt Empordà	2	16	-15	1	22	-20
Gironès	6	12	-6	58	79	-20
Estany	0	1	-1	0	0	0
Selva	0	0	0	0	4	-4
Garrotxa	0	0	0	0	3	-3
resta Catalunya	12	64	-52	19	68	-49
resta Espanya	0	0	0	2	2	1
estranger	0	1	-1	0	3	-3
?	0	1	-1	1	2	-1
total	275	275		753	753	

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal, Monells i Ullastret

En la mesura que la residència del propietari pugui ser un indicador del seu perfil social i, també, del règim d'explotació del sòl (conreu directe o indirecte), els resultats de la taula 6.18 ratifiquen -des d'una altra perspectiva- el que acabem d'observar. Tant a Ullastret com a Monells, el grup dels propietaris veïns (en el cas d'Ullastret, seguit dels propietaris de les localitats limítrofes) fou el que experimentà un saldo més favorable de les transaccions efectuades en el mercat de la terra. Per contra, els propietaris amb residència més allunyada de la localitat són els que presenten major tendència a desprendre's de la superfície posseïda.

Alguns dels estudis sobre compra-vendes de terres en el període considerat han constatat que l'avenc de la petita propietat pagesa va realitzar-se bàsicament sobre terres de menor qualitat (incultes, montuoses, de secà,... segons les característiques de la zona). Aquestes compres haurien facilitat la penetració de la propietat pagesa en àrees on la concentració de la propietat havia estat molt elevada, alhora que es produïa una transformació dels usos del sòl mitjançant fortes inversions en treball familiar, en substitució d'un capital inexistent. A la Ribera del Xúquer⁸¹, mentre les liquidacions de grans patrimonis a les zones d'horta i tarongers revertiren en favor d'altres grans propietaris, les grans explotacions de secà o de muntanya inculta, quan

⁸¹ Calatayud (1989 : 116-117)

vengueren llurs terres, foren adquirides per petits propietaris, arrendataris i treballadors que accedien per primera vegada a la propietat. A la comarca vitícola de Carinyena⁸², s'ha observat un procés similar, en especial a partir de la replantació postfil·loxèrica : els pagesos menys acomodats, a més d'adquirir vinyes en plena producció, compraven camps de cereal i erms que transformaven i convertien en vinyers. En els dos casos citats s'ha considerat que els baixos preus relatius d'aquestes terres d'inferior qualitat i la possibilitat d'incrementar l'ingrés final millorant la finca a través de l'autoexplotació de la mà d'obra familiar (amb plantacions arbustives o arbòries, l'apertura de pous pel reg, etc.), havien estat elements claus per explicar l'avenç de la propietat pagesa.

Taula 6.19 : Tipologia d'usos del sòl en les terres comprades per pagesos, (1860-1940)

	Monells		Ullastret	
	ha	%	ha	%
bosc	17,1	13,2	1,5	0,4
bosc i conreu	14,5	11,2	0,9	0,2
campa	54,3	41,8	254,8	63,5
campa i arbustius	35,3	27,2	72,0	17,9
campa i erm	2,4	1,8	21,3	5,3
erm i pastura	2,4	1,8	12,0	3,0
hort	0,2	0,1	0,9	0,2
olivera	0,0	0,0	13,4	3,4
improductiu	0,0	0,0	0,0	0,0
vinya	1,0	0,8	8,5	2,1
vinya i erm	0,0	0,0	0,4	0,1
vinya i olivera	2,7	2,1	15,6	3,9
?	32,0	-	33,7	-
total	162	100	435	100

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

La recerca que hem realitzat no ha pas corroborat l'existència d'un procés paral·lel en el nostre context geogràfic. Tot i que no podem descartar l'adquisició de sòls marginals amb la finalitat de revalorar-los amb el propi treball, el tipus de sòl predominantment adquirit pels pagesos baixempordanesos fou el de terra de conreu que, en general, no requeria inversions addicionals de roturació, condicionament o plantació. A Ullastret, el

⁸² Sabio (1992)

procés de transformació més important -l'asseccament de l'estany- fou obra de grans propietaris comarcals, com ha estat explicat anteriorment. Si alguna reconversió de sòl va realitzar-se fou la d'arrencar les vinyes mortes per introduir conreus de terra campa. Com pot observar-se en la taula 6.19, de les dades obtingudes a partir dels casos de Monells i Ullastret no pot deduir-se la transferència de terres marginals als pagesos menys acomodats per a la seva transformació. Probablement, el tipus d'especialització productiva cap el qual varen tendir les explotacions baixempordaneses des de finals del segle XIX (ben allunyada de models d'especialització que requerien fortes inversions en preparació del terreny i plantació) va influir-hi notablement, així com la inversió del procés d'expansió de l'àrea conreada que havia caracteritzat la fase històrica anterior.

Un exemple de la mobilitat patrimonial de les UFP : Monells, 1865-1943

Després de constatar que els fluxos de terra transferits a través del mercat revertiren especialment a favor dels grups pagesos, l'observador es pregunta com és possible que un canvi d'aquesta magnitud a penes es reflecteixi en les anàlisis d'estructura de la propietat realitzades a partir dels amillaments. No hi ha una única raó : òbviament l'existència d'una ocultació fiscal diferencial, però també els moviments de població i les pràctiques successòries ho expliquen. Per resoldre la incomoditat que genera el contrast entre les dues aproximacions realitzades (l'estructural i la mercantil), ens proposem de realitzar una darrera anàlisi que matisi les anteriors i, alhora, ens proporcionï una visió més realista dels canvis en la distribució de la propietat.

Aquesta darrera aproximació s'inspira en el mètode d'estudi dinàmic de la mobilitat socio-econòmica de les unitats domèstiques pageses, desenvolupat a principis de segle pels departaments estadístics russos i exposat per Shanin en una de les seves obres més conegudes⁸³. El mètode consisteix en la reconstrucció d'històries d'UFP individuals per a fer-ne un tractament agregat que posi de relleu els canvis experimentats en la posició socio-econòmica del conjunt d'unitats d'una determinada població rural. De fet, és el mateix que hem realitzat amb els patrimonis hisendats, amb la particularitat que ara considerarem el conjunt d'unitats domèstiques que residiren a Monells entre

⁸³ Vegeu Shanin, 1972

1865 i 1943. El nostre plantejament difereix en alguns aspectes respecte l'exposat per Shanin, en particular en referència al tractament dels *canvis substantius* (concepte utilitzat per definir les mutacions que impliquen l'aparició i desaparició de les unitats domèstiques dins la comunitat analitzada, a saber : els processos de partició, fusió, extinció i migració d'unitats familiars). Donades les característiques del règim de propietat i del sistema hereditari del nostre àmbit d'estudi, així com la gran distància temporal entre els dos moments comparats, hem considerat inadequat aïllar l'anàlisi d'aquelles UFP que varen experimentar canvis substantius⁸⁴. Així, en les dades que exposarem a continuació, hem inclòs tant aquelles UFP que emigren en el algun moment del període comprès entre els dos amillaraments, com les UFP que s'instal·len per primer cop a la localitat, o aquelles noves unitats domèstiques sorgides per separació respecte la unitat paterna. En aquest darrer cas, hem considerat com a noves unitats les creades pels fills segons que, no essent hereus del patrimoni, instal·len llur residència en la mateixa localitat.

El grau de mobilitat socio-econòmica de les UFP monellenques -mesurat a través de la superfície posseïda per cada UFP- no fou pas espectacular⁸⁵. El model d'herència no igualitària basada en l'hereu i en una llegítima curta que, habitualment, no estava constituïda per terres, sinó per diners i alguns béns mobles, alhora que tendia a expulsar de la localitat les unitats familiars formades per segregació dels fills segons, evitava el constant fraccionament i la posterior reconstrucció de patrimonis, propis dels sistemes igualitaris. De la mateixa manera que l'herència igualitària dotava al mercat de la terra d'un major dinamisme⁸⁶, el grau de mobilitat patrimonial també hagués estat superior d'haver-se donat dins aquest sistema successori. La prevalença d'un sistema hereditari desigual que cerca mantenir la integritat territorial del patrimoni en cada successió limita considerablement un dels patrons típics de mobilitat de les UFP : la mobilitat cíclica (el comportament regular d'ascens - davallada - ascens d'una UFP). Fins a cert punt, però, podem considerar que

⁸⁴ Vegeu Shanin, 1972 : 140-146

⁸⁵ Compareu-ho amb la intensa rotació de les unitats pageses russes, sotmeses a un altre tipus de sistema hereditari i, sobretot, a un règim de propietat que implicava la redistribució periòdica de les terres de l'*Obschina* (Shanin, 1972)

⁸⁶ Vegeu les observacions de Sabio, 1992

això implica un avantatge pels nostres objectius, donat que elimina molt soroll de fons provocat pel continu fraccionament dels patrimonis en cada generació.

Taula 6.20 : Trajectòria patrimonial de totes les UF censades a Monells entre 1865 i 1943 (en nombre d'UF)

	Extensió posseïda el 1943 (en hectàrees)													Total (1865)			
	0	<1	1 - 1,9	2 - 2,9	3 - 3,9	4 - 4,9	5 - 5,9	6 - 6,9	7 - 7,9	8 - 8,9	9 - 9,9	10 - 14,9	15 - 19,9		20 - 29,9	30 - ...	
e	0	30	10	3	2	2					1	1				49	
x	<1	14		1		1	2									22	
t	1 - 1,9	13	1		3	1	1			1						25	
e	2 - 2,9	4	1	1		3	4	2	2			1				22	
n	3 - 3,9	3			1											5	
s	4 - 4,9					1										1	
i	5 - 5,9	1									1					2	
ó	6 - 6,9										1					1	
1	7 - 7,9	1														1	
8	8 - 8,9																
6	9 - 9,9																
5	10 - 14,9										1					1	
	15 - 19,9																
	20 - 29,9	1														1	
	30 - ...													1		2	
	Total (1943)	67	16	10	10	9	7	2	2		3	2	2		1	1	132

Font : Apèndix 8. Elaborat a partir dels amillaments de 1865 i 1943 i de la reconstrucció genealògica de totes les unitats domèstiques que consten en els censos de 1880, 1894, 1897, 1911, 1920, 1930 i 1945. Amb anterioritat a 1880 no es conserva cap cens de població i l'hem cobert amb els registres parroquials

La taula 6.20 recull la posició inicial i final (en termes d'extensió posseïda) de cadascuna de les 132 unitats que, de manera permanent o provisional varen residir a Monells entre 1865 i 1943. En l'eix vertical s'ha classificat les UFP segons l'extensió posseïda el 1865. En l'eix horitzontal, segons l'extensió posseïda un segle més tard (el 1943). La taula ens dóna la posició de les UFP en dues coordenades temporals : el seu patrimoni a mitjan segle XIX i vuitanta anys després. La casella de la primera filera i la primera columna indica que d'aquelles UFP que el 1865 no constaven com a propietàries, 30 tampoc hi consten el 1943. Però altres que no figuraven com a propietàries el 1865, varen accedir a la propietat abans de 1943. D'aquestes, 10 només aconseguiren posseir extensions minúscules, inferiors a 1 hectàrea (fila 1, columna 2); però unes altres 3 posseïren entre 1 i 1,9 ha; 2 posseïren entre 2 i 2,9 ha;... i àdhuc una UFP que no tenia terres a Monells el 1865, acumulà una extensió superior a les 10 hectàrees. Aquesta és la forma de llegir la taula. Als

extrems (l'última columna i l'última fila) es totalitzen les UFP segons nivell de propietat inicial (última columna) o final (última fila). La diagonal ombrejada indica aquelles UFP que no modificaren substantivament l'extensió de terres en propietat i permet fer una lectura ràpida del quadre. Tots els casos que es situen pel damunt d'aquesta diagonal varen experimentar augments patrimonials. I, viceversa, les que es situen per sota són les que varen perdre terres. A major allunyament respecte la diagonal, més intens fou el canvi de posició patrimonial entre 1865 i 1943.

El primer que destaca és l'elevat nombre (30) d'unitats no propietàries (fila 1, columna 1). Però, en general es tracta d'UFP amb una forta rotació, que residiren en la població durant períodes curts. Bona part d'elles foren famílies de masovers o bé unitats segregades de la UFP paterna que, provisionalment, mantingueren domicili a la localitat. Si en comptes d'observar el conjunt d'UFP d'un llarg període prenguéssim com a referència un moment determinat, el pes de les unitats no propietàries es reduiria molt, tal com ha estat exposat en l'apartat 6.1.

Entre les UF propietàries, molts poques varen mantenir estable la seva posició patrimonial, segons els rangs establerts a la taula 6.20. Són les incloses dins la diagonal ombrejada que travessa la taula. Només un 11% del total d'unitats propietàries (102) va mantenir-se en el mateix rang al principi i final del període. La resta es reparteix en parts iguals entre les que incrementaren llur patrimoni territorial (42%) i les que el reduïren (42%).

La immensa majoria (84%) de les UF que reduïren llur patrimoni varen liquidar la totalitat de terres posseïdes alhora que desapareixien de la localitat. Contràriament, aquelles que residien el 1943 al municipi es caracteritzaven per haver experimentat un procés d'ampliació territorial, de magnitud variable segons el cas. En termes generals, la taula 6.20 ens permet copsar una trajectòria de mobilitat ascendent per a la major part (65%) de les UFP que varen romandre en la localitat. Aquest és un element rellevant en la descripció del procés de consolidació de la propietat pagesa : bona part de les UFP varen emigrar i desaparèixer, però les que romangueren o s'instal·laren de nou tendiren a incrementar el seu patrimoni territorial.

En uns pocs casos es constata un salt qualitatiu gran. Almenys quatre UF varen passar de tenir una petita extensió o no tenir terra a posseir el que ja podríem considerar un petit mas, una explotació amb unes dimensions de 8 a

15 hectàrees. Les quatre UFP que experimentaren un augment patrimonial més gran seguiren trajectòries singulars. En un cas, el de família Mercader⁸⁷, es tracta d'una família de masovers ben situats que esdevingueren propietaris durant la segona meitat del segle XIX. La creació d'aquest patrimoni tingué lloc en dues fases. Una primera, durant la dècada de 1850 i principis de 1860, mercès als establiments fets a favor de Martí Mercader, a més de la compra a carta de gràcia d'alguna peça. En aquell moment Martí Mercader era regidor de la localitat i gaudia d'una bona posició en la xarxa de relacions socials monellenques. L'altra fase d'ampliació del patrimoni, la dugué a terme el seu successor, Pere Mercader Solà, qui en el cens de 1897 es qualificava de *propietario* i *recaudador*. Entre 1872 i 1900 adquirí per compra o per permuta un total de 9,7 ha. Amb posterioritat als primers anys de segle, el patrimoni va romandre més o menys estable fins l'amillament de 1943.

Una altra trajectòria d'acumulació -il·lustrada pel patrimoni Galceran⁸⁸- consistí en la unió de petits patrimonis per la via matrimonial. Josep Galceran Massot, sastre i menestral, el 1865 declarava tenir una petita possessió (Can Masjoan) amb 1,8 ha de terra. Els seus hereus (Projecto Galceran i Josep Galceran) mantingueren aquest patrimoni sense massa alteracions. Però en l'amillament de 1943, les dimensions de les possessions familiars es veieren incrementades per l'aportació realitzada per l'esposa de Josep (Assumpció Comalada) i el gendre d'aquest (Rafael Ullastres). En ambdós casos es tracta de compres realitzades amb posterioritat a l'amillament de 1881 i que foren amillarades sota titularitats diferents (Assumpció amillara 5 ha i Rafael 1,7 ha).

El tercer itinerari correspon a una família sense (a penes?) terra que, en una conjuntura determinada (la *Gran Guerra*), aconseguí augmentar notablement el seu patrimoni. És el cas de la família Font-Xuclà⁸⁹. Entorn el 1900, Vicens Font Jofre, veí de Madremanya, va contreure matrimoni amb Lluïsa Xuclà, filla de Genís Xuclà Fabrellas. Ni Genís Xuclà ni el seu pare Francesc, *treballador* de Monells, havien declarat tenir terres en cap dels dos amillaments del segle XIX. Es tractava, per tant, d'una família sense terra. O amb molt poca, si tenim en compte que el 1924 Lluïsa Xuclà heretà quasi 1 ha del seu pare. L'accés a la propietat es produí a partir de la segona dècada del noucents. I, sobretot, en

⁸⁷ Apèndix 8, codi 072

⁸⁸ Apèndix 8, codi 046

⁸⁹ Apèndix 8, codi 131

el context de la Guerra Mundial i la post-guerra. Entre 1916 i 1921 Vicens Font comprà 4,4 ha de terra, a les quals hi afegí 2,3 ha el 1933 i 1,6 ha el 1939.

Finalment, el darrer cas -la família Fausellas⁹⁰- correspon a una família de pagesos, que s'instal·la a Monells el 1931, procedent d'Ullastret i després d'haver comprat el Mas Vilà per 20.000 pessetes a les hereves de Vicens Vilar i Camps. En definitiva, la diversitat i singularitat dels quatre exemples utilitzats, il·lustra la complexitat dels processos que varen contribuir en aquesta tendència de consolidació de la propietat pagesa.

En termes agregats, el canvi experimentat per les famílies monellenques no fou massa espectacular. Al marge dels quatre casos esmentats, la major part d'UFP, malgrat els increments enregistrats, es mantingueren dins els límits del que habitualment es considera petita propietat (< 5 ha). El 1943 només hi havia tretze famílies amb més de 5 ha al municipi. La major part (trenta-sis) es situava entre 1 i 5 ha en propietat. Alguns varen passar de la no-propietat a la possessió bé de microfundis, bé de petites propietats. S'incrementà el volum de terra posseïda, però -en general- no s'experimentà un ascens substancial cap altres categories de propietat.

En certa mesura pot observar-se l'existència de forces centrípetes que tendiren a reduir el grau de polarització a l'interior de la comunitat pagesa local. Aquestes forces centrípetes actuaren no només de baix a dalt (amb l'increment patrimonial dels petits propietaris o dels no-propietaris), sinó també en sentit contrari. Les famílies que el 1865 posseïen patrimonis de 20 o 30 hectàrees varen tendir a retrocedir amb una certa intensitat, alhora que es formava i consolidava un grup intermedi (pràcticament inexistent fins aleshores) de petits propietaris mitjans amb patrimonis de 8 a 15 hectàrees. Tot i no eliminar-se les diferències, vuitanta anys després del primer amillament, aquestes s'havien escurçat notablement.

En conclusió, l'anàlisi de la mobilitat socio-econòmica (o patrimonial) de les unitats familiars de Monells ens ratifica en la idea d'un procés de consolidació de la propietat pagesa i apunta cap un procés de reducció de la polarització existent a l'interior de la comunitat pagesa. Ambdós s'haurien vist reforçats, en bona mesura, mercès a l'expulsió de bona part de les UFP que inicialment

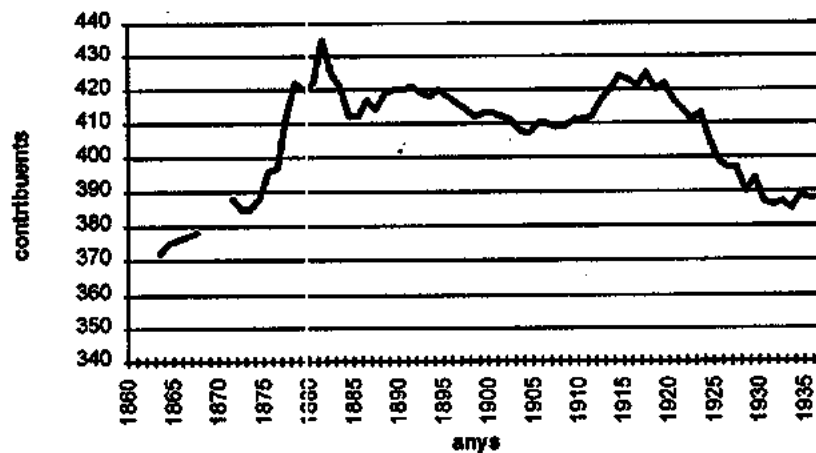
⁹⁰ Apèndix 8, codi 036

formaven part d'aquesta comunitat i que només en una certa mesura foren reemplaçades per unitats de nova formació.

6.4 Una cronologia de l'accés pagès a la propietat

L'estudi del mercat de la terra ens permet elaborar algunes hipòtesis sobre la cronologia i els ritmes d'aquest avenç de la propietat pagesa. No és una qüestió banal ja que, en la mesura en què puguem afinar en la dimensió temporal, també estarem en condicions de fer una interpretació més versemblant dels diferents processos (convergens o divergents) que modificaren les condicions d'accés i distribució de la terra.

Gràfic 6.18 : Evolució del nombre de contribuents per rústica a Ullastret, 1860-1936

Font: AHC La Bisbal, fons Ullastret, Contribució rústica

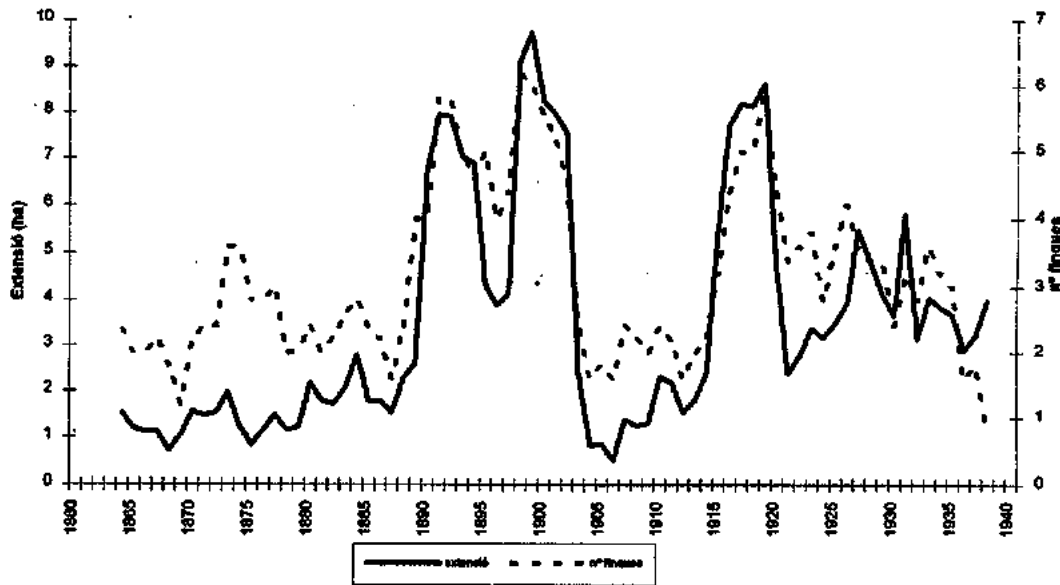
● Fins les dècades de finals del segle XIX, les transferències de terra a través del mercat no sembla que fossin molt intenses. El període anterior a la crisi agrària finisecular es caracteritzà per una certa atonia en el mercat de la terra, tot i que aquesta podria estar exagerada per la font⁹¹. La impressió que

⁹¹ La font en què ens basem, el Registre de la Propietat, s'inaugurà el 1861 i l'onerós hàbit d'inscriure les finques i els canvis de titularitat es difongué força lentament a causa al caràcter voluntari de les inscripcions.

s'obté dels gràfics 6.19 i 6.20 és que, en comparació amb els ritmes posteriors, el període inicial fou d'escassa mobilitat.

Aquest baix dinamisme en les transaccions contrasta amb algunes observacions realitzades a partir de les sèries de contribució. A nivell estatal, la documentació fiscal posa de relleu que entre 1855 i 1879, juntament a l'estancament de la superfície conreada sotmesa a contribució, el nombre de contribuents augmentà espectacularment (entorn un 20%)⁹². Aquesta evolució troba el seu paral·lelisme en el cas d'Ullastret, on el nombre de contribuents per rústica va incrementar-se notablement entre 1860 i 1880 (gràfic 6.18). Però no és generalitzable a altres localitats. A Monells, per exemple, el 1881 el nombre de propietaris havia descendit lleugerament (en un 3 %) respecte 1865. Cal pensar, en qualsevol cas, que el grau de mobilitat de la terra no fou homogeni arreu i que l'impuls a la parcel·lació que podien experimentar zones dedicades a determinats conreus, com ara la vinya, no fou compartit.

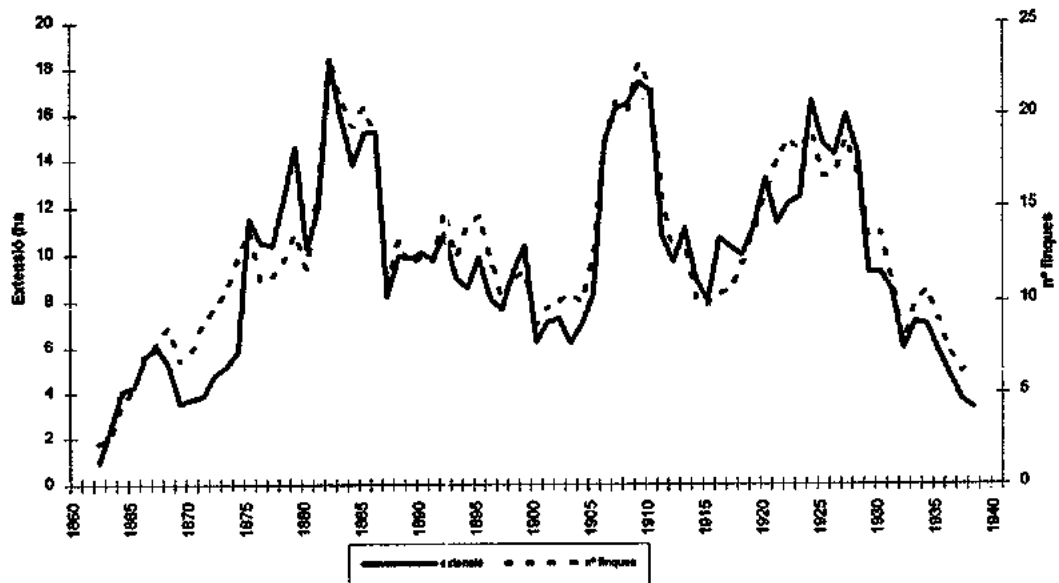
Gràfic 6. 19 : Cronologia de les compra-vendes de terra a Monells, 1860-1940 (mitjanes mòbils centrades de 5 anys)

Font : Registre de la Propietat, Monells

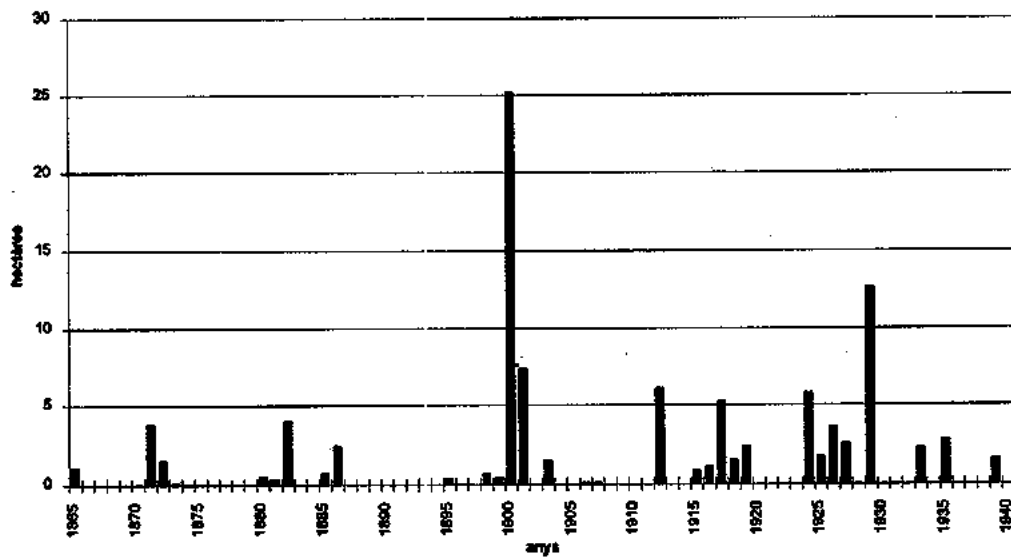
⁹² Congost, 1981a : 26-27

Gràfic 6. 20 : Cronologia de les compra-ventes de terra a Ullastret, 1860-1940 (mitjanes mòbils centrades de 5 anys)

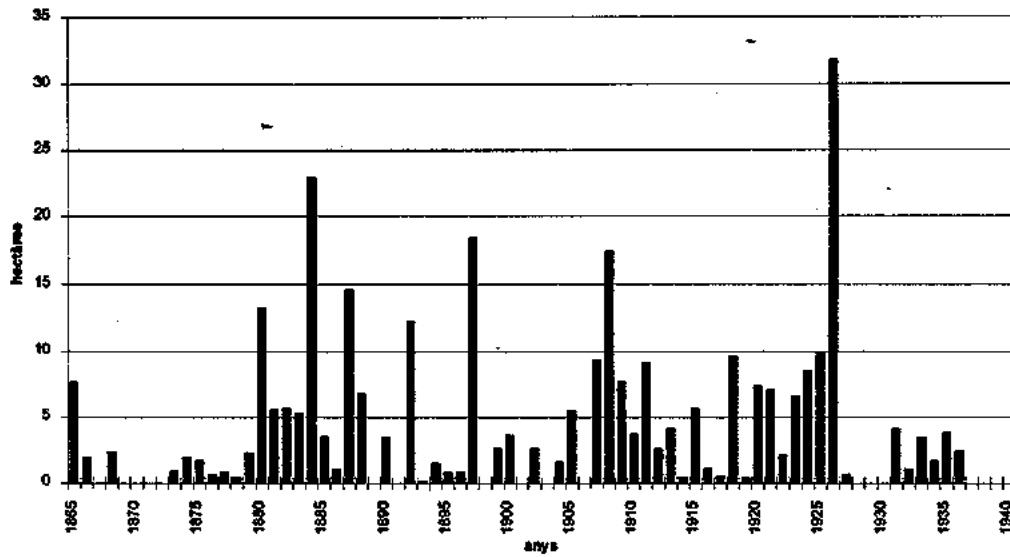
Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Gràfic 6. 21 : Vendes realitzades per grans propietaris a Monells, 1860-1940

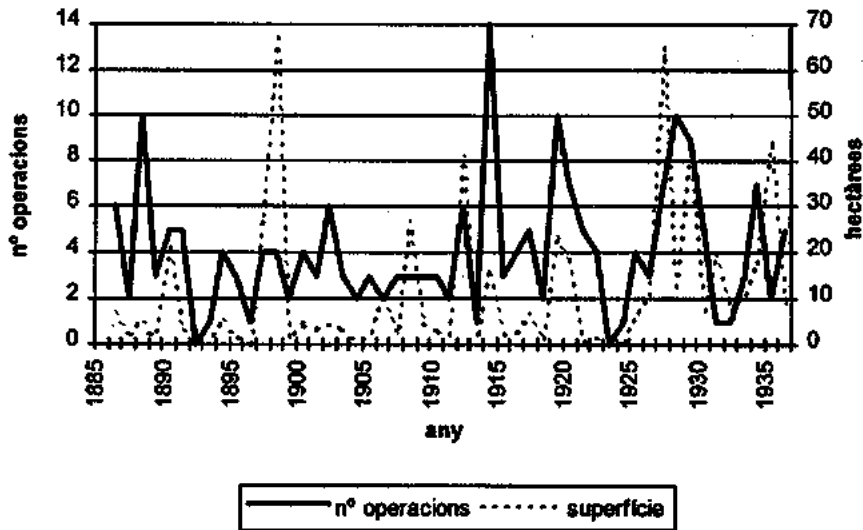
Font : Registre de la Propietat, Monells

Gràfic 6. 22 : Vendes realitzades per grans propietaris a Ullastret, 1860-1940

Font : Registre de la Propietat, Ullastret

Gràfic 6. 23 : Operacions de compra-venda de terra a S. Sadurní, 1886-1936

Font : AHC La Bisbal, fons Sant Sadurní de l'Heura, Apèndixs a l'amillament

Durant aquesta etapa, la gran propietat a penes havia iniciat el procés de descomposició que la va caracteritzar posteriorment. Com pot comprovar-se en els gràfics 6.21 i 6.22 les vendes realitzades pels grans propietaris abans de 1880 foren molt minses. Fins i tot, en certa mesura, es podria argumentar a favor d'una tendència cap a l'enfortiment de la gran propietat, en certa consonància amb altres observacions realitzades fora del nostre marc geogràfic⁹³. L'apropiació de les terres de l'estany d'Ullastrèt per part d'hisendats comarcals, explicada en un apartat anterior⁹⁴, és un petit indici en aquesta línia. En les zones vitícoles més marginals, la tendència podia haver-se perllongat més enllà de 1880 a conseqüència de les dimissions i renúncies a establiment.

● A partir dels anys vuitanta s'encetà una nova fase durant la qual tendiren a accelerar-se les transferències mercantils de terra. La incidència immediata de les crisis finiseculars sobre el mercat de la terra no fou unívoca. Hom ha constatat com a les comarques vitícoles la mobilització provocada per la fil·loxera fou molt intensa, en comparació als períodes anteriors i posteriors⁹⁵. És comprensible que la fil·loxera anés seguida d'una certa activació de l'oferta de terres en la mesura que la mort dels ceps implicava no una simple caiguda de l'ingrés, sinó la completa ruïna dels viticultors. A més, en les comarques que més lluny havien arribat en aquesta línia d'especialització, la crisi implicà un col·lapse generalitzat, ja que la paral·lització de la producció agrària també disminuí dràsticament les possibilitats d'ocupació generades per les activitats transformadores i per la comercialització.

En les zones que no conegueren aquesta destrucció física de capital, la caiguda generalitzada de preus dels anys vuitanta no va tenir una traducció tan intensa en el mercat de la terra. "*La crisis de los años 1880 parece que no favoreció la difusión de la propiedad*", afirmen pel regadiu valencià Millán i Calatayud en constatar una ralentització del mercat de la terra⁹⁶. Quelcom

⁹³ A la Ribera del Xúquer, Salvador Calatayud observa que les vendes generalitzades de terra per part dels grans propietaris no varen produir-se fins a inicis del segle XX. També constata la formació d'un bon nombre de grans explotacions encara durant les dècades finals del vuitcents, i estableix una relació entre les inversions burgeses en terra i l'ensorrament de les expectatives de negoci en altres sectors i les bones perspectives ofertes per l'agricultura valenciana d'exportació (Calatayud, 1989).

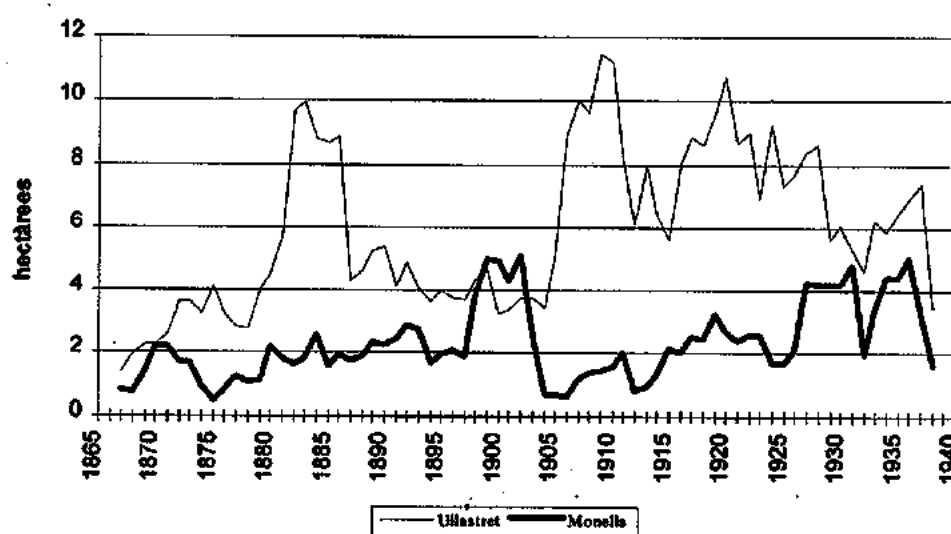
⁹⁴ Secció 6.2

⁹⁵ Vegeu Colomer, 1992; Sabio, 1992; Álvarez i Ferrer, 1987

⁹⁶ Millán i Calatayud, 1992 : 346

similar s'observa al Baix Llobregat, on l'atonía fou la nota característica del mercat ben entrada la primera dècada del nou-cents⁹⁷. Els exemples baixempordanesos que hem reconstruït tendeixen, per contra, a posar en evidència una certa acceleració de les transaccions amb terres, tot i que amb notables discrepàncies cronològiques, en força mesura atribuïbles al comportament singular d'alguns grans patrimonis. El mercat de la terra d'Ullastret va activar-se notablement fins i tot amb anterioritat a les caigudes de preus de la dècada de 1880 (gràfic 6.20) i va reduir el volum de transaccions durant els anys 1890-1905. En canvi a Monells fou precisament durant aquest segon període quan s'enregistraren major nombre de compra-ventes (gràfic 6.19). A Sant Sadurní durant la segona meitat dels anys vuitanta (moment a partir del qual disposem d'informació) s'enregistrà un elevat nombre d'operacions de compra-venda, que tendí a decaure durant la dècada següent (gràfic 6.23); però, si en comptes del nombre d'operacions, observem l'extensió transferida la imatge es modifica com a conseqüència del procés de liquidació d'alguns grans patrimonis⁹⁸.

Gràfic 6. 24 : Cronologia de les compres de pagesos a Monells i Ullastret, 1865-1940 (mitjana mòbil centrada de 5 anys de la superfície adquirida)

Font : Registre de la Propietat, Monells i Ullastret

⁹⁷ Tribó, 1992

⁹⁸ En particular del patrimoni Negre de Traver. Vegeu taula 6.7

Tant el cas d'Ullastret (gràfic 6.22) com el de Monells (gràfic 6.21) o el de Sant Sadurni (gràfic 6.23) estan molt mediatitzats per aquestes liquidacions patrimonials, que doten a la cronologia del mercat d'un moviment sempre singular. Caldria poder realitzar una anàlisi a nivell comarcal o provincial per atenuar la incidència d'aquestes singularitats. En qualsevol cas, el que sembla força clar és el fet que la crisi no va traduir-se en una oferta de terres de pagesos al mercat. De les 48 hectàrees alienades a Monells entre 1880 i 1900, només mitja hectàrea fou venuda per pagesos. Les dificultats econòmiques experimentades durant aquests anys no sembla que possessin especialment en perill els patrimonis pagesos. Les famílies pageses varen mostrar una gran resistència a la conjuntura depressiva. Ara bé, tampoc es constata cap avenç. El volum de terres comprades per pagesos a Monells en aquest període (1,4 ha) fou tan minso com el de les vendes. Els anys de finals del segle XIX foren, sobretot, anys de recomposició de la gran propietat, i, en general, de la propietat no pagesa.

● El període realment clau fou el primer terç del segle XX, i especialment els anys de la Primera Guerra i postguerra mundial. No és pas una singularitat del nostre àmbit d'estudi, sinó del conjunt europeu. A Itàlia el nombre de *conduttori di terreni propi* quasi es doblà entre els censos de 1911 i 1921, i va produir-se una espectacular escalada pagesa a la propietat des dels anys immediatament anteriors a la guerra fins, aproximadament, mitjan de la dècada de 1920, quan la política deflacionària adoptada pel govern feixista i, seguidament, la *Gran Depressió* imposaren condicions molt dures a la supervivència dels petits pagesos⁹⁹. Anglaterra, que en les centúries anteriors havia experimentat una progressiva liquidació de la figura del petit pagès propietari, va enregistrar una inversió d'aquest procés des d'abans de la Primera Guerra Mundial, quan els *landlords* començaren a fragmentar i vendre els seus estafes, en bona mesura als antics colons¹⁰⁰. Però el període crucial també fou el de la primera postguerra. Entre 1919 i 1927 a Anglaterra i Gal·les, la proporció de sòl agrari posseït per agricultors va passar del 12% al 36%, triplicant-se¹⁰¹. Si la comparació la realitzem amb França, la tendència general torna a reproduir-

⁹⁹ Massullo, 1990

¹⁰⁰ Grigg, 1989 : 101-105; Thompson, 1963 i 1966; Goodman i Redcliff, 1991

¹⁰¹ Grigg, 1989 : 104

se¹⁰². El primer terç del segle XX fou el moment de triomf de l'explotació pagesa¹⁰³.

A nivell espanyol, els estudis publicats en els darrers deu anys mostren un creixent consens entorn la hipòtesi que el primer terç del segle XX fou un moment de transformació en la distribució de la propietat i d'un cert accés pagès a la possessió de la terra. L'única regió per a la qual no s'ha descrit aquest procés és Castella. Els treballs de Ricardo Robledo han mostrat tant la capacitat de la gran propietat castellana per superar la crisi finisecular com la seva vitalitat durant el primer terç del segle XX¹⁰⁴. Robledo observa com la mobilitat mercantil de les grans propietats es deu, sobretot, a la compra de Béns Nacionals i a un cert relleu dins el sector de grans propietaris. I, malgrat observar un major moviment en el mercat de la terra durant els anys de la postguerra mundial mercès a l'elevació del poder de compra de petits pagesos i arrendataris, considera que no es va modificar substancialment l'estructura de la propietat¹⁰⁵. En altres zones i, especialment, en la perifèria peninsular els estudis realitzats apunten en una altra direcció, més en consonància amb la trajectòria del conjunt europeu¹⁰⁶. Tot i que la cronologia pot plantejar algunes variacions de caràcter local, hi ha una certa coincidència en indicar els anys de la Primera Guerra Mundial i de la immediata postguerra com el període crucial. A Alzira, per exemple, Salvador Calatayud observa que, després d'una primera ruptura durant la primera dècada del segle XX (en què les grans compres de terres i la constitució de grans explotacions esdevenen pràcticament inexistents), entre 1915 i 1927 es produeix una acceleració de les transferències mercantils de terra que redunda en una ampliació de la propietat pagesa¹⁰⁷. A l'illa de Mallorca el període de 1920 a 1940 va significar-se per la intensificació del procés de parcel·lació i venda a arrendataris i jornalers de grans finques¹⁰⁸. I a Múrcia, l'accés pagès a la propietat també sembla que va accelerar-se després de la guerra, moment en què es concentra el major

¹⁰² Gervais, Jollivet i Tavernier, 1977

¹⁰³ Així ho consideren Gervais, Jollivet i Tavernier (1976)

¹⁰⁴ Robledo, 1981, 1984 i 1985.

¹⁰⁵ Robledo, 1981 : 229

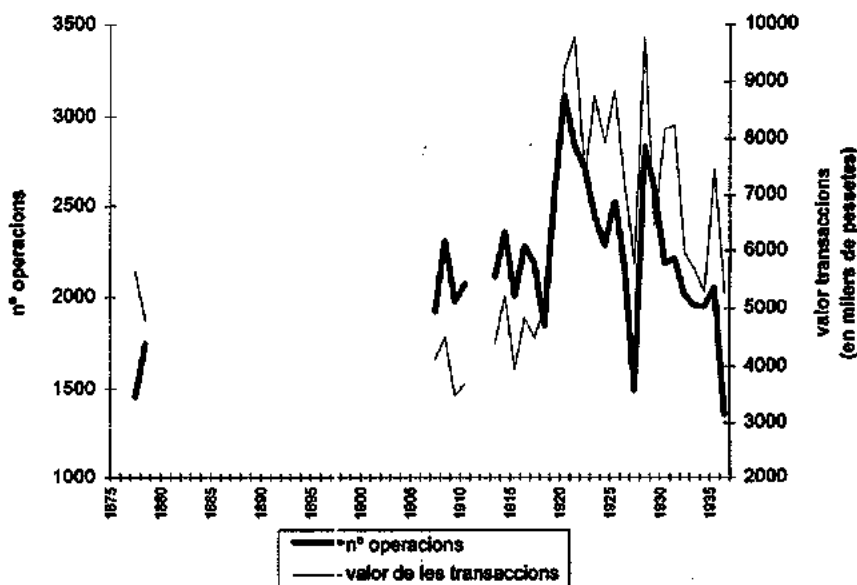
¹⁰⁶ Vegeu Tribó, 1992; Calatayud, 1989; Sabio, 1992

¹⁰⁷ Calatayud, 1989; Millán i Calatayud, 1992 : 346-347

¹⁰⁸ Cela, 1979 : 140-149

nombre de transaccions de parcel·les procedents de la liquidació de grans patrimonis¹⁰⁹.

Gràfic 6. 25 : Alienacions de finques (amb contractes on hi ha preu) a la província de Girona, 1875-1936

Font : Ministerio de Gracia y Justicia, 1892a i 1892b; Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, *Anuario*, 1908-1936

Les dades que hem obtingut del Registre de la Propietat o dels apèndixs a l'amillament no discrepen, en termes globals, de l'evolució general. A partir dels últims anys de la primera dècada del nou-cents s'observa una acceleració de les transaccions, que troba el clímax en els anys de la guerra mundial i la postguerra. Una ullada als gràfics 6.19, 6.20, 6.23 i 6.24 ens ho confirma. Hom constata, també, com els mateixos contemporanis compartien una certa consciència que durant el període de la guerra i la postguerra havia succeït quelcom quantitativament i qualitativament diferent. No va faltar qui en fes una certa apologia pairalista, però al marge de les instrumentalitzacions ideològiques, hi havia una evidència compartida. Pelai Negre, per exemple, el 1921 en deixà constància en la seva tesi doctoral :

"No es raro que al desprenderse al propietario de un "mas" sea el colono quien lo adquiere, y si ya antes se enriquecían, ahora que con motivo de la guerra han

¹⁰⁹ Grupo de Historia Agraria de Murcia, 1992 : 172-173

*doblado de precio los productos agrícolas sin que apenas se hayan modificado los contratos, el enriquecimiento que antes era lento y paulatino, aunque constante, se ha hecho rápidamente, de modo que la mayor parte de los "pagesos" del Ampurdán están adquiriendo fincas y convirtiéndose en propietarios*¹¹⁰.

El mateix autor, vint anys més tard, ho tornava a recordar :

"Como que durante la Gran Guerra los productos agrícolas habían alcanzado unos precios a veces casi fabulosos comparados con los de la época anterior inmediata, los campesinos realizaron pingües negocios; se despertó un verdadero afán, entre los que al trabajo de la tierra se dedicaban, de explotar fincas por su cuenta; naturalmente la demanda de tierras aumentó su precio en venta"¹¹¹.

Des de posicions ideològiques diferents, Joan Pelegrí també observà com l'increment dels preus agraris es traduí, en la societat rural baixempordanesa, en una creixent demanda de terres. En parlar de Torroella de Montgrí, posant èmfasi en la seva prosperitat, afirmava que

"el conflicto europeo ha portat a la vila ... una gran riqueza, manifestada amb l'abundor de diners i amb l'adquisició de finques, urbanes i de conreu, i amb noves construccions"¹¹².

I en parlar de la subcomarca de La Bisbal, observava l'afany d'adquirir terra per part dels agricultors i que

*"... és molt freqüent que el masover compri el mas, quan el propietari té que vendre"*¹¹³

És força clar, en conclusió, que fou durant aquests anys quan s'intensificà l'accés dels grups pagesos a la terra. El delegat local de la CNS de Verges recordava el 1943 que

*"desde el año 1916 que la propiedad en este país y muy particularmente en esta villa, se halla muy repartida"*¹¹⁴

Però durant la segona meitat dels anys vint varen començar a notar-se els primers signes de desacceleració de les operacions de compra-venda. I la tònica pels crítics anys trenta fou de progressiva pèrdua de dinamisme del mercat fundiari i, alhora, de pèrdua d'impuls del procés de transferència de terra als agricultors

¹¹⁰ Negre, 1921 : 163-164

¹¹¹ Negre, 1939 : IV

¹¹² Pelegrí, 1918 : 196

¹¹³ Pelegrí, 1918 : 242-244

¹¹⁴ AHG, AISS, lligall 3, carta 3 abril 1943

6.5 Recapitulació

L'objectiu d'aquest capítol ha estat analitzar les principals línies de transformació en l'estructura de la propietat agrària entre mitjan segle XIX i la quarta dècada del segle XX. La primera observació ha estat que l'estructura de la propietat no va mantenir-se immòbil, malgrat alguns indicadors ens ho insinuïn. Però la conclusió més rellevant és la constatació d'una decidida tendència cap a la consolidació de la propietat pagesa (entenent el terme *pagès* en la seva acepció més àmplia). No es tracta d'una evolució original ni de la nostra comarca ni de la regió de Girona. Com s'ha explicat en diverses seccions del text, aquest procés -que alguns autors anomenen *camperolització*- tingué un abast molt ampli en el conjunt de l'Europa Occidental.

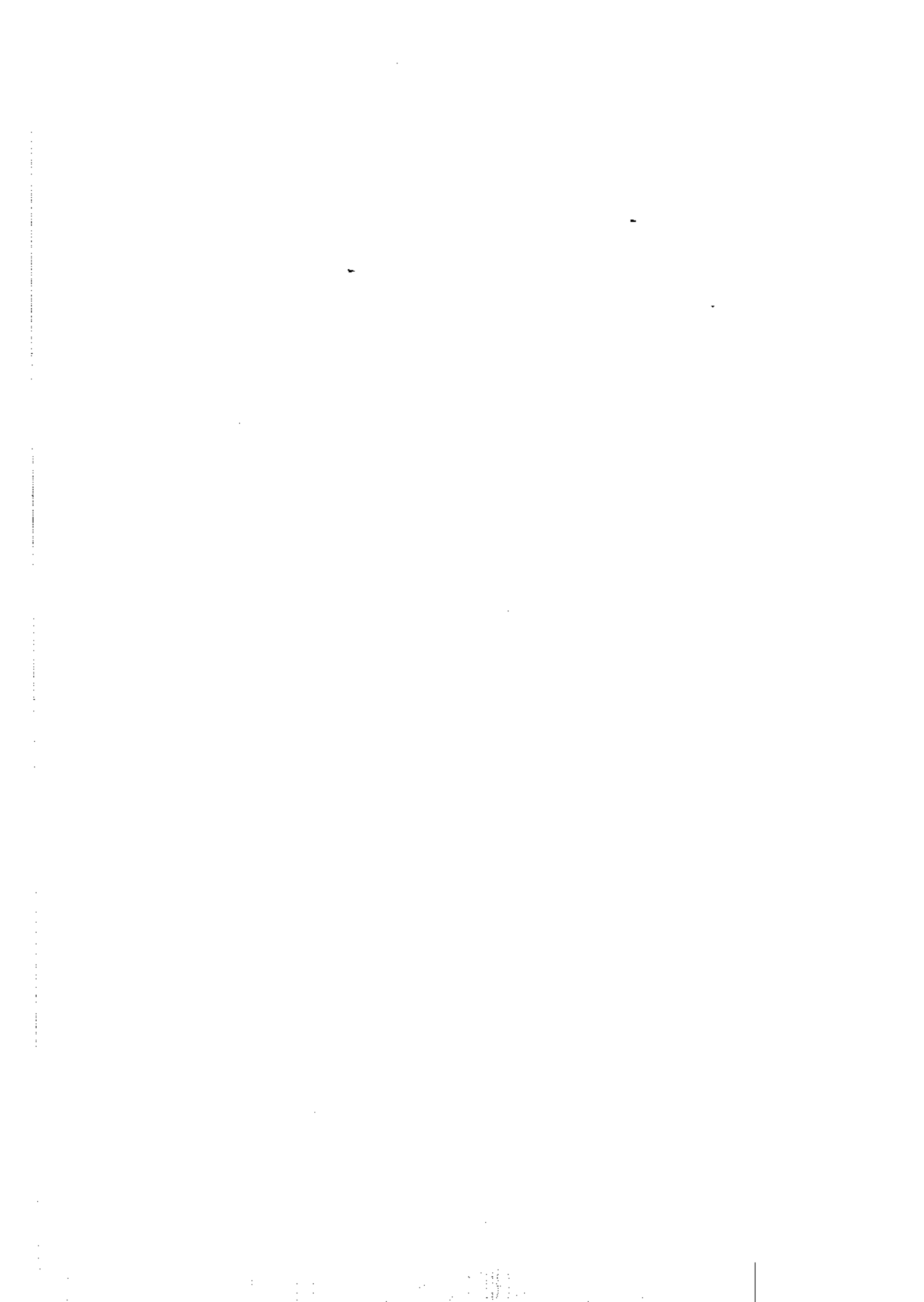
L'anàlisi dels fluxos de transferència de terres entre grups socials a través del mercat i l'anàlisi de la mobilitat patrimonial, tant d'una àmplia mostra de famílies hisendades i rendistes com del conjunt d'unitats familiars d'una localitat rural concreta (Monells), ens han revelat amb prou solidesa la intensitat i la dinàmica del procés de consolidació dels patrimonis pagesos. És a la llum d'aquestes dades que cal reinterpretar els resultats obtinguts amb la comparació dels quadres d'estructura de la propietat elaborats a partir de fonts fiscals, distorsionats pel grau diferencial d'ocultació i menys sensibles per reconèixer els grups socials existents a cada nivell de propietat.

Al llarg del capítol hem estat atents a tot un seguit de moviments que, majoritàriament, convergien en aquesta tendència favorable a la propietat pagesa: el retrocés dels vells patrimonis rendistes, la poca rellevància quantitativa de l'aparició de nous grans propietaris, la fi de les estratègies de captació de renda a través de l'emfiteusi, l'adquisició pagesa d'una porció important de les terres venudes pels grans patrimonis, l'augment superficial dels patrimonis de moltes de les unitats familiars que continuaren residint en el món rural,... Cal reconèixer, tanmateix, l'existència de moviments en sentit contrari. Moviments divergents que, en alguna mesura, també contribueixen a explicar l'estructura resultant al final del procés. El més rellevant d'ells és el fort moviment emigratori. L'èxode de famílies rurals cap a les viles i ciutats explica el fort increment de la propietat urbana enregistrat pels amillaments i tendeix a reduir els guany superficials del conjunt d'UFP.

És necessari remarcar que, tot i l'accent que posem en una certa tendència de fons, l'estructura de la propietat és una variable de dinàmica lenta. Les continuïtats al llarg del període segurament foren més rellevants que els canvis que hem insistit en destacar. De fet, el procés de transferència de sòl agrícola a favor dels agricultors no va adquirir una intensitat gran fins a moments posteriors a l'etapa que nosaltres hem analitzat. L'època de les transformacions més radicals s'inicia entorn el 1960. Tot i així, les tendències de fons varen manifestar-se amb força anterioritat. La cronologia obtinguda a través del moviment de compra-venda de terres indica que l'inici del procés caldria situar-lo en les dues darreres dècades del segle XIX, en coincidència amb la crisi agrària finisecular, i que el període realment clau correspon als anys anteriors i posteriors a la Primera Guerra Mundial.

7. ESTÍMULS I OBSTACLES A LA PROPIETAT PAGESA (1860-1940)

Les planes que segueixen pretenen analitzar alguns elements potencialment explicatius del com i del per què va produir-se l'avenç de la propietat pagesa que hem constatat en el capítol anterior¹. Després d'haver analitzat amb cert deteniment durant la primera part de la tesi la situació de les UFP a mitjan segle XIX, ara volem centrar la nostra atenció a partir del moment en què els equilibris que fins aleshores havien prevalgut varen començar a trencar-se. Sense ànim d'exhaustivitat, revisarem alguns elements que ens permetin comprendre millor com un segment de famílies rurals baixempordaneses va aconseguir incrementar -a mig termini- el seu patrimoni territorial en un context de notables transformacions econòmiques, agronòmiques i socials. El caràcter més panoràmic del capítol servirà també com a cloenda d'aquest treball de recerca.

Si assumim, com a conclusió del capítol anterior, que les transformacions en la distribució de la propietat varen produir-se, principalment, a través de la compra i venda de terres en el mercat, hem de situar la qüestió en la doble perspectiva dels oferents i dels demandants de terra. Ens cal entendre, òbviament, per què aquell segment de famílies pageses va aconseguir incrementar el seu patrimoni territorial, però també hem d'entendre per què altres segments socials varen vendre's la terra que els primers pogueren comprar. Aquesta és la doble perspectiva que volem donar al capítol. L'anterior anàlisi del sentit social de les transferències ens permet justificar que centrem la nostra atenció exclusivament en aquells grups socials que foren els principals protagonistes del procés : pagesos i hisendats com a venedors i només pagesos com a compradors. En una primera part, per tant, ens fixarem en els grans patrimonis i examinarem algunes hipòtesis explicatives de la tendència a la seva disgregació. La segona part la dedicarem a analitzar les condicions que feren possible l'avenç d'algunes famílies pageses, mentre altres emigraven i/o perdien llurs terres.

¹ Per ser honest, cal dir que en el títol d'aquest capítol em permeto de parafrasejar un dels títols de Salvador Calatayud (1989).

7.1 La fragmentació dels grans patrimonis : exploració d'hipòtesis

La primera pista per a comprendre el procés de fragmentació i liquidació de vells grans patrimonis és la cronologia. Com hem vist en el capítol anterior -tot i les distorsions motivades per les reduïdes dimensions de la mostra- fou a partir de la dècada de 1880, en el context de la crisi agrària finisecular, quan aquest procés esclatà. La historiografia ha considerat la crisi agrària finisecular com quelcom més que una simple conjuntura depressiva dels preus o més que les conseqüències econòmiques d'una plaga. Fou un moment de ruptura i un període clau pel desenvolupament del capitalisme en el món rural². Tot i que l'arancel de 1895 -en el cas de l'estat espanyol- posés fi a la tendència a la baixa dels preus agrícoles, al capdavant aquesta només fou una solució temporal, ja que a llarg termini romangueren molts dels motius que l'havien desencadenat (la mundialització del mercat de productes agrícoles amb l'arribada a baix cost de gra transoceànic, l'aparició de productes substitutius dels olis d'oliva amb usos industrials, el creixement de la capacitat productiva de l'agricultura europea,...) i s'hi afegiren els nous que generà la mateixa crisi (la crònica situació de sobreproducció vínica³, per exemple). Res fou igual que abans a partir de la crisi finisecular. Als seus efectes s'hi agregaren les conseqüències de la creixent subordinació del sector agrari al procés d'industrialització i d'urbanització que Catalunya havia estat experimentant al llarg de la segona meitat del segle XIX. L'atracció de mà d'obra cap els grans nuclis industrials va crear situacions d'escassetat de força de treball i tendí a mantenir elevats els salaris agrícoles. El procés d'urbanització anà associat a un seguit de canvis en les pautes de consum alimentari que modificaren la demanda i les relacions de preu entre els productes agraris. El ferrocarril i les millores en la comunicació interior varen facilitar la integració de les unitats d'explotació a un mercat més ampli, diversificat i, alhora, amb un caràcter més concurrencial. En definitiva, del darrer vintenni del vuit-cents arrenca la vertebració d'un nou marc econòmic i social pel desenvolupament de l'activitat agrària. El sector agrari i els agents implicats no varen romandre immòbils i passius davant les noves condicions⁴, ni tot es limità a la demanda de

² Vegeu Garrabou, 1975 i 1988. Sobre el doble significat de la noció de *crisi agrària finisecular*, Garrabou, 1994.

³ Pujol, 1986

⁴ Garrabou, 1988

protecció aranzelària i monetària. La crisi agrària obrí un període de reordenació del sector, de canvi en els usos del sòl i les produccions, de difusió tècnica, d'aproximació dels serveis agronòmics institucionals a les necessitats dels agricultors, de major dependència respecte inputs industrials,... Alhora, fou amb la crisi que s'inicià el procés de desarticulació de la societat rural tradicional⁵. És en aquest context que les grans propietats varen començar a fragmentar-se i liquidar-se en benefici dels sectors pagesos.

Hem vist, en el capítol anterior, que aquesta fragmentació no s'explica per la continuïtat d'una estratègia rendista basada en la cessió del domini útil a través de l'establiment emfitèutic. Cal cercar altres elements explicatius. A continuació ens proposem explorar algunes hipòtesis i contrastar la seva plausibilitat a partir de les informacions empíriques que hem recollit. En alguns casos la migradesa de la base documental o del treball realitzat ens obligarà a deixar oberta la qüestió. En altres la confirmació o la refutació confiem que siguin més sòlides.

- La primera hipòtesi a examinar és la que concedeix un protagonisme causal rellevant a les transformacions en el sistema hereditari. De fet, el contingut d'aquesta hipòtesi hauria de desagregar-se. En primer lloc caldria confirmar si realment existiren modificacions en les estratègies hereditàries de les famílies hisendades en el període anterior a 1940 tendents a un tipus de successió més igualitària. En segon lloc, caldria preguntar-se si les particions dels grans patrimonis (integrats generalment per un nombre variable de masos geogràficament dispersos) comportaven també la fragmentació i parcel·lació de cadascuna de les heretats. I, finalment, caldria demostrar que els canvis en les pautes hereditàries estaven realment vinculats amb la venda de terres.

- La segona hipòtesi a examinar pretén explicar les vendes de terres dels sectors rendistes per la caiguda de la renda i, en conseqüència, de l'ingrés d'aquests sectors. Aquesta hipòtesi pressuposa (a) que la renda de la terra va caure efectivament i de manera duradora; i (b) que les estratègies endegades per hisendats i propietaris rendistes per invertir l'evolució de la renda o bé no donaren resultat, o bé no foren suficients per impedir llurs problemes econòmics.

⁵ Garrabou, 1994

- La tercera hipòtesi pren en consideració la pràctica desaparició de la figura del rendista-comprador d'exploracions agrícoles i pretén explicar-ho pel baix interès per la terra com a conseqüència de la seva pèrdua de rendibilitat relativa davant altres tipus d'inversió rendista o de la seva depreciació com a valor refugi.

- La darrera hipòtesi concedeix valor explicatiu a la creixent conflictivitat social en el món rural com a causa complementària en les decisions de venda de grans patrimonis i com a motiu d'inhibició pels potencials inversors rendistes. La hipòtesi també sosté que, especialment a partir de la segona dècada del segle XX, es desenvolupà una certa consciència social sobre la necessitat de facilitar l'accés dels productors directes a la propietat de la terra. A l'Empordà, aquesta consciència l'haurien encarnat les organitzacions sindicals catòliques dirigides per grans propietaris que, a diferència d'altres comarques amb un nivell de conflictivitat més alt, foren les que tingueren major arrelament.

Òbviament, les quatre hipòtesis que acabem de relacionar no tenen un caràcter excloent. Al contrari. En la mesura que puguin comprovar-se o argumentar-se, trobarem que fou la seva combinació la que motivà el procés de disgregació dels grans patrimonis rendistes. D'altra banda, també és evident que no totes afectaren amb la mateixa intensitat els grans patrimonis. Malgrat l'accent que posem en la pèrdua de protagonisme dels hisendats, no podem pas oblidar que varen mantenir-se com a grup dominant més enllà del moment en què aturem la nostra anàlisi, ni que molts aconseguiren adequar-se al nou context. La gran propietat no va desaparèixer, malgrat els signes de debilitat que hem constatat.

La hipòtesi hereditària

Yvette Barbaza considera que la causa bàsica del trossejament de la gran propietat fou l'afebliment del sistema hereditari tradicional⁶. El problema, per aquesta autora, no estaria tant en un canvi del sistema de transmissió dels béns (concretat en la penetració del dret civil castellà i l'herència igualitària),

⁶ Barbaza, 1988 : II, 78-79

com en la descomposició del *rol* social de l'hereu, la figura central del sistema hereditari català. L'atracció per la vida urbana, l'absentisme, el canvi de valors,... haurien erosionat els lligams que vinculaven l'hereu a la seva casa i les seves terres. L'*obligació moral*⁷ de guardar i engrandir el mas o la casa pairal, com s'havia fet generació rera generació, hauria esdevingut una trava més que un honor per alguns hereus. L'afebliment de les pautes culturals que haurien obert la porta a que aquests renunciessin als seus drets per evitar-se els deures. Barbaza, en definitiva, vincula tant la venda de masos com els repartiments del patrimoni territorial entre germans (per la via de la llegítima o bé d'una partició més igualitària de l'herència) a aquest creixent desinterès dels grans propietaris pels seus lligams amb el patrimoni familiar, i hi subordina altres possibles motius de caràcter econòmic que més tard considerarem.

Aquesta hipòtesi ha estat recollida per Llorenç Ferrer⁸, qui -amb matisos sobre la seva prelació causal- també relaciona les mutacions en el sistema hereditari i, explícitament, el pas cap un repartiment igualitari, amb la segregació de parcel·les dels masos bagencs. Cal advertir, de tota manera, que l'estudi d'aquests canvis en les pautes de transmissió hereditària de les grans propietats durant la primera meitat del segle XX (marc cronològic en el qual es situen tant els treballs de Ferrer i Barbaza esmentats com el nostre) ha rebut poca atenció per part dels especialistes en estratègies familiars i sistemes hereditaris⁹ i que els dos autors esmentats ho formulen més com a hipòtesi interpretativa que no com a resultat d'una recerca específica.

Amb les dades de què disposem, hi ha tres consideracions a fer a propòsit d'aquesta hipòtesi.

a/ Sense negar l'especificitat que el model de família troncal i la pràctica d'una successió unipersonal pugui atorgar al mercat de la terra, i sense negar que canvis en les estratègies hereditàries puguin modificar l'estructura distributiva de la propietat, és important recordar que el procés de fragmentació de les grans propietats i llur transmissió cap a sectors pagesos fou general a

⁷ Sobre els deures i drets dels *hereus*, vegeu les planes que Barrera dedica a aquesta qüestió (1990 : 288-311)

⁸ Ferrer, 1991

⁹ Els estudis sobre sistemes de transmissió hereditària a Catalunya s'han centrat, bàsicament en l'anàlisi d'aquells (grans propietaris, pagesos o masovers) que encara romanien en el món rural. Vegeu Breton (1992), Barrera (1990), Roigé (1989)

l'Europa occidental, com hem observat en el capítol anterior. Això no implica que, en el nostre cas, al procés general no s'afegissin mòbils singulars; però en cap cas aquests foren el motor bàsic del procés. Una anàlisi comparativa qüestiona la idea que la causa principal de la desintegració dels grans patrimonis fos l'afebliment del sistema hereditari, com insinua Barbaza.

b/ Certament, poden detectar-se algunes alteracions en el sistema hereditari entre els grans propietaris. Les operacions d'alienació de finques inscrites al Registre de la Propietat revelen situacions on la venda de terres està vinculada a determinades resolucions del problema de la transmissió dels béns, que a voltes impliquen alteracions de la norma cultural. En alguns casos els successors del difunt (generalment els seus fills), col·lectivament, venen les finques heretades. En altres, constatem explícitament l'existència de transmissions proindivís a més d'una persona. No és rar trobar com es produeixen vendes entre germans o parents d'aquestes parts indivises.

Ens és difícil anar gaire més enllà de la constatació genèrica que es detecten algunes pràctiques que no concorden amb les pautes tradicionals de successió. Caldria realitzar una recerca específica que depassa els objectius limitats del nostre treball per a poder-ho avaluar amb major precisió. Els casos en què els hereus del propietari difunt, col·lectivament, alienen les finques heretades són pocs i, sovint, corresponen a altres grups socials, més que no a grans propietaris¹⁰. La migradesa de casos i les singularitats de cadascun no permeten ratificar la vinculació entre inexistència d'un únic hereu i la fragmentació o liquidació dels grans patrimonis¹¹. D'altra banda, les

¹⁰ A Monells hem identificat 8 casos que corresponen a aquest perfil. Ara bé, en cap cas es tracta de patrimonis de grans propietaris. Més aviat es tracta de petites i mitjanes propietats de famílies que han emigrat a medis urbans (dels vuit casos, només dos corresponen a famílies que mantenen la seva residència en localitats rurals). A Ullastret, sobre disset casos identificats, només quatre corresponen a grans propietaris.

¹¹ El primer és un cas singular perquè es tracta d'una venda entre parents que, de fet, implica el rescat de les terres per part de qui n'havia estat propietari. Miquel Negre de Traver va comprar als hereus de Lluís Albert Paradedda (advocat de l'Escala), en dues operacions realitzades el 1892 i el 1924, les 6,2 ha que ell mateix havia venut al difunt, cunyat seu (Registre de la Propietat, Ullastret, finques 956 i 408). En altres dos casos es tracta de vendes de parcel·les tan petites que és massa arriscat extrapolar-ne conclusions. La primera venda, de 0,7 ha, la realitzen, Lluís Ferrer de Lloret i els hereus del seu germà Francesc Xavier, el 1912. L'altra és la venda de 0,8 ha per part de Dolors Sauch i els seus dos fills, immediatament després d'heretar-lo d'Enric Sauch Català. De fet, en aquesta segona ocasió es tracta de la continuació de la cadena de vendes que havia iniciat el difunt durant la dècada de 1910. Els successors només acabaran de liquidar el que ja havia alienat l'antic titular del patrimoni. Finalment, el cas del patrimoni Travy és el que més encaixa en la hipòtesi proposada, donat que foren els hereus de Ramon de Travy (els seus cinc fills), els qui entre 1924 i 1926 liquidaren la totalitat del patrimoni per un

transmissions proindivís actuen precisament en sentit contrari al de la fragmentació de les explotacions perquè o bé obliguen al manteniment de la copropietat d'una mateixa unitat d'explotació¹² o bé forcen el reagrupament de les parts indivises en un sol titular per la via de la compra entre germans o parents. Cal tenir en compte, però, que almenys una part d'aquestes transmissions proindivís es devien a l'adjudicació de llegítimes als fills menors¹³ i que, en conseqüència, no es tractaven tant d'una alteració del sistema hereditari tradicional com d'una manera de resoldre el pagament de les obligacions llegitimàries.

c/ Probablement la qüestió de les llegítimes va tenir major rellevància que no un possible pas cap un sistema d'herència més igualitari. El pagament de llegítimes sempre havia estat una font de maldecaps i d'endeutament per a les famílies de propietaris. El manteniment del status i la reproducció social dels fills segons es materialitzava en el pagament de llegítimes. Era, per tant, un tema clau en el cicle vital de tota família amb patrimoni.

Generalment, les famílies de grans propietaris -com les d'altres sectors socials- intentaven resoldre la qüestió dels drets llegitimaris dels fills segons amb pagaments en diner. S'intentava preservar la integritat del patrimoni immoble de la família a costa de comprometre les rendes i malgrat els problemes de liquiditat. Predominava el principi d'engrandiment i conservació de la casa.

Aquestes quantitats sovint es fixaven en els capítols matrimonials dels fills segons i s'anaven liquidant, de manera més o menys dilatada, segons la conjuntura econòmica o segons la conjuntura vital de la família en qüestió. No

valor total de 26.000 pessetes. En conclusió, els casos esmentats -amb l'excepció del darrer-, difícilment permeten concloure que les modificacions en les pautes hereditàries impliquessin directament la fragmentació del patrimoni i/o la seva alienació, en el període anterior a 1940.

¹² Un exemple de manteniment de la copropietat -almenys fins 1940- és el cas de Josep Maria i Carme Pla i Comas, hereus *por iguales partes indivisas* del patrimoni de Joaquim Pla Casamajor. Probablement, en aquesta ocasió, l'element determinant fou l'usdefruit que la jove vídua (Teresa Comas) va mantenir sobre el patrimoni. El que coneixem d'aquest patrimoni és el Mas Pou, d'Ullastret, de 9,3 hectàrees (Registre de la Propietat, Ullastret, finca nº 103)

¹³ Així, per exemple, Josep Puig i Galceran, hisendat de Canapost, després d'un litigi amb els seus germans resolt a través d'un consell de "*personas prudentes*" que determinaren el valor dels drets llegitimaris, va optar per adjudicar-los proindivís el Mas Busquets, valorat en una quantitat equivalent a la de les llegítimes degudes. Posteriorment, dos dels germans menors vengueren llurs parts al tercer. L'hereu del patrimoni, tot i desprendre's d'una de les finques que l'integraven, aconseguia d'aquesta manera no fragmentar l'explotació.

era rar hipotecar béns immobles per assegurar els deutes legítims. I tampoc era rar que sorgissin problemes i desavinences entre germans i parents sobre aquest punt. Les actes judicials enregistren pilons de conflictes sobre drets legítims. L'hereu d'un patrimoni es trobava freqüentment amb problemes crònics de liquiditat i qualsevol petit entrebanc l'abocava a endeutar-se amb tercers. En aquest context és bo recordar la cita de Josep Poch de Feliu, esmentada anteriorment¹⁴, on vincula la manca de capital d'explotació agrícola en les grans propietats a les despeses de reproducció social dels fills segons.

No és estrany trobar que moltes vendes realitzades per grans propietaris coincideixin, precisament, amb el pagament de llegítimes. Però aquesta no era una situació nova. És probable que el nombre de vendes relacionades amb el pagament de llegítimes augmentés, de la mateixa manera que augmentaren les vendes de grans propietats, però no era un fet nou.

Alternativament, els hereus podien optar no per vendre terres ni pagar en diner, sinó directament per adjudicar terres als legítims. Tot i que no podem demostrar-ho amb xifres, els casos que hem manejat ens permeten intuir que, en el decurs del període estudiat, alguns grans propietaris tendiren a abandonar el pagament de les llegítimes en diner, substituint-lo per béns immobles. El resultat, però, no tenia perquè implicar la venda o la fragmentació dels masos. La pràctica de les adjudicacions proindivís també s'aplicava als legítims.

En definitiva, el fet que els problemes per a pagar llegítimes afavorissin que els grans propietaris venguessin terres o que fragmentessin el patrimoni no era una novetat en termes històrics i pensem que un augment d'aquestes pràctiques s'explica no pas per modificacions en el sistema hereditari sinó per la confluència de les obligacions de l'hereu amb una situació econòmica dolenta. Les creixents dificultats econòmiques dels patrimonis rendistes esclataven amb major facilitat en els moments en què s'acumulaven els pagaments legítims. Tornem a repetir, per tant, el primer argument: la causa bàsica l'hem de trobar en les dificultats econòmiques dels patrimonis més que en modificacions en l'estratègia de transmissió hereditària. En qualsevol cas, pensem que aquestes cal subordinar-les a les primeres.

¹⁴ Secció 5.4 (Poch, 1909 : 35)

La hipòtesi de la caiguda de la renda¹⁵

La hipòtesi d'una caiguda sostinguda de la renda pren, aleshores, gran rellevància. Els estudis sobre la renda de la terra durant la segona meitat del segle XIX i, sobretot, durant el segle XX són recents i encara escassos. L'estudi més important de la historiografia espanyola és el realitzat per Ricardo Robledo sobre la renda de la terra a Castella i Lleó entre 1836 i 1913¹⁶. És a partir d'aquest treball que s'han realitzat generalitzacions pel conjunt espanyol de l'impacte de la crisi finisecular sobre la renda¹⁷. A diferència del que succeí en els països europeus més propers (Itàlia¹⁸, França¹⁹, Anglaterra²⁰...), les sèries d'arrendaments castellans indiquen que la sortida de la crisi finisecular va saldar-se amb un reforçament de la renda de la terra²¹. Després d'una forta caiguda durant els anys de baixa dels preus, la renda de la terra no només va recuperar-se una vegada els preus varen remuntar, sinó que tendí a superar netament els nivells anteriors a la crisi, continuant el moviment alcista que havia experimentat des de finals del segle XVIII. Aquesta elevació de la renda no fou només fruit de la recuperació dels preus després dels aranzels de 1891 i 1895. Segons Robledo, es produí a costa de l'explotació de jornalers i petits agricultors, a costa de la desforestació del *monte* i a costa de la precarització i l'expulsió de colons²².

¹⁵ Cal advertir que utilitzem el concepte de *renda* en dos sentits diferents. D'una banda en el sentit més clàssic, és a dir, aquella porció de la producció excedent apropiada pel propietari en virtut dels drets que posseeix sobre el sòl. Però, d'altra banda, també entenem per *renda* el *producte net d'explotació* dels patrimonis. En aquest sentit, distingim entre la *renda bruta* (el producte obtingut descomptant les despeses d'explotació als ingressos) i la *renda líquida* (que descompta també totes les detracions a les quals està subjecte el patrimoni, en particular les contribucions i els censos). El que s'obté a partir de les comptabilitats és aquest tipus de *renda*, que a més de l'excedent captat a través dels drets sobre la terra pot incloure guanys (o pèrdues) generats per la participació del propietari en el finançament de l'explotació. És sobre aquest segon concepte de *renda* que els propietaris prenen decisions i optaven per una o altra forma de gestió de les seves explotacions i, per tant, és també el més aproximat als canvis experimentats en la seva situació econòmica.

¹⁶ Robledo, 1984 i 1985

¹⁷ Vegeu Jiménez Blanco, 1986; i també Garrabou, 1985b

¹⁸ Sereni, 1966 : 140-142

¹⁹ Postal-Vinay, 1974; Désert, 1976; Gervais, Jollivet i Tavernier, 1977

²⁰ Offer, 1989 : 104-120

²¹ En el mateix sentit, vegeu Garrabou, 1985b : 539-541.

²² Robledo, 1985 : 408

Fins a quin punt aquestes conclusions són aplicables a Catalunya i projectables a la resta del primer terç del segle XX? Les dades de què disposem, procedents de comptes d'explotació de diferents patrimonis ni coincideixen amb l'evolució castellana durant les dècades de 1890 i 1900, ni confirmen que la seva extrapolació pel conjunt del primer terç del XX sigui raonable. En un treball col·lectiu sobre l'evolució de la renda en tres unitats patrimonials del Marquès de Sentmenat, tot i no analitzar amb massa detall l'evolució posterior a la crisi finisecular, reproduïem les sèries d'ingressos, despeses i renda líquida de cadascuna d'elles²³. Dissortadament, les sèries tendeixen a tallar-se en l'última dècada del XIX i, quan no ho fan, hi ha elements singulars que distorsionen els resultats. Però malgrat això i malgrat la divergent trajectòria de cada patrimoni, determinada en bona mesura pel tipus de gestió realitzada pel propietari i els seus administradors, a partir d'aquestes sèries no sembla que es pugui confirmar cap augment espectacular de la renda entre 1890 i 1910, després de la seva caiguda durant els anys de baixa de preus bladers i, sobretot, de la fil·loxera.

Més enllà de la recomposició dels anys immediatament posteriors a la crisi finisecular, els indicis apunten a que la tendència de la renda a mig i llarg termini fou a la baixa, amb l'excepció d'aquells casos on primaven els mecanismes d'extracció en espècies i proporcionals a la collita i on l'impacte dels fertilitzants inorgànics fou més espectacular (degut a la migradesa dels rendiments en l'estadi tecnològic anterior)²⁴. Així s'observa, per exemple, en el patrimoni Maspons (Vallès Oriental), analitzat per Jordi Planas²⁵. El que realment va tendir a sostenir la renda líquida global d'aquest patrimoni foren els ingressos procedents de l'explotació forestal, que malgrat el seu caràcter espasmòdic, significaven fortes injeccions per compensar una davallada més o menys continuada dels ingressos agraris. Aquesta és una constant que trobem en altres casos. En la mesura que podem desagregar la renda agrícola de la procedent d'altres activitats rurals (i, en particular, de la venda de fusta i

²³ Garrabou, Saguer i Sala, 1993

²⁴ Tenim referències d'un treball encara irredit de Pere Pascual sobre el patrimoni Torelló, on la renda que el propietari percebia de varies finques del Solsonès va experimentar un creixement notable a principis del segle XX, probablement a conseqüència de la introducció de fertilitzants que permeteren multiplicar la producció.

²⁵ Planas, 1994b

derivats) constatem una clara tendència a la caiguda d'aquella i, alhora, l'anul·lació o atenuació del seu impacte quan existien altres fonts d'ingrés.

Taula 7.1 : Evolució de l'ingrés del propietari del Mas Blanch

Quinquenni	Ingrés anual mig (pts constants 1913)
1903-1907	821
1908-1912	596
1913-1917	816
1918-1922	533

Font : AHC La Bisbal, fons Grassot, Caixa 33. S'ha eliminat del primer quinquenni el valor corresponent a 1907 per evitar que la liquidació del bestiar que es compartia amb el masover distorsionés les xifres.

Per l'Empordà, les dades i els raonaments exposats en el cinquè capítol a propòsit de l'evolució del contracte de masoveria, constitueixen el marc on situar l'evolució de la renda de la terra. L'exemple del propietari del mas Blanch, d'Ullastret, que hem reproduït en l'esmentat capítol (gràfic 5.3), malgrat limitar-se a un període relativament breu de temps (1903-1921) i incloure els excepcionals anys de la Guerra Mundial, apunta cap una progressiva caiguda d'aquesta variable (taula 7.1). Però la millor il·lustració d'aquest procés i les seves complexitats l'hem obtingut de la comptabilitat del patrimoni Bru. L'anàlisi d'aquesta comptabilitat ens permet obtenir una visió detallada i a llarg termini del conjunt d'ingressos i despeses d'un hisendat rural, situant en el seu context la caiguda tendencial dels ingressos agraris. Tot i que, per no perdre el fil argumental, no és convenient entrar en la descripció detallada del patrimoni i de la font, sí que és necessari situar breument les característiques centrals d'ambdós. La rellevància dels resultats d'aquesta comptabilitat pel nostre argument ho justifica plenament.

El patrimoni Bru estava integrat per cinc grans unitats d'explotació, totes elles situades al Gironès : el Mas Oliver (Domeny), el Mas Bru o Filella (Girona), el Mas Bru (Palau Sacosta), el Mas Llobet (Juià) i el Mas Miró (S. Andreu Salou). Cada unitat estava integrada per un mas, excepte les terres del Pla de Girona (Mas Bru o Filella) que havien estat fragmentades en hortes de regadiu, i podia tenir parcel·les o, fins i tot, petites masoveries dependents.

Alguns d'aquests masos també contenien boscos i deveses²⁶, als quals cal afegir un parell de petits boscos a Sant Gregori i Sant Daniel. Segons una estimació de 1852, el valor del patrimoni era de 316.000 pts i el seu producte anual, el 1886, es fixava en 10.240 pts (de les quals 1.240 corresponien a pensions emfitèutiques).

Taula 7.2 : Valoració del patrimoni Bru (en pessetes corrents)

	Localització	Extensió (ha)	Valor estimat (1852)	Producte anual estimat (1886)	Producte anual estimat (1911)
Mas Oliver	Domeny / S. Gregori	28,8	83.658	1.750	1.750
Mas Bru o Filella	Girona	19,6	80.300	3.750	2.753
Mas Bru	Palau Sacosta	14,2	37.500	600	600
Mas Llobet	Juià	18,2	43.375	600	600
Mas Miró	S. Andreu Salou	28,6	63.500	800	800
altres	Bordils, S.Daniel	4,0	7.952	(2)	(2)
censos			(2)	1.240	2.072
prod. forestals		(1)	(1)	1.500	1.500
Total		109,4	316.285	10.240	10.209

Notes : (1) Inclòs en les unitats d'explotació relacionades anteriorment; (2) no especificat; (3) la baixa en els ingressos del mas Filella es compensa amb un increment dels censos com a conseqüència de l'establiment d'alguns terrenys. Font : Arxiu particular família Masó, *Producto anual por un decenio de las propiedades que D. Francisco Bru posee* i testament de Joaquín Bru, de 1852

Excepte la venda, amb enormes plus-vàlues, d'algunes minúscules extensions de sòl urbanitzable del Pla de Girona (o la seva expropiació, en alguns casos), el patrimoni va romandre estable entre 1878 i 1940. No es produïren grans vendes superficials que alteressin significativament l'actiu del patrimoni, fet que ens permet una lectura més simple de la comptabilitat. Disposem de dos tipus de documentació pel seguiment de la renda. Cronològicament, el primer que trobem és el *Libro de relaciones de cobro de arrendamientos, censos, censales, debitorios y productos de arbolaje...*, iniciat el 1878, on s'enregistraven -sovint amb una creu- els pagaments efectuats per arrendataris, masovers i censataris. I, a partir de 1885, també disposem de llibres de comptabilitat de doble entrada que continuen més enllà de 1940. Aquesta segona és la font fonamental, tot i que, dissortadament, no s'ha pogut trobar el llibre de comptes corresponent als anys 1907-1922. Malgrat aquest

²⁶ El significat del terme *devesa* a Catalunya és molt variable. Tant pot ser sinònim de prat com d'un determinat tipus de bosc. Al Gironès i la Selva, la *devesa* és un espai plantat d'arbres, generalment de ribera.

buit, ens consta que el patrimoni es mantingué amb poques alteracions i, per tant, podem traçar una línia de continuïtat entre els dos períodes documentats.

Els llibres de comptabilitat no corresponen exclusivament als comptes d'explotació, sinó que integren tot el que és la comptabilitat domèstica amb la d'explotació del patrimoni. Les factures del metge, les compres de vi o de cortines i les *frioleras* s'anoten amb la mateixa meticulositat i en el mateix espai que les despeses d'administració, les contribucions, els salaris o les vendes de grans. La primera tasca que hem realitzat, amb posterioritat al buidatge de totes les anotacions comptables, ha estat, la d'identificar i separar totes aquelles despeses que podien ser considerades domèstiques i per tant no atribuïbles a l'explotació del patrimoni. Acomplert aquest punt, hem agrupat les diferents partides comptables seguint els criteris definits en el treball sobre la comptabilitat del Marquès de Sentmenat ja citat²⁷.

Per exposar sintèticament els resultats obtinguts²⁸, enumerarem els elements més significatius en relació a la hipòtesi que pretenem verificar:

- L'evolució agregada dels ingressos pròpiament agraris va enregistrar una davallada considerable en termes reals entre el període 1885-1907 i el període 1923-1936 (gràfic 7.1). Paradoxalment, a penes es constata la incidència de la crisi dels anys vuitanta a conseqüència del fort ascens de l'ingrés agrari el 1887 i 1888.

- Si desagreguem els ingressos agraris (gràfic 7.2) en les seves quatre principals partides (ingressos agrícoles en espècie, ingressos pecuaris, arrendaments monetaris i pensions emfitèutiques) observem que, a primera vista, es produïren notables canvis en l'estructura d'ingressos del patrimoni en el decurs del període 1885-1903. El més significatiu, almenys en termes qualitatiu, fou el sensible increment dels ingressos per venda de bestiar com a conseqüència de les parceries pecuàries endegades durant els primers anys del segle XX²⁹. La caiguda dels arrendaments monetaris s'ha d'atribuir a l'acumulació de factors múltiples i, tot i ser un fet rellevant, cal no exagerar-lo. D'una banda està magnificada pel cobrament durant la dècada de 1890 d'arrendaments endarrerits, en especial dels complements monetaris de les

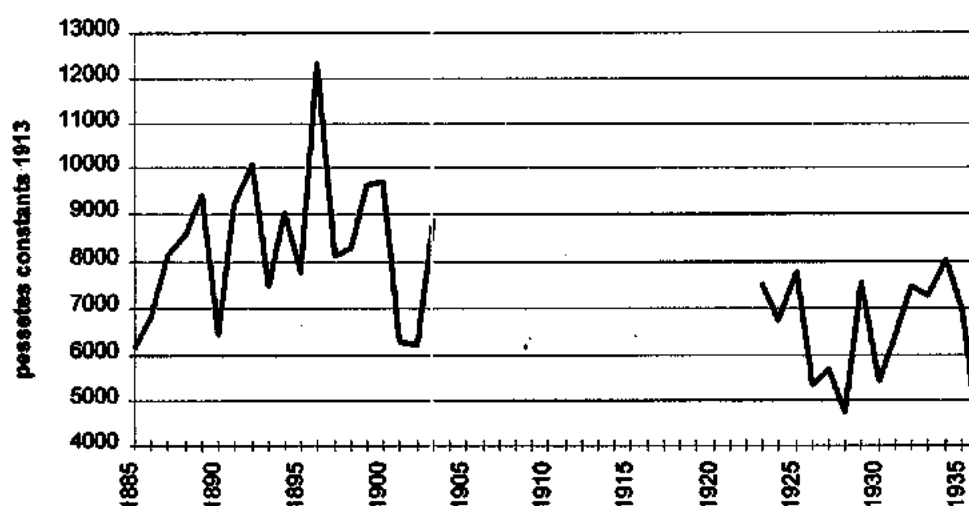
²⁷ Garrabou, Saguer i Sala, 1993

²⁸ Els resultats detallats es troben reproduïts en l'apèndix 9.

²⁹ Vegeu secció 5.7

masoveries. També està afectada pels mals resultats de la collita el 1901, que repercutiren en el pagament d'arrendaments el següent any (donat que solien pagar-se anticipadament). I, finalment, l'alça de l'índex general de preus que hem utilitzat com a deflactor, també accentua la baixa real dels arrendaments, quan en termes nominals no fou tan intensa. En relació a aquest darrer element, cal indicar que el patrimoni Bru no fou capaç, com sembla que ho foren els grans patrimonis castellans, d'actualitzar el preu dels arrendaments monetaris en un context d'alça de preus. En general va predominar una estabilitat en termes nominals, que implicava la baixa en termes reals.

Gràfic 7.1 : Evolució agregada dels ingressos agraris al patrimoni Bru (1885-1936)

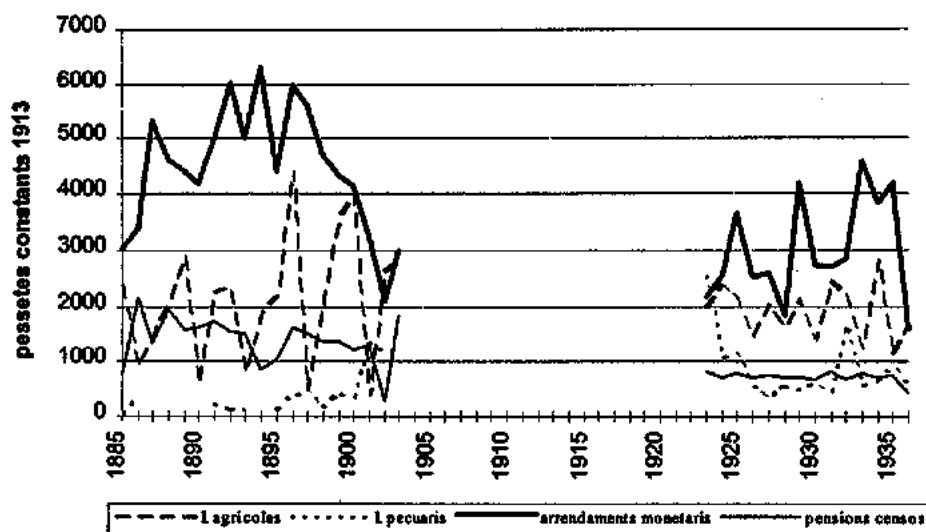

● La composició de l'ingrés agrícola durant el període 1923-1936 presenta variacions notables respecte el primer període (1885-1903). Els ingressos fixos varen decaure significativament en relació a l'etapa anterior. Els censos emfiteútics, al marge d'algunes redempcions que afectaren poc el valor total de les pensions, varen mantenir *grosso modo* el seu valor nominal, però no resistiren l'erosió de l'alça de preus posterior a la Guerra Mundial. Els arrendaments monetaris (i cal recordar que amb anterioritat havíem constatat l'existència d'una certa tendència a monetaritzar la renda de les petites parcel·les) es comportaren, pràcticament, com una renda fixa³⁰. Els pagaments monetaris de les masoveries, per exemple, romangueren congelats des de

³⁰ Vegeu, en el mateix, sentit el gràfic 5.1

1878 fins 1940. La família Bosch, masovers del mas Miró, el 1935 continuaven pagant les mateixes 80 pessetes que el 1878 havia pagat el seu avi Pere Bosch.

Gràfic 7.2 : Evolució desagregada dels ingressos agraris al patrimoni Bru (1885-1936)

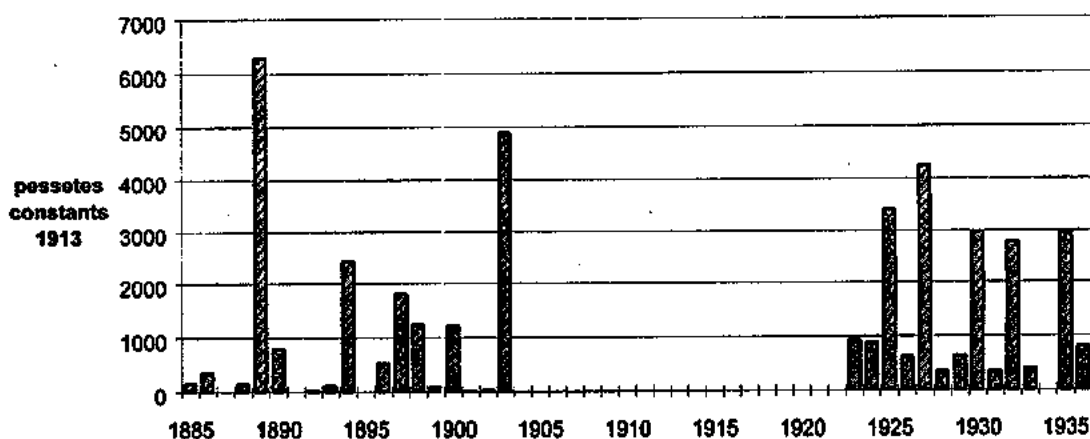

No fou pas per rutina i incúria que els arrendaments monetaris varen perdre una part de llur capacitat per extreure l'excedent pagès. Es podria plantejar si s'estava produint un procés de desvalorització de la terra o si realment disminuïa la demanda de terres en arrendament. Al seu costat, cal no oblidar que després de la Guerra Mundial l'augment de les tensions socials, cada vegada més centrades en la qüestió de la contractació agrària, contribuïa a inhibir les accions dels propietaris.

Els únics ingressos que revelen certa capacitat per sostenir-se són els percebuts en espècie, tant agrícoles com pecuaris. Els segons experimentaren una evolució de preus favorable, reforçada per la disminució dels costos de producció (en particular, dels pinsos), i fou fins a cert punt lògic el manteniment seguit. En canvi, el manteniment dels ingressos agrícoles posa de relleu una certa capacitat per contrarestar els efectes del deteriorament relatiu dels preus agrícoles. Donat que el tipus de gestió de les masoveries a penes va modificar-se i que les aportacions del propietari en concepte de capital circulant també es mantingueren pràcticament nul·les, el manteniment de l'ingrés real en espècie va anar a càrrec d'un increment de la producció per part dels masovers.

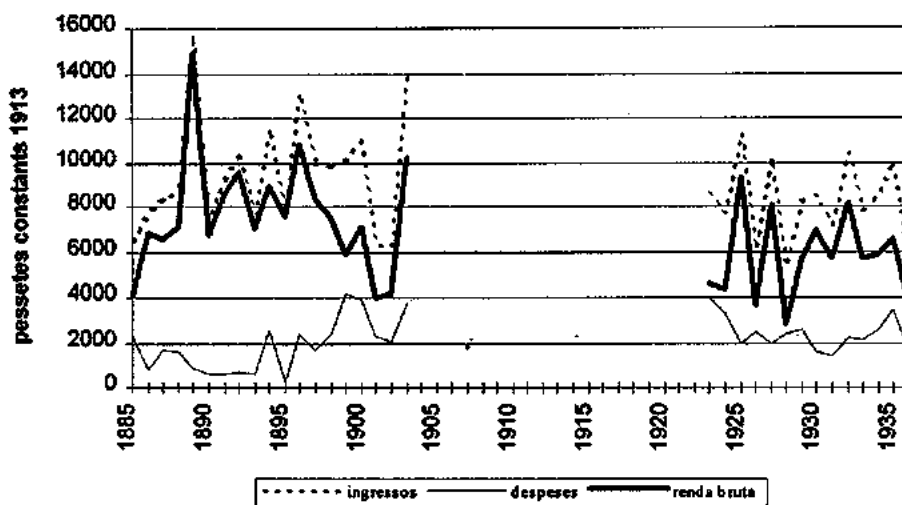
● Els recursos forestals del patrimoni permetien reflotar el nivell d'ingrés i esmenar -almenys parcialment- la caiguda d'aquest. Acomplien el paper de capital de reserva que es mobilitzava quan les necessitats ho requerien. En el gràfic 7.3 pot constatar-se la coincidència de les grans vendes de fusta amb conjuntures crítiques. Després d'alguns anys de baixos ingressos acumulats, es tallava un bosc. Així succeí el 1889, el 1894 o el 1903. Durant les dècades de 1920 i 1930 observem una explotació molt més sistemàtica dels recursos forestals, probablement condicionada per la baixa persistent dels ingressos agrícoles.

Gràfic 7.3 : Evolució dels ingressos forestals al patrimoni Bru (1885-1936)

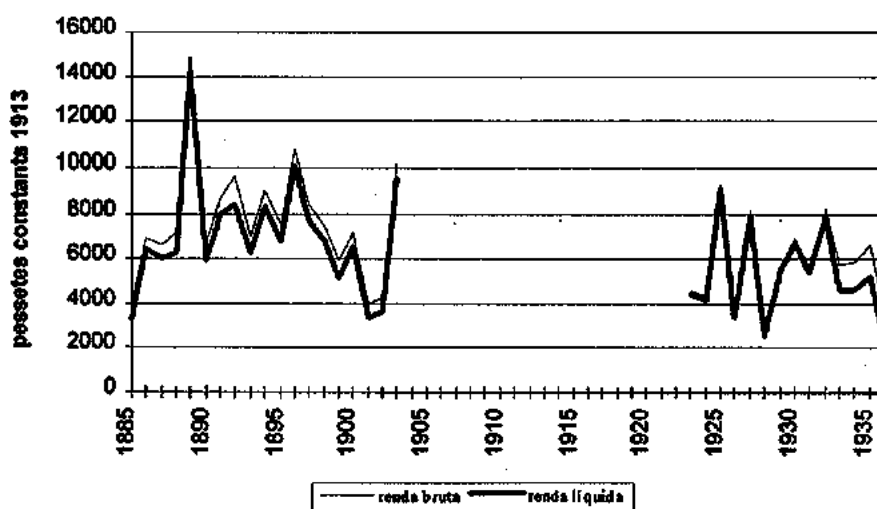

● L'evolució de la renda del patrimoni Bru concorda amb els grans trets de l'evolució dels ingressos. Com pot observar-se en els gràfics 7.4 i 7.5, en termes reals, la renda (líquida o bruta, les diferències són mínimes) va experimentar una davallada considerable ja des de la segona meitat de la dècada de 1890. Paral·lelament, es produí un cert increment de les despeses d'explotació del patrimoni i de les inversions en millores infraestructurals. Aquesta elevació del nivell de despesa va mantenir-se durant el segon període (1923-36), però no aconseguí que la renda remuntés fins retornar als nivells anteriors a 1900.

Gràfic 7.4 : Evolució de la renda (agro-forestal) al patrimoni Bru (a)

Gràfic 7.5 : Evolució de la renda (agro-forestal) al patrimoni Bru (b)

En conclusió, doncs, la documentació disponible ens confirma que, al Baix Empordà i probablement a Catalunya, les rendes agrícoles tendiren a contraure's en el decurs del període analitzat. A la llum de les dades manejades, però, no sembla que la incidència de la crisi agrària finisecular sobre l'ingrés dels rendistes fos tan rellevant com la caiguda experimentada després de la Guerra Mundial. Els nivells d'ingrés agrari obtinguts durant els anys 1885 o 1886, quan l'impacte de la crisi fou més intens, foren superiors als que s'obtingueren, en termes constants, durant la segona meitat de la dècada

de 1920. I durant la dècada de 1890, tot i les fortes oscil·lacions, tant l'ingrés agrari com la renda del conjunt del patrimoni Bru mostraren signes de clara recuperació.

El que realment succeí durant el primer decenni del segle XX ja no està tan clar, ni en aquest patrimoni, ni en altres. Les dades són molt fragmentàries. Els ingressos del propietari del Mas Blanch d'Ullastret disminuïren durant la segona meitat de la primera dècada. La renda dels Bru va iniciar una contracció a partir de 1900, aproximadament, però no resta clar si tingué continuïtat. A partir de 1900 els preus relatius agrícoles començaren a deteriorar-se, tendència que, amb oscil·lacions, va anar-se accentuant fins a mitjan dels anys vint³¹. És lògic, en conseqüència, pensar en una caiguda de les rendes en termes reals, en la mesura que els termes d'intercanvi dels productes agraris empitjoraven. Almenys fins el parèntesi de la Guerra Mundial.

La *Gran Guerra* i l'auge que la seguí varen crear formidables expectatives de guany a través de la comercialització de la producció. Els testimonis en aquest sentit són contundents³². Els preus del blat³³ varen passar d'un índex 100 el 1913 a un índex 142 el 1917, i a un índex 222 el 1920. L'alça fou espectacular. Però l'índex general de preus³⁴ seguí una tendència similar, fins i tot lleument superior a l'índex del blat, fet que podia incidir en una pèrdua de la capacitat adquisitiva de les rendes agrícoles a menys que s'incrementés el volum de producció comercialitzada. No ens ha d'estranyar, per tant, que l'única sèrie que cobreix aquells anys -la del Mas Blanch- no enregistrés més que un increment puntual i no massa espectacular dels ingressos. Tampoc els Maspons varen incrementar els ingressos de procedència agrícola en aquests anys³⁵. Al contrari, aquests varen disminuir com a resultat combinat de l'inflació i de la generalització dels arrendaments monetaris en substitució de les parceries, i només foren contrarestats per una venda de productes forestals a *preus excepcionals*. La impressió que n'extraïem és que els grans propietaris rendistes no varen saber aprofitar la conjuntura de la mateixa manera que molts pagesos i que, si afegim que l'espiral inflacionista va erosionar els

³¹ Pascual, 1991

³² Pelegrí, 1918; Negre, 1921 i 1939

³³ Segons els preus del mercat de Figueras (Armengol, 1980)

³⁴ Maluquer, 1989

³⁵ Planas, 1994

estalvis en moneda, dipòsits, accions o altres títols, probablement aquest sector social va tancar el període bèlic i post-bèlic amb un empitjorament notable de la seva situació econòmica. Aquesta és la imatge que ens transmeten les sèries de renda i d'ingrés. Fins a quin punt és verídica?. Ara per ara no tenim més elements per contrastar-ho, tot i que, certament, dóna pistes per contextualitzar els impulsos cap a la venda de terres d'aquests anys i el període immediatament posterior.

La dècada dels vint va caracteritzar-se per un nivell de renda i ingrés notablement inferior a l'obtingut amb anterioritat a la Guerra Mundial. Aquesta situació no s'invertí durant la dècada següent. Ni una explotació més sistemàtica dels recursos forestals va permetre als propietaris rendistes mantenir el nivell de renda líquida. El procés iniciat a principis de segle s'havia fet irreversible. És simptomàtic que moltes demandes de revisió de conreus de 1931-32 fossin desestimades perquè els propietaris aconseguiren de provar que les rendes no havien pujat des de 1914³⁶.

La família Bru, tot i la caiguda de les seves rendes, no va trobar-se en cap moment en la necessitat de vendre grans extensions de terra per fer front a deutes i obligacions acumulats. Les càrregues financeres que pesaren damunt el patrimoni al llarg del període no foren massa feixugues. Puntualment va obtenir ingressos extraordinaris per venda de terres, per expropiacions realitzades per a la construcció de la línia de ferrocarril, per lluïsmes o per redempcions de censos. Juntament amb la tala de boscos, aquests ingressos extraordinaris varen permetre que la família mantingués un bon nivell de vida, segons el seu status. Si comparem el volum de renda líquida generat per aquest patrimoni amb, per exemple, el que obtenia Jaume Maspons, la família Bru disposava de recursos força superiors i podia permetre's de viure simplement de renda, sense cap altra ocupació. Tot i la caiguda dels ingressos d'origen agrícola, per a ells encara no havia arribat l'hora de la seva decadència.

Malgrat que en el cas dels Bru no es confirmi la vinculació entre caiguda de la renda i venda de terres, és clar que l'anàlisi de la renda líquida d'aquest patrimoni ens ha permès confirmar un procés de davallada dels ingressos i les rendes dels grans propietaris agraris i alhora, ens ha confirmat que les

³⁶ Balcells, 1968 : 147

estratègies endegades per contrarrestar-ho foren insuficients o d'escassa eficàcia. Tot i que la investigació sobre aquest punt encara té molt camí per fer, les dades aportades pensem que apunten sòlidament en aquesta direcció.

La hipòtesi de la pèrdua relativa de rendibilitat

Una altra de les hipòtesis esgrimides per explicar el retrocés de la propietat rendista és la de la pèrdua de rendibilitat de les inversions agràries, sempre en relació a altres tipus d'inversió³⁷. Això explicaria l'escassa presència de grans compradors en el mercat de la terra i, parcialment, la fragmentació dels masos en el moment de la seva venda. La baixa atracció exercida pel sòl agrari hauria inhibit els compradors rendistes i hauria facilitat l'accés a la propietat als conreadors³⁸.

No és la nostra pretensió ratificar la superioritat d'altres tipus d'inversió, entre altres motius perquè no estem en condicions d'avaluar la taxa de guany obtinguda en el sector agrari. D'altra banda, no tot es redueix a la taxa de guany. Històricament, el guany no ha estat l'únic mòbil per a la inversió rendista en terres. Tradicionalment la possessió de finques havia proporcionat prestigi i status, havia estat un signe de pertinença a l'elit. Els estats liberals del vuit-cents, lluny de trencar amb aquesta tradició, varen mantenir-la, establint la propietat com a categoria bàsica de ciutadania. Només a mesura que la terra va deixar de ser la principal font de riquesa i l'economia va diversificar-se, aquesta identificació entre grup dominant i propietat de la terra va debilitar-se.

La inversió en terres havia tingut, encara, un altre significat. En un context en què la volatilitat de la riquesa era gran, en què el sistema bancari modern encara no s'havia desenvolupat, en què el deute públic de l'estat només absorbia una petita part de l'estalvi o en què les garanties que aquest mateix estat ofería als títols de deute havien estat qüestionades per les seves pròpies fallides, la terra era un valor segur³⁹. Tant li feia que el rendiment obtingut fos

³⁷ Barbaza, 1988 : II, 79 . Postel-Vinay observa un moviment d'aquest signe entre els grans *fermiers* del Soissonnais i el considera una estratègia defensiva davant la crisi agrària, amb continuïtat després de la Guerra Mundial (Postel-Vinay, 1974 : 198-200 i 241-245)

³⁸ Sobre aquest punt, vegeu la perspectiva a escala europea exposada per Malatesta (1994 : 159-176)

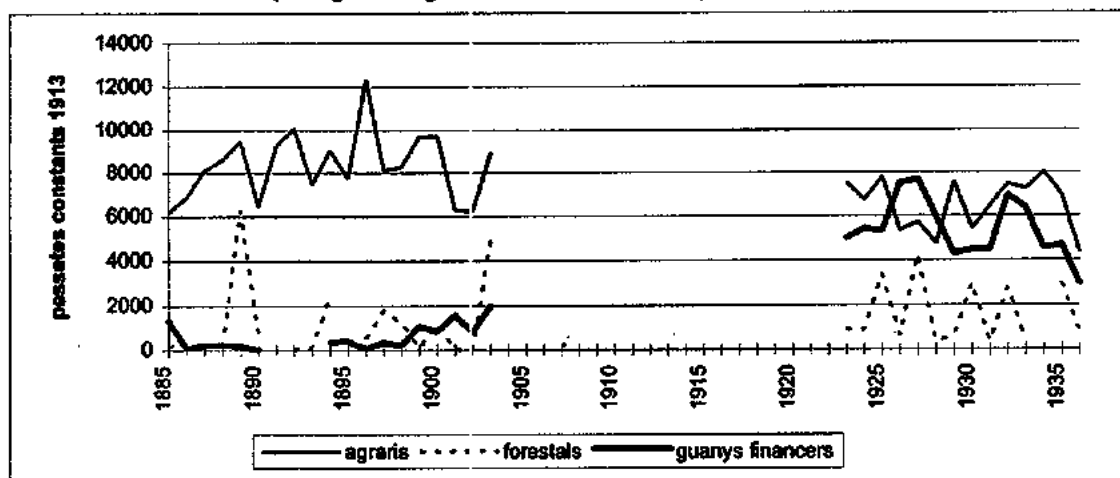
³⁹ Vegeu, en aquest sentit, les consideracions de Kindleberger, 1984 : 240-244

inferior, si el capital invertit no es depreciava ni es volatilitzava. La compra de terres era, per a comerciants, financers, artesans,... una forma de patrimonialització de la riquesa, la fórmula per disminuir el risc i assegurar una continuïtat al llarg del temps i de les generacions. Aquest caràcter, també convertia la terra en un bon aval per a la sol·licitud de préstecs.

L'atracció de les inversions en terra, per tant, no es fonamentava només, ni de forma prioritària, en la taxa de guany. La seguretat, el prestigi i el seu valor de canvi eren motius tant o més poderosos que el guany. El que, al capdavall, determinà la pèrdua d'interès en el sòl rústic foren aquests altres factors i, en particular, l'aparició de tipus d'inversió que suplien els vells valors de la terra. Probablement, aquest procés pot resseguir-se durant la segona meitat del segle XIX. La diversificació de l'economia, l'aparició d'alternatives d'inversió amb l'explosió urbana, el desenvolupament d'un sistema bancari modern, la creació d'una borsa de valors,... són fruit de la segona meitat del vuit-cents. També ho és la consolidació de l'estat lliberal, amb unes necessitats financeres creixents i amb capacitat per tornar a guanyar la confiança dels inversors. És en aquest marc de nous competidors que cal situar la pèrdua de rendibilitat dels actius agraris i el desviament de les inversions cap altres objectius.

No va tractar-se només de l'absència de compradors burgesos i urbans. Els mateixos hisendats rurals també tendiren a desplaçar els seus objectius d'inversió cap altre tipus d'actius. El patrimoni Bru torna a proporcionar-nos una bona il·lustració d'aquest procés. A més dels ingressos obtinguts amb l'explotació del patrimoni immoble, la família Bru disposava d'una altra font d'ingrés que no hem tingut en consideració en l'apartat anterior : el que en el gràfic 7.6 hem agrupat sota el capítol de *guanys financers*. Sota aquesta denominació s'inclouen tots els guanys obtinguts amb els actius mobles : censals, deutoris, accions, dipòsits bancaris,... Val a dir que la família Bru no es destacà mai per la seva activitat prestamista. Les pensions censals que percebia eren molt poques i, encara, algunes corresponien a causes pies que només administrava. L'escassa rellevància de les estratègies usuràries en el patrimoni Bru queda ben reflectida en les dues primeres dècades del gràfic 7.6, que comprenen quasi exclusivament les pensions censals.

Gràfic 7.6 : Tipologia d'ingressos ordinaris del patrimoni Bru (1885-1936)

El fet més rellevant és la importància que assoleixen els *guanys financers* en les dècades de 1920 i 1930. Bona part de la caiguda de l'ingrés agrícola resta compensada per l'increment espectacular d'aquests guanys. Es tracta d'algun préstec hipotecari, dels interessos de dipòsits bancaris i, sobretot, dels guanys obtinguts comprant i especulant amb títols de deute, obligacions i accions⁴⁰ Els primers indicis de la creixent importància d'aquest tipus d'ingrés els trobem en els anys de canvi de segle. Però la sèrie es talla en un moment en què les inversions mobiliàries encara eren incipients. Dissortadament, recuperem la sèrie massa anys després, sense poder observar què succeï durant el període crucial de la guerra i la postguerra. Tot i això, les xifres permeten interpretar que, precisament durant la primera i la segona dècada del nou-cents s'havia produït una transformació de la figura del rendista tradicional. Una transformació centrada en el desplaçament cap a formes de renda mobiliària.

La hipòtesi de la conflictivitat social creixent

Una darrera idea a examinar és fins a quin punt la creixent conflictivitat social en el món rural pot contribuir a explicar el procés de transferència de terra a sectors pagesos. En el cas de Galícia, per exemple, Ramon Villares ha mostrat l'existència d'una estreta vinculació entre la formació d'un potent moviment agrari de caràcter reivindicatiu, els dirigents del qual propugnaven la

⁴⁰ La comptabilitat no ens permet identificar amb exactitud els diferents tipus de valors. Tot queda recollit sota la denominació de *cupones*. A voltes es precisa que són obligacions de la companyia ferroviària M.Z.A. o de la Colònia Güell. En altres ocasions es fa una referència ambigua a l'emissor: *cupones Ebros*, *cupones interior*, *cupones Francia*, *cupones Cubas*,....

resistència al pagament de rendes, i la intensificació de les redempcions de foros (en unes condicions de capitalització clarament desfavorables als rendistes)⁴¹. La pressió social exercida pel camperolat en favor de l'eliminació de la renda foral hauria estat, a Galícia, la peça clau del procés redempcionista i de l'accés dels agricultors a la plena propietat amb anterioritat a la llei de redempció de 1926. En el cas de Catalunya, Llorenç Ferrer també ha indicat, per a una zona vitícola, que la conflictivitat social creixent hauria influït en les decisions de fragmentació i venda dels propietaris de mas. És possible establir el mateix tipus de relacions causals al Baix Empordà?

El món rural català va conèixer, després de 1880, un llarg període de conflictes socials oberts⁴². Va ser en els anys del tombant de segle quan es consolidà un nou moviment pagès, no només en termes quantitius, sinó també qualitius. L'establiment del sufragi universal, la revisió dels contractes vitícoles després de la mort dels ceps fil·loxerats i la difusió d'ideologies de transformació social varen donar lloc a un moviment pagès amb nous objectius i noves formes d'organització i de lluita⁴³. De fet, aquest és un procés que tingué un abast de dimensions europees. Hom constata un salt qualitatiu i quantitatiu de naturalesa similar a França, Itàlia o Anglaterra, per referir-nos a realitats properes.

Però aquesta conflictivitat va tenir una geografia relativament delimitada. L'epicentre foren les comarques vitícoles meridionals : el Penedès, la Conca de Barberà, el Camp de Tarragona,... Per contra l'Empordà i el conjunt de comarques gironines apareixen com una zona d'escassa conflictivitat i amb poca tradició de lluita⁴⁴. Mentre, per exemple, en la dècada de 1890, el republicanisme federal es convertia en el vehicle d'expressió i articulació del

⁴¹ Villares, 1982 : 382-396

⁴² L'estudi general sobre la conflictivitat rural del període 1880-1940 continua essent el de Balcells (1968), tot i centrar-se gairebé amb exclusivitat sobre la qüestió rabassaire i, per tant, les comarques vitícoles. Recentment Andreu Mayayo (1995) ha publicat una panoràmica general sobre el sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya.

⁴³ Garrabou, 1991 : 91-92

⁴⁴ Garrabou, 1991 : 110. Aquesta apreciació ignora, a consciència, les accions de protesta contra la comissió antifil·loxèrica que va actuar a l'Alt Empordà abans i després de la penetració de la plaga per la frontera francesa perquè el seu caràcter interclassista i els seus objectius li atorguen un perfil netament diferent de les lluites socials a les quals ens estem referint. Sobre aquestes accions vegeu Iglésies, 1968 i Gutiérrez, 1986

moviment pagès a les comarques vitícoles⁴⁵, l'Empordà -bressol de tants federals- a penes es destacava ni pel grau de mobilització pagesa, ni per la capacitat del republicanisme per agitar i organitzar la pagesia subordinada⁴⁶.

L'agitació i les mobilitzacions rabassaires dels anys 90 varen deixar pas a noves formes de mobilització pagesa amb un caràcter menys reivindicatiu. Els últims anys del vuit-cents i la primera dècada del nou segle varen caracteritzar-se per l'esclat de l'associacionisme i el cooperativisme agrari⁴⁷. També en la nova conjuntura les comarques gironines varen continuar distingint-se de la resta de Catalunya : fou la zona on arrela amb més força, i de forma hegemònica, el sindicalisme catòlic (FSA)⁴⁸. Fins l'adveniment de la II República la tensió social en el món rural gironí fou relativament baixa i va estar mediatitzada -i fins a cert punt instrumentalitzada- per la versió més moderada i menys reivindicativa del sindicalisme agrari⁴⁹. Durant els anys trenta el nivell de conflictivitat i de polarització va augmentar notablement. Però tot i així, el conjunt de les comarques gironines, juntament amb les lleidatanes, tornaren a ser una de les zones menys conflictives. Prenent com a indicador les demandes de revisió de contractes de conreu, Girona no va conèixer un allau de demandes tan intens com les zones vitícoles meridionals (el nombre de demandes fins l'estiu de 1932 fou de 1577 a la província, 446 al partit judicial de La Bisbal)⁵⁰. Ni tampoc s'hi consolidà una organització sindical amb la força que en altres comarques tingué la Unió de Rabassaires⁵¹.

⁴⁵ López Estudillo, 1989

⁴⁶ Cal advertir, de tota manera, que puntualment poden enregistrar-se actes de violència o de destrucció en sentit contrari, especialment als pobles vitícoles de l'Alt Empordà. Dec a Antonio López Estudillo algunes notícies sobre destruccions de collites o tals d'arbres i vinyes relacionades amb el clima d'agitació política dels anys 1890-1893.

⁴⁷ Sobre el sindicalisme i el cooperativisme agraris, vegeu Mayayo (1995) per a una visió general i, pel detall més local Gavaldà (1989) i Pomés (1991). Sobre les associacions patronals vegeu Planas (1991).

⁴⁸ Puigbert, 1993; Saguer, 1993. Vegeu també els mapes que A. Mayayo inclou en el seu llibre (Mayayo, 1995).

⁴⁹ En un altre treball he explicat quina fou l'actuació de la Federació Sindical Agrària (que aglutinava els sindicats catòlics de la diòcesi) en els conflictes agraris posteriors a la I Guerra Mundial (Saguer, 1993)

⁵⁰ Balcells, 1968 : 147. Josep Matas, que ha estudiat la documentació de les Comissions Arbitrals creades per la llei de 26 de juny de 1933, estima en unes 3.000 les demandes de revisió de contractes que es presentaren als partits judicials de Girona, La Bisbal, Figueres, Olot i Santa Coloma (Matas, 1991)

⁵¹ L'organització amb més força entre 1931 i 1933 fou l'Acció Social Agrària de les Terres Gironines, que va néixer en el sí del sindicalisme catòlic i va experimentar una trajectòria de radicalització fins la seva integració al Bloc Obrer i Camperol (Pujol, 1977 i Pujol i Clara, 1978)

No ens pertoca fer una anàlisi detallada de la conflictivitat rural d'ençà la crisi finisecular. Per a aquesta qüestió remetem als títols que hem anat citant en els paràgrafs anteriors. La nostra pretensió és només examinar fins a quin punt pogué incidir en les vendes de terres de rendistes a pagesos. En el nostre cas no és possible establir vincles tan directes i visibles com ha fet Villares per Galícia en relació a les redempcions de censos. Però, malgrat això, el que coneixem sobre les tensions socials baixempordaneses ens permet apuntar algunes reflexions -ni que siguin provisionals- al respecte :

a/ El nivell de conflictivitat agrària a les comarques gironines fou menor que a la Catalunya meridional o central. Aquesta és una característica força clara, tot i que no coneguem més detalladament les tensions i els conflictes de la nostra zona. Cal molta recerca, encara, en aquest camp. Però, malgrat la conflictivitat fos menor, els propietaris empordanesos compartien l'estat d'alarma que, de manera creixent va anar-se estenent en el conjunt de Catalunya. Aquest és el primer element que ens interessa destacar. La literatura generada pels sindicats catòlics locals⁵² o la constitució d'associacions de propietaris amb l'objectiu de defensar la propietat⁵³ és prou indicadora que els conflictes sobre la terra i les rendes foren viscuts amb alguna cosa més que un interès distant.

L'objectiu bàsic dels sindicats catòlics era el manteniment de la pau social. Amb ells es pretenia crear i consolidar solidaritats verticals. No fou coincidència que el gran esclat del sindicalisme catòlic es produís entre 1918 i 1921⁵⁴, en un període d'intensificació dels conflictes socials a tots nivells. Ni tampoc és coincidència que després del cop d'estat de Primo de Rivera es desinflés. La memòria de la VII Assemblea de la Federació Sindical Agrària (FSA) de Girona (1924) és ben explícita a l'hora de vincular aquesta relació entre el sindicalisme

⁵² Vegeu Saguer, 1993 i Saguer i Tébar, 1991

⁵³ Amb anterioritat a la llei de 28 de gener de 1906, que va permetre la formació de sindicats agrícoles, a les comarques gironines existien diverses organitzacions de propietaris : la *Cámara Agrícola del Ampurdán* (creada el 1900) i la de la Sellera, l'*Asociación de Propietarios de Sant Isidro* (Ventalló), la *Liga Agrícola de Productores de la Provincia* (creada el 1894),... a més de la subdelegació de l'IACSI a Figueres. Amb posterioritat tenim notícies d'altres associacions de propietaris, com l'*Asociación de propietarios agrícolas del partido de La Bisbal* (1931).

⁵⁴ El 1918 representants de vint-i-nou sindicats gironins reunits al Palau Episcopal de Girona, després d'escoltar a Antonio Monedero, president de la Confederación Nacional Católico-Agraria, varen constituir la Federació Sindical Agrària. En poc temps s'hi afegiren catorze sindicats més i el 1921 ja tenia 59 sindicats federats.

catòlic i la preservació de la pau social, lamentant-se que amb la dictadura primorriverista s'hagués desprestigiats el paper dels sindicats :

" Molts són els que pensen que això ja ha passat de moda, que els Sindicats no són necessaris ja. Vulga Déu que la pau social no's trenqui, puix llavors, mancats d'organismes adequats per a contenir l'allau comunista o socialista, no creiem pas que el camp en quedés lliure"⁵⁵

En definitiva, la inexistència d'un grau de conflictivitat tan elevat com a les zones vitícoles meridionals, no impedí que els propietaris baixempordanesos o gironins no compartissin l'estat d'alarma viscut en altres comarques catalanes.

b/ El sindicalisme catòlic va suposar no només un reconeixement dels problemes socials entorn la propietat de la terra, sinó també l'aparició d'una nova manera d'abordar-los. Certament que el sindicalisme agrari catòlic pretenia ser una fórmula de subordinació política de les classes pageses per evitar la realització d'una reforma agrària que alterés els drets consolidats dels propietaris rurals. Però, malgrat la reiteració d'un discurs basat en la bondat de l'organització de la propietat rural a les comarques gironines i centrat en la negació de qualsevol tipus de reforma agrària, s'acceptava que calien certes mesures per resoldre *petits* problemes estructurals o per corregir les desigualtats més irritants.

La defensa de la invulnerabilitat dels drets de propietat adquirits era, per part de la FSA, rotunda. Però el seu projecte tenia un caràcter més transaccionista. Atemorida per la radicalitat d'altres propostes (socialistes, comunistes, anarquistes), la FSA també propugnava una certa transformació de les estructures agràries. Fins s'acceptava la bondat de la propietat col·lectiva, en contraposició a la propietat privada. La diferència substancial era de procediment. Contra la reforma agrària es proposava l'alternativa d'una *acció social agrària*. Aquesta *acció social agrària* era entesa com una fórmula conservadora de cooperació social, organitzada des de la societat civil pels sindicats agrícoles. L'objectiu bàsic era facilitar l'accés dels agricultors a la possessió de la terra, difondre la propietat entre tots els pagesos.

⁵⁵ *Butlletí de la Federació Sindical Agrària*, 73, 15 febrer 1925, p.3

*"La propietat és un bé; augmentem, doncs, el nombre de propietaris i fem que aquest bé sigui compartit per el major nombre possible, especialment per aquells que consagren tot l'esforç de la seva vida al treball honrosíssim de l'agricultura"*⁵⁶

La manera de procedir era respectant els drets dels antics propietaris i sense la intervenció legislativa de l'Estat. Els mitjans proposats i assajats foren diversos: institucions de crèdit agrícola (les *Caixes Rurals*) que facilitaven préstecs a baix interès als agricultors; arrendaments col·lectius per promoure l'accés a la terra als jornalers sense mitjans⁵⁷; intermediació en la compra de grans superfícies que, una vegada parcel·lades, es revenien als socis amb menys terra en condicions de pagament a llarg termini;... Els procediments propugnats sempre partien del principi del respecte absolut als drets consolidats dels propietaris i del principi de la necessària col·laboració interclassista (per tant, de la bona voluntat dels propietaris per acceptar alguna de les fórmules proposades pel sindicat). Durant la dècada de 1920 la FSA va endegar algunes actuacions en aquesta línia: a l'Escala i a Castelló d'Empúries va intercedir per facilitar l'accés de jornalers a l'arrendament de terres; a Castelló va comprar un camp de 24 vessanes que fragmentà i revengué a un petit nombre d'associats; també a Castelló va arrendar el Mas de Santa Llúcia (43 ha) i altres finques per subarrendar-les parcel·ladament als socis; a Verges, el 1929, el sindicat va intercedir en la compra de terres a favor dels socis i va aconseguir préstecs per valor de 50.000 pessetes,... En general, però, no es pot parlar d'èxit de les actuacions de la FSA en aquest camp. El seu abast fou molt limitat. Les reticències de molts hisendats, tant per participar en l'organització i finançament dels sindicats com per donar suport a les seves actuacions, foren nombroses⁵⁸.

Malgrat això, el sindicalisme catòlic va contribuir i alhora fou l'expressió d'una nova sensibilitat dels propietaris en favor de facilitar l'accés dels agricultors a la propietat de la terra. És obvi que no tots els propietaris la compartien. Dins mateix de l'IACSI, el discurs transaccionista de la FSA va coexistir amb altres posicions més intransigents i més defensives. Però, és raonable pensar que la difusió d'aquesta nova sensibilitat sobre com prevenir

⁵⁶ *Butlletí de la Federació Sindical Agrària*, 99, p. 4

⁵⁷ El sindicat actuava com a arrendatari de grans finques que, després, subarrendava en petits lots als seus socis.

⁵⁸ Vegeu, com a exemple, l'enfrontament dels Sindicat Agrícola de Banyoles, creat i dirigit per Mn. Dausà, amb els grans propietaris d'aquella vila arrel de l'intent d'endagar una farinera sindical, a Puigbert, 1993.

els enfrontaments socials rurals podia tenir alguna incidència sobre el mercat de la terra.

c/ Al marge dels exemples que hem esmentat en el punt anterior i que no tenen valor de representació, no es pot demostrar que la conflictivitat i la pressió social impulsessin de manera significativa la venda fraccionada de grans propietats a pagesos. Fins i tot seria relativament senzill mostrar el contrari: en el moment de màxima intensificació del conflicte agrari, durant la II República, el procés de transferència de terres va reduir-se enormement⁵⁹.

En canvi, és més raonable pensar que la conflictivitat va contribuir a inhibir nous grans compradors. La poca importància, durant el període analitzat i especialment d'ençà la crisi finisecular, de la figura de l'inversor-rendista que adquireix finques agrícoles ha estat posada en evidència anteriorment. Els motius d'aquest retraïment són múltiples. La creixent conflictivitat, probablement, va ser-ne un d'ells. L'experiència comuna mostra que la inversió s'allunya d'aquells sectors amb un nivell elevat de conflictivitat.

7.2 La variable demogràfica

El camp baixempordanès va assolir, a mitjan segle XIX, el que podríem considerar el seu sostre demogràfic, el punt de màxima densitat de població. A partir d'aleshores la població va tendir a disminuir, amb major o menor intensitat segons les conjuntures. És clar que una menor pressió de la població sobre la terra havia d'incidir d'una o altra manera sobre l'estructura de la propietat.

Cal tenir present, però, que el despoblament rural es produí en un context d'increment global de la població a nivell català, de creixent concentració urbana i d'una nova articulació territorial, fruit de la revolució en els transports, que posà fi al secular aïllament rural. L'èxode rural no anà acompanyat, per tant, d'una disminució de la demanda d'aliments. Al contrari. En les condicions d'una societat que havia experimentat un procés d'industrialització, es requeria que l'agricultura fos capaç de subministrar major quantitat d'aliments i matèries

⁵⁹ Secció 6.4

primeres d'origen vegetal o animal amb una menor disponibilitat de força de treball. La pressió d'aquesta demanda creixent afectà el conjunt de l'agricultura catalana, tot i que, com és sabut, no pogué cobrir-se només amb la producció regional.

En el capítol anterior hem esmentat algunes de les conseqüències del procés de despoblació. Una d'elles fou la reducció del nombre de propietaris. Una altra fou l'augment de la propietat ciutadana, com a efecte de l'emigració de petits i grans propietaris cap a les viles i ciutats. La conclusió que es desprenia de l'esmentat capítol era que el procés de consolidació de la propietat pagesa va veure's afectat per la constant pèrdua de població i, en certa mesura, va produir-se malgrat ell. L'objectiu d'aquest apartat és acabar de perfilar algunes connexions entre la variable demogràfica i els canvis en la distribució de la propietat. Primerament descriurem les grans línies d'evolució de la població baixempordanesa entre 1860 i 1936, amb intenció de posar de relleu les divergències cronològiques i espacials. Aquestes divergències seran les que, en un segon moment, ens permetran relacionar-ho amb el mercat de la terra i l'estructura de la propietat.

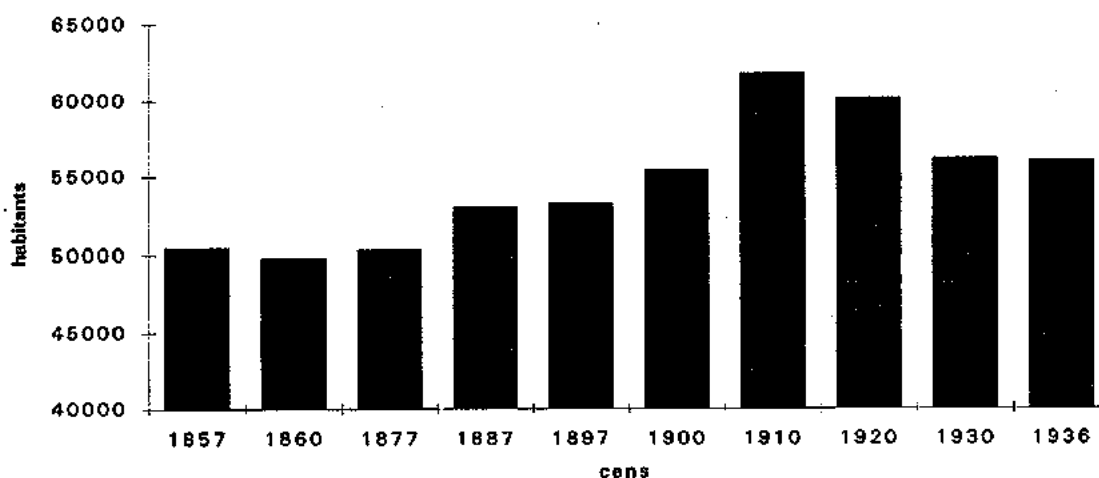
A llarg termini, la característica més rellevant de l'evolució demogràfica del conjunt de la comarca fou el seu estancament⁶⁰. De fet, el contrast entre els censos de 1857 i 1936 dóna un petit saldo positiu. Però aquest increment fou tan lleu que és preferible qualificar-lo d'estancament. En el decurs de 80 anys la població baixempordanesa va passar dels 50.500 habitants als 56.000, en xifres rodones, amb una taxa de creixement anual del 0,13%.

Aquesta evolució, com s'observa en el gràfic 7.7, no fou lineal. Podem distingir-hi, almenys, tres grans etapes. La primera fase, que comprèn els anys 1857-1877, es caracteritza per un estancament quasi absolut. Aquest estancament es trenca a partir de 1877 i entre aquest cens i el de 1910 enregistrem una etapa de creixement demogràfic, que té el seu màxim entre 1897 i 1910 (quan la taxa de creixement frega l'1% anual). Finalment, a partir de 1910 s'inicia una nova fase que inverteix la tendència dels darrers trenta anys. Entre 1910 i 1936 la població tendeix a caure, amb especial intensitat durant la dècada de 1920.

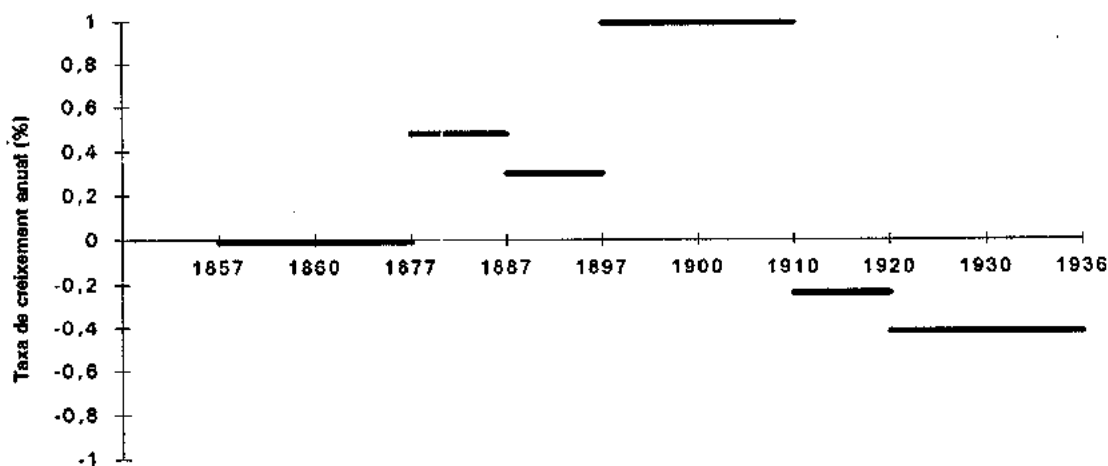
⁶⁰ Per a l'anàlisi de la població ens hem basat en les xifres publicades per Josep Iglésies (1977)

Gràfic 7.7 : Evolució demogràfica del Baix Empordà

a/ Nombre d'habitants

b/ Taxes de creixement intercensals

Font : Elaboració pròpia a partir d'Iglésies (1977)

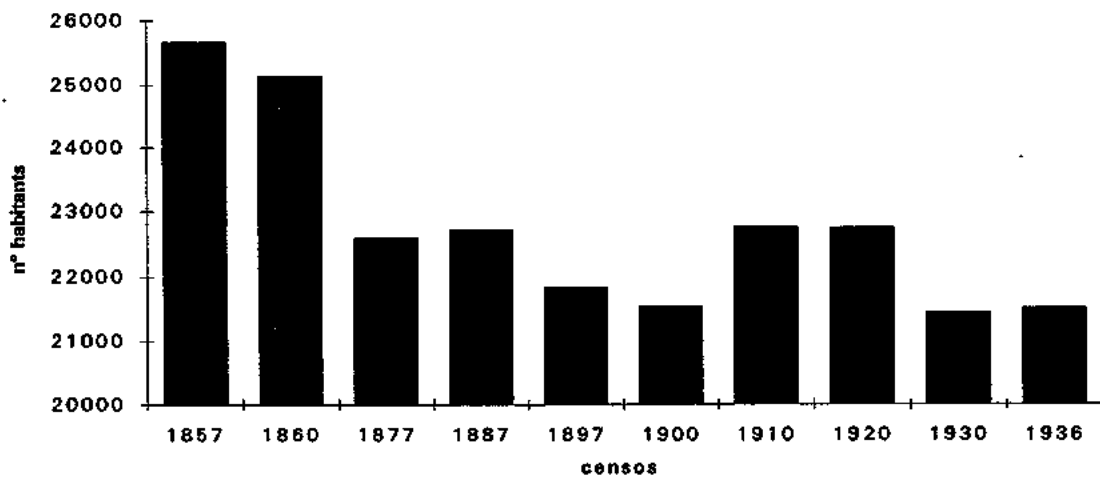
La densitat de la població del conjunt comarcal a mitjan segle XIX ja era relativament elevada (72 habitants/ km²) i tendí a augmentar lleument (79,9 habitants/ km² el 1936). La seva distribució espacial, però, era molt irregular. El gruix de la població es concentrava en les sis viles⁶¹ de més de 2000 habitants,

⁶¹ Es tracta de La Bisbal, Torroella, Palafrugell, Palamós, Calonge i Sant Feliu de Guixols. En el decurs del període estudiat, cap altra localitat va depassar en cap moment la llinda dels 2.000 habitants.

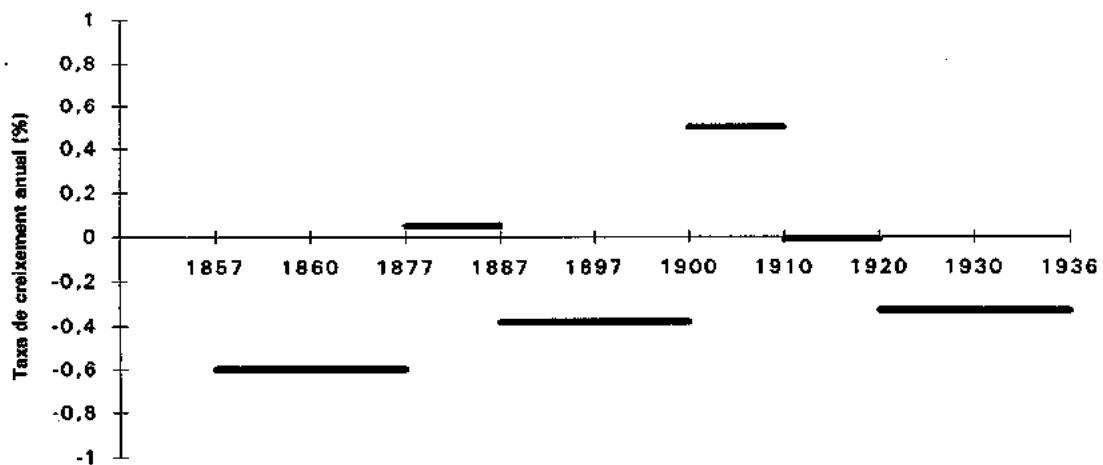
cinc de les quals eren municipis del litoral, amb una notable activitat comercial i industrial. Aquesta concentració urbana (o vilatana) va augmentar en el decurs del període analitzat. Mentre el 1857 el percentatge de població resident en aquestes sis viles era del 49%, el 1936 va arribar-se al 61,4%. I en el moment de màxim poblament (1910), fou del 63,1%.

Gràfic 7.8 : Evolució demogràfica dels municipis baixempordanesos amb menys de 2.000 habitants

a/ Nombre d'habitants

b/ Taxes de creixement intercensals

Font : Elaboració pròpia a partir d'Iglésies (1977)

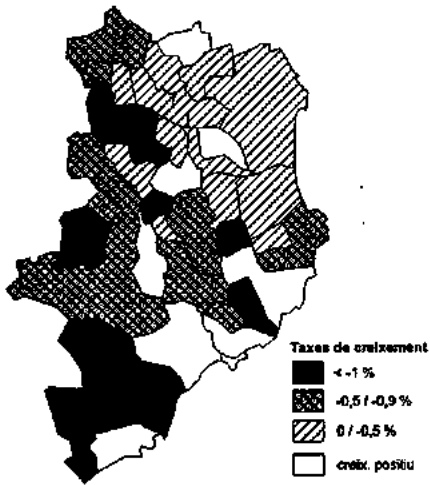
El pes d'aquestes sis viles, algunes de les quals apenes tenien activitat agrària (Palamós, Sant Feliu), va condicionar totalment l'evolució demogràfica de la comarca i enfosqueix i minimitza l'evolució seguida per les localitats rurals. Si en comptes de considerar tots els municipis, prenem només aquells amb menys de 2000 habitants, les tendències de fons canvien completament. En comptes d'una estabilitat a llarg termini, percebem una clara pèrdua de població. El conjunt de localitats rurals passen de 25.700 habitants a 21.500, en xifres rodones, amb una taxa decreixent del -0,22% anual. La densitat de població, notablement inferior respecte la mitjana comarcal, lògicament també decau : de 47 habitants/ km² a 40 habitants/ km².

La periodització d'aquesta tendència també presenta notables divergències respecte el que havíem vist pel conjunt de la comarca. La primera nota destacada és l'etapa de dràstica caiguda de la població entre els censos de 1857 i 1877. Durant aquests anys s'assoleix la taxa de creixement negatiu més alta del període (-0,6% anual). Entre 1877 i 1887 la població s'estanca momentàniament, per tornar a davallar a partir de 1887 i fins el cens del 1900. En aquesta ocasió, però, el ritme de decreixement és inferior a la primera etapa (1857-77), amb una taxa del -0,38 % anual. A partir de 1900 s'inverteix la tendència seguida durant tota la segona meitat del XIX i la població comença a remuntar amb una certa empenta (0,5% anual); però l'impuls és breu i durant la dècada de 1910 el creixement torna a estancar-se. El darrer període intercensal (1920-1936) recupera la tendència a la pèrdua de població, amb una taxa del -0,33 %.

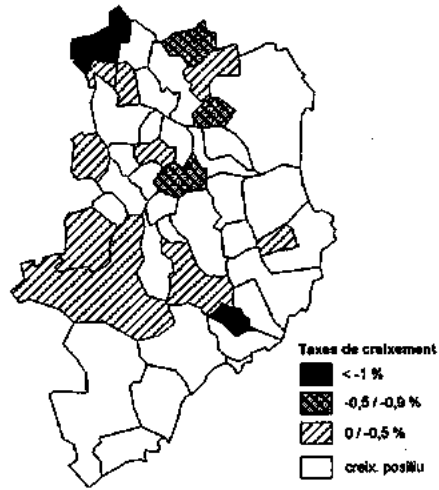
L'àrea que més intensament patí aquest procés de despoblació correspon a les localitats interiors de la zona gavarrenca. Una simple mirada als mapes 7.1 ens permet detectar-ho. Excepte en els períodes de 1877-87 i 1900-10, fou a les Gavarres on tendiren a concentrar-se les taxes més altes de decreixement. Fins i tot en un període d'expansió de la indústria surotapera (i per tant d'intensificació de l'explotació forestal del suro) com el de 1887-1900, el retrocés demogràfic fou important en municipis com Cruïlles, Santa Cristina, Sant Sadurní, Monells,...

Mapa 7.1 - Cronologia i geografia del despoblament baixempordanès

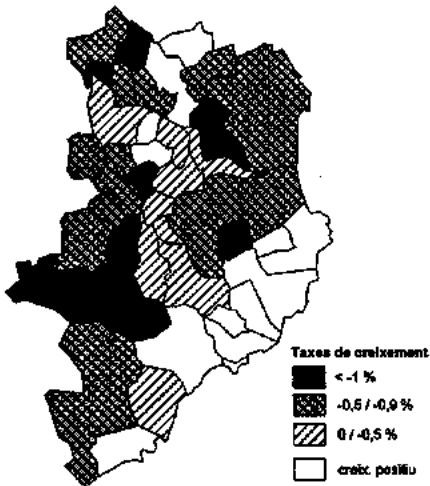
a/ 1857-1877

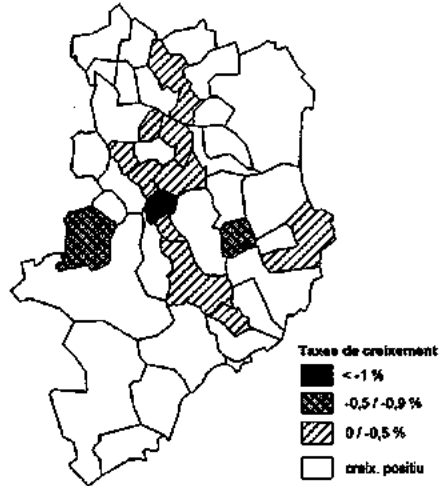
b/ 1877-1887

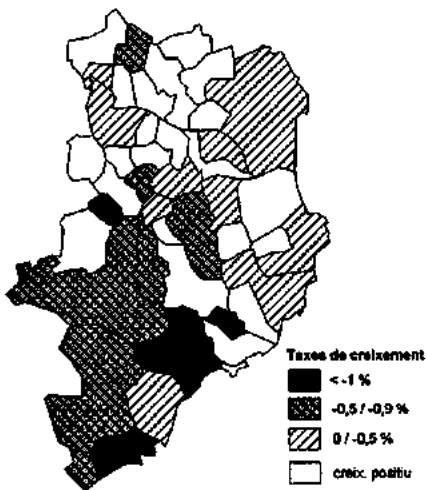
c/ 1887-1900

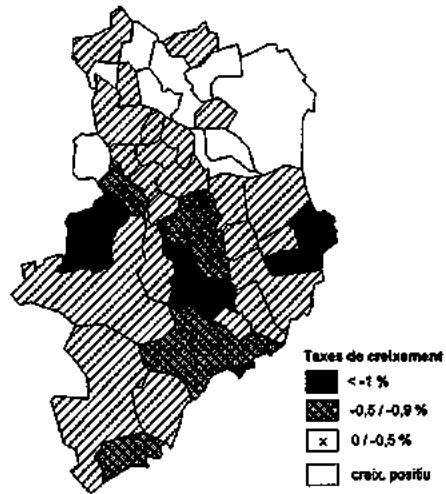
d/ 1900-1910

e/ 1910-1920

f/ 1920-1936

En altres zones les pèrdues de població tendiren a concentrar-se en un període més acotat. A la plana del Baix Ter fou precisament durant els anys de la crisi agrària finisecular quan les pèrdues foren més intenses. I amb posterioritat a 1900 la zona, en el seu conjunt, experimentà una trajectòria demogràfica de signe positiu. Fins i tot durant les dècades de 1920 i 1930, quan la resta de la comarca perdia població, els municipis de la vora del Ter foren els únics que mantingueren -amb una lleu tendència alcista- la seva població.

Hi ha dos elements que destaquen particularment en l'evolució demogràfica de les localitats rurals : (a) la forta davallada del període 1857-77; i (b) els aparentment lleugers efectes de la crisi agrària finisecular. Ambdós ens permeten posar de relleu la complexitat del món rural baixempordanès i, per tant, la insuficiència d'explicacions monocausals o massa restrictives.

Pot semblar paradoxal -si s'equipara món rural i agricultura- que l'onada més intensa d'èxode rural es produís en un període (1857-1877) en què els preus agraris encara es mantenien relativament alts⁶². La primera onada emigratòria no tingué massa relació amb l'evolució dels preus agraris. Els efectes de l'aranzel Figuerola no foren tan desestabilitzadors, a curt termini, com podien haver esperat els seus detractors. Prenent com a base 100 el període 1841-1850, els anys 1871-75 enregistraren un índex 97 pel preu del blat. És cert que el preu mitjà del blat en els dos quinquennis anteriors havia estat sensiblement més elevat (índex 110), però fou per efecte d'algunes males collites més que d'una tendència sostinguda a l'alça. Podriem pensar, també, en les conseqüències d'aquestes males collites, com la de 1867, per explicar el retrocés demogràfic. Però seria insuficient.

Tampoc podem menysprear els efectes desestabilitzadors del període revolucionari, que convertiren la comarca en escenari de les bregues entre carlins i liberals⁶³. Però pensem que les causes de fons cal cercar-les en l'àmbit de l'economia. No tant en l'agricultura com en el sector artesanal-industrial. L'aparent paradoxa d'un retrocés demogràfic en una fase agrària no

⁶² De fet, aquest comportament no fou exclusiu del Baix Empordà. El període intercensal 1857-1877 fou una etapa de decreixement pel conjunt de localitats rurals catalanes, tot i que amb una intensitat menor a la del Baix Empordà (-0,19% anual). Les comarques que més varen destacar en aquesta fase inicial del procés de despoblament rural foren les gironines i les més septentrionals de Barcelona i Lleida (Nicolau, 1990).

⁶³ Clara, 1986

depressiva es podria resoldre retornant a la idea exposada en el segon capítol d'un món rural on les activitats agràries serien només una part del conjunt d'activitats econòmiques. La segona meitat del segle XIX fou un període de crisi per a moltes activitats artesanals. Els progressos tecnològics en la mecanització i substitució del treball humà, les transformacions en les xarxes de transport i les dificultats per afrontar la competència de les produccions fabrils varen provocar la decadència de molts sectors artesanals locals. Yvette Barbaza, estudiant el litoral, ha observat com durant la segona meitat del segle les activitats industrials i comercials tendiren a concentrar-se a Palamós, Palafrugell i Sant Feliu, mentre altres localitats com Blanes, Cadaqués o Llançà experimentaven una forta crisi artesanal (drassanes, suro, elaboració vínica,...) i comercial (comerç de cabotatge), crisi que va tenir el seu paral·lelisme en termes demogràfics⁶⁴. És coherent pensar que en l'interior de la comarca succeí quelcom similar. Però aquest és un aspecte completament fosc. Caldria esbrinar què succeí amb els molins, els pous de glaç, els fabricants d'esclops, el petits tapers, els constructors de carruatges, els teixidors, els carboners, els vidriers, els ferrers, ... i amb tota la gamma d'ocupacions que havien estat presents a les localitats rurals. Les dades més sòlides que tenim afecten només a l'activitat suro-tapera⁶⁵. També és lògic pensar que igual que el mateix creixement demogràfic havia generat ocupació (en la construcció i els sectors vinculats a ella, sobretot), les pèrdues de població haurien augmentat les dificultats econòmiques de determinats sectors vinculats a ocupacions no agràries i haurien retroalimentat el mateix procés de recessió demogràfica. Insistim en que això és una simple hipòtesi (que depassa els objectius d'aquest treball el resoldre-la). En qualsevol cas, no sembla que els estímuls a l'emigració provinguessin del sector agrari i, alhora, és significatiu que les localitats amb majors possibilitats de diversificació ocupacional per l'abundància de recursos també diversos (particularment l'àrea gavarrenca) fossin també les que més reculassin entre 1857 i 1877⁶⁶. Finalment, també s'ha d'esmentar, entre les causes potencials de l'èxode, l'atracció que podien exercir els nuclis de Palafrugell, Palamós, Calonge i Sant Feliu, amb la

⁶⁴ Barbaza, 1988 : II, 9-14

⁶⁵ Medir, 1953; Barbaza, 1988

⁶⁶ Pel conjunt espanyol, amb especial referència a Galícia, R. Robledo (1988) destaca tres motius d'emigració anteriors a la crisi agrària : la ruïna de la indústria tradicional, l'existència d'una situació de sobrepoblació relativa i el temor a les quintes.